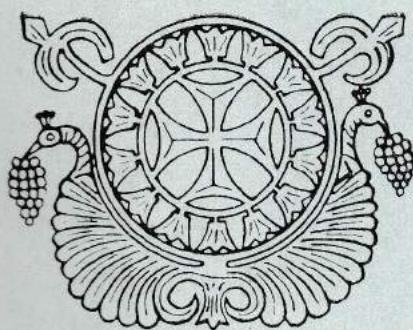

3. ჯაფარიძე

აღნეული
შეა საუკუნეების
არქეოლოგიური ძეგლები
ქვემო ქანთლიდან

«მასნიარება»

საქართველოს სსრ მთაწილებათა აკადემია
არქეოლოგიური კომისია

იმ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

3. ჯავახიშვილი

ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან

(დანის არქეოლოგიური ექსპედიციის
მასალების გიგანტი)

გამოიცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1982

902 6(141)
63.4 (2Г)
902.6(47.922)
§ 271

ნაშრომი ეძღვნება ძველი ქართული ხელოვნებისა და ეპიგრა-
ფიის ძეგლებს — ქვის სტელებს, მიკვლეულს თუ აღმოჩენილს
სხვადასხვა წლებში დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ
ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიის ერთ ნაწილში (დმანი-
სის, ბოლნისის რაიონები). სტელების ძირითადი ნაწილი თარიღ-
დება V—VI—VII სს. მათი შესწავლა მნიშვნელოვნად ავსებს ჩვენს
ცოდნას ძველი ქართული ხელოვნებისა და ეპიგრაფიის ამ ორი-
გინალური და შნიშვნელოვანი ძეგლების შესახებ.

ნაშრომი ილუსტრირებულია, გამიზნულია ისტორიკოსების,
ხელოვნების ისტორიკოსების, არქეოლოგებისა, და მკითხველთა
ფართო წრისათვის.

၆၀၅၁၆၀၉၂၄၃၈၁၈

წინამდებარე ნაშრომში განხილულია აღრეული შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრებისა და მცირე ხელოვნების ქვის ძეგლები, რომლებიც აღმოჩენილი ან მიკვლეული იყო დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ სხვადასხვა წლებში დმანისისა და ნაწილობრივ ბოლნისის რაიონებში, ე. ი. ისტორიული ქართლის ტერიტორიის ერთ ნაწილში. აქვე უხდა აღინიშნოს, რომ ამ ძეგლების ფიქსაციას დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიცია აუზრმოებდა და თავის ძირითად სამუშაოს, ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური გათხრისა და შესწავლის პარალელურად ისე, რომ ძირითადი ყურადღება ნაქალაქარის შესწავლაზე იყო მიპყრობილი. ამავე დროს ექსპედიციას არ ჰქონდა საშუალება დმანისისა და ბოლნისის რაიონებში ყველა მნიშვნელოვანი პუნქტი მოეხილა ან გაეთხარა. ამიტომ ის მასალა, რომელიც ამ ნაშრომშია შეტახილი, შედეგია ზოგიერთ პუნქტში ჩატარებული მუშაობისა. უდიდესი ნაწილი ამ რაიონების ძეგლებისა შეუსწავლელია და ელის თავის ერთგულ მკვლევარს.

მიუხედავად ზემოაღნიშხული ვითარებისა, დაბახისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებულია აღრექრისტიანული ხანის მრავალი ფრიად მნიშვნელოვანი ძეგლი, რომელთაც გვერდს ვერ აუვლის ვერ ცერთი სპეციალისტი.

ვთიქმობთ, უძველესი ქართული კულტურის ეს ბრწყინვალე ძეგლები საერთო ყურადღებას მიიპყრობენ მით უმეტეს, რომ მათი დიდი ნაწილი უცნობია და პირველად ქვეყნდება. როგორც ზემოთ აღინიშხა, ნაშრომში გახილულია დარღული შუა საუკუნეების ძეგლები — ორი ეკლესია და სტელების ხაწილები: ქვის სვეტები, მათი ბაზები, კაპიტელები და ქვისავე ჯვრები. ბაგრამ აბავე ნაშრომში შეტანილია სათანადო ცხობები იმ შოგიანო ეკლესიების (უბირატესად შუა საუკუნეების) შესახებ, რომელთა კედლებშიც ჩაშეხებული იყო (და ამეამადაც არის) ხელოვნების უძველესი ძეგლები — აღრექრისტიანული ხანის სტელების ფრაგმენტები.

იმისათვის, რომ დაინტერესებულ შეითხველს საშუალება ჰქონდეს შეამოწმოს ჩვენი მონაცემები და მოსაზრებები, დაკავშირებული ზეპოზეხებულ ძეგლებთან, ნაშრომს უხვად აქვს თანდართული ილუსტრაციები ფოტოსურათების, გეგმების, ჭრილებისა და ჩანახაზების სახით.

წინამდებარე ნაშრომისათვის თანდართული ეკლესიების გეგმების, ჭრილების, ფასადების ნახაზები შეასრულეს არქიტექტორება კ. შელითაურმა (აბულბუგის, ორსაყდრების, ბალიჭის ეკლესიები), ც. გაბაშვილმა (უკანგორის ორკარიანი და კიზილ-ქილისას ეკლესიების გეგმები და ჭრილები,

სტელების, მათი ბაზების, ორნამენტული მოტივების ნახაზები და ნახატები),
თ. გერსამიამ (მდ. დაშბლუტის წყლის ხეობაში მდებარე მცირე ექლესია) და
ს. ბოლქვაძემ (ბუჩქრაშენის ეკლესია).

არქიტექტურული ძეგლების და სტელების, მათი ნაწილების ნახატებისა
და ნახაზების ფოტოსურათები გადაიღეს ფოტოგრაფებმა ი. პინავეგმა, ნ. არჩევა-
ძემ და ვ. სავინძა.

Շ Ե Տ Ա Ց Ա Է Ո

յարտուլմա օլումնական մելքոնյարեթամ դուდո եանու դասացունա, հռմ ագրոյ-
ւլո մու սապանեցնեցիս սայահուզելո՞ն, կը հռմու յո յարտուլ՞ն, IV սապանեցան
մոպոլութուլո ովուց ուղարկալունացուն პրոցեսու դա, ամցարաւ, յապանա դա-
ջարու տացուն սուպանալուր, յառնութույնու դա, ամաստան յարտագ, პոլութոյ-
ւրու դա յալութուրուլո ցարձայնեցնեցիս դա յանցուտարեցիս անձ շնչած. ամաց դրու
ուսուց բնութունու, հռմ ուղարկալունացուն պրոցեսու եանցրութունու դա հայուլո პրո-
ցեսու ոյս, հռմելուց մոմանահարած դա յապանա մալուցիս շեխած-ծյ-
մուկունու դա, ացրուց, ցարյաց միւրեցուն ծալուցիս յուտարեցն.

IV-VI սապանեցնեցն, յանարշակալու պատրակու անեապարտա ցած-
լուց ու մարտագու և ուղարկան պատրակու թունեցնուցից, եռու մեցուն ե-
լուսութուլու պատրակու ունիւն մամուլուց մատացուն նախալութեցու (թուն-
ացու) մունցից մուսայութուրեցու թունեցնուցից. մունքեցաւան մուսա, արեւմենուլո
պրոցեսու սուլ ուղրու մերու ունեցնուցուն մոմանահարած դա ծոլուս մունցից
մարտագու ուղնու տացու ուղրու ցարձայնեցնու յապանա մարտարեցուն — անեապարտա
էլելմու². յև պրոցեսու VI սապանեցն մունքեցն յարտուն անեապարտա ցած-
քացունու դա մեցուն ելուսութուլուց ցայլիքցու, հասաւ ցարյաց մալուցից յապան-
ունուն ելու. տապա ուղարկալունացու ցանցուտարեցիս ամ յութած մուլ սայահու-
լունու մահակցացիս անձու ծոլութոյ-յուր դա սուպանալուր յապանա, մաշրամ յապանա
չեր յալցա առ ոյս դամլունո սամտարուցուն.

սուպանալուր դա ծոլութոյ-յուր պարագան մամեցուն ահսեցու պալութեց-
տան յարտագ դուդո մոնիշնելուն քյունա յարտուլ յի յիստունուն ցած-
լուն սաելութուր հալուցու, հռմունու տարութագ յարտուլ սաստուրուն յեցե-
ցացիս 337 թ. աելու եանցիս մասինու. յիստունուն ցարչուցուն դա ցանթիյո-
ւուցիս լաստուր յանութեցնու ոյս հոգուր մեցու, ոյս մալուն սուպանալուր յալցա —
յարտուն անեապարտ. ուսուն սամեցուր մալուն յուցեցնու սատանաց
յեմտեցացիս մատ մոմարտ, յոնց յիստունութեցնու անձու հալու հալուցու ցայ-
լուցիս. յիստունուն ելու յապանա մալուն սուպանալուր ու-
նեցիս տացուն մոնեցիս ցանեարույունուն. „յիստունուն սայահուզելուն մուլ-
ունուն հոգուր անեապարտ հալուցուն“, համարած ոց ելու յապանա ուղարկա-
լունացուն պրոցեսու, ուղարկալու յլասուն ցալուցուն յարտուլ յիստուն.

¹ Տ. յ ա ն ա Շ ո ս, սայահուզելու ամանութեցնու ուղարկալունացուն շնչած, Մարմեծու, 1, ց. 289.

² Եարյացացիս, Ծ. II, տե., 1973, ց. 16.

³ Եարյացացիս, Ծ. II, տե., 1973, ց. 17.

⁴ Մոյքայա յարտունուն, ց. 88-89.

⁵ Տ. յ ա ն ա Շ ո ս, Մարմեծու, 1, ց. 221.

უწყობდა აგრეთვე ქვეყნის ცენტრალურზაციის და კონსოლიდაციის, დასაცლეთის კულტურულ სამყაროსთან კავშირის განშტკიცებას⁶. ამავე დროს ასეთი ისტორიული ნაბიჯის გადაღვით ქართლი გადაჭრით გაემიჯნა (და დაუპირისპირდა კიდევ) თავის ძლიერ და საშიშ შეტოქეს — სასახიდების ირანს, მის რელიგიას — მაზდეიზმს და რომის მხარე დაკირა.

ამასთან ერთად, ერთდროულად ქართველ ხალხს უხდებოდა გმირული უთანასწორო ბრძოლა გარეშე შტრებთან, ერთი მხრივ, ირახთას, ხოლო ჟორე მხრივ — ბიზანტიასთან. IV ს. 30-იან წლებში კელავ იწყება სასახარი მოქმედება ერთმანეთის მოქიშპე ორ დიდ სახელშტიფოს — ირანსა და რომს შორის. საომარი მოქმედების მიზეზი და ხშირად ასპარეზიც, ქართლი იყო. ქართლის მეფეები ხშირად ომოჩენილან ორ ცეცხლს შეუ და თუ ზოგჯერ კოხერეტული ისტორიული ვითარებისა თუ სიტუაციის შედეგად საჭირო ყოფილა ერთი შათგანის მხარის დაჭრა მეორის წინააღმდეგ, ზოგჯერ ორივე შტრის წინააღმდეგ, ორ ფრონტზე უხდებოდათ ბრძოლა.

IV საუკუნის 70-იან წლებში ირანი ახერხებს ქართლას შთლიანად დაშორისტულებას, მაგრამ ამავე საუკუნის მიწურულში ფარსშან მეფე უარს აცხადებს ხარების გადახდაზე და, ამავე დროს, ებრძვის ბიზანტიილებსაც. ორ ფრონტზე იბრძვის მომდევნო მეფე მირდატიც, რომელიც V საუკუნის 20-იან წლების დასაწყისში ირანელებს ტყვედ უვარდება ბრძოლაში და მალე იღუპება კიდეც ტყვეობაში⁷. ასევე თავგამოდებით იბრძვიან სპარსთა ბატონობის წინააღმდეგ არჩილი და მისი მემკვიდრე მირდატი, მაგრამ ქართლი ვერც მათ შეფობაში (V საუკ. 20-იანი — 40-იანი წლები) ახერხებს განთავისუფლებას. ამავე დროს ირანის პოლიტიკა ამიერკავკასიის ქვეყნებში კიდევ უფრო აგრესიული ხდება. ირანი ცდილობს ქართველების, სომხებისა და ოლბანელების ასიმილაციას და მათი კულტურის მოსპობას. მისათვის ირანელები არავითარ საშუალებას არ ერიდებიან; განსაკუთრებით გააფთრებით ებრძვიან ქრისტიანობას, იყენებენ სხვადასხვა ქრისტიანულ სექტებს შორის შექმნილ წინააღმდეგობებს და უხეშად ერევიან ქრისტიანული ეკლესიის საქმეებში, გადასახადების გადახდას ეკლესიებისაგანაც მოითხოვენ⁸. იეზიდიგერდ II კატეგორიულად მოითხოვს მაზდეანობის მიღებას და ამასთან დაკავშირებით ამიერკავკასიაში გზავნის ასობით მოგვს ქრისტიანობის აღმოფხვდომისა და ცეცხლთა წინააღმდეგობა. მალე ირანი იძულებულია უარი თქვას თავის უკიდურესად აგრესიულ პოლიტიკაზე ამიერკავკასიის ქვეყნებში და რამდენადმე შეარბილოს თავისი დაუფარავი ძალადობა.

ქართლში მდგომარეობა მნიშვნელოვნად იცვლება V საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც ქვეყანას სათავეში უდგება დიდი სახელმწიფო მოღვაწე და სარდალი მეფე ვახტანგ გორგასალი; მისი მეფობის დასაწყისში ქართლი მძიმე მდგომარეობაში იყოფებოდა. ამ დროს პუნქტი ადვილად ახერხებენ ჩრდილოეთის გამაგრებული გადასასვლელების გაღმოლახვას და იწყებენ თარეშს ქართლსა და სომხეთში.

⁶ ნარკევები, II, გვ. 76.

⁷ ნარკევები, ტ II, გვ. 82—83.

⁸ იქვე, გვ. 87.

გართულებული მდგომარეობაა ქვეყნის შიგნითაც. ქართლის დაუძინებელი შტერი — ირანი კიდევ უფრო აძლიერებს თავის ძალადობას ქართლში, ისევ აწესებს საბერებრო ბეგარას. ამ საფუძველზე თვით ვახტანგ გორგასალსაც უხდება ბეგარის მოხდა და მონაწილეობის მიღება ირანელთა ომებში ჯერ შუა აზიასა და ინდოეთში, ხოლო შემდეგ ბიზანტიის წინააღმდეგ⁹.

ირანიდან დაბრუნების შემდეგ ვახტახგი იწყებს ქვეყნის საშინაო საქმეების მოწესრიგებას, რაც გამოიხატება, ერთი მხრივ, ხელისუფლების განმტკიცებაში, ცენტრალიზაციაში, ხოლო, მეორე მხრივ, ქვეყნის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში¹⁰, სამხედრო ძლიერების გაზრდაში და სხვა.

ამ მხრივ აღსანიშნავია ვახტანგ გორგასალის ბრძოლა ურჩი დიდი ფეოდალების წინააღმდეგ. ამით იყო გამოწვეული ის ფაქტი, რომ ვახტანგმა შოაქვლევინა ქვემო ქართლის პიტიახში ვარსკენი 482 წ.¹¹ ვახტახგ გორგასალის ასეთი გადამჭრელი ნაბიჯი მიმართული იყო არა მარტო ირანის აგრესიული პოლიტიკის წინააღმდეგ ქართლში, არაედ, ერთდროულად ეს უკა ბრძოლა ირანის იდეოლოგიის — მაზდეანობის წინააღმდეგაც, ქრისტიანული სარწმუნოების პოზიციების განხტკიცებისათვის ქართლში. ამას შოტყვა აჯანყება ირანის ბატონობის წინააღმდეგ, რასაც მხარს უჭირენ სომხებიც. თუმცა აჯახყებას დროებითი წარმატება ჰქონდა, მაგრამ, მოლოს და მოლოს, მან შაინც ვერ გამოიღო სასურველი შედეგები და ქართლიდან ირანელების გაძვება ვერ მოხერხდა. ვახტანგ გორგასალი შემდეგშიც, თავისი სიცოცხლის ბოლომდე, განაგრძობდა ბრძოლას ირანის წინააღმდეგ და, როგორც ცხობილია, ამ ბრძოლას შეეწირა კიდეც.

ამავე დროს ვახტანგ გორგასალი მეტად დიდ სახელმწიფოებრივ ღონისძიებებს ახორციელებდა თავის ქვეყანაში. ერთ-ერთი ასეთი ღონისძიებათაგანია იმ ციხესიმაგრეების თავის ხელში ჩაგდება, რომლებიც ამაგრებდნენ ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში გადმოსასვლელებს და, რომლებიც, იყარაუდება, მანამდე ირანელებს ეპურათ. ამის სრულიად გარკვეული ცნობა შოიპოვება წ.¹² ნინოს ცხოვრების ზოგიერთ რედაქციაში, რომელშიაც აღხიშულია, რომ ვახტანგ გორგასალმა „დაიმორჩილა ოვსნი და ყივჩალნი და შექმნა კარნი ოვსეთისნი და ალაშენა მას ზედა გოდოლი... და ამ თვითიერ ბრძანებისა მეფისა ვერ კელეშითების გამოსვლად ოვსთა და ყივჩალთა“¹³.

აქედან მოყოლებული ქართლი არა მარტო უწევდა კონტროლს ჩრდილო კავკასიილი ტოშების მოძრაობას საბერეთით და, როგორც „ქართლის ცხოვრება“ აღხიშნავს, მათ არა მარტო არ ჰქონდათ უფლება გადმოსულიყვნენ ქართლში თუ ამიერკავკასიაში „თვითიერ ბრძანებისა ქართველთა შეფისა“¹⁴, არამედ მათი ლაშქარი შეიძლებოდა გამოეყენებინა საბრძოლო ოპერაციებში გარეშე მტრის წინააღმდეგ.

⁹ მოქცევა ქართლისა, გვ. 93; ნარკვევები, II, გვ. 91.

¹⁰ ნარკვევები, II, გვ. 95.

¹¹ ლ. ჯანაშია, ლაზარ ფარპეცის ცირბები საქართველოს შესახებ, თბ., 1965., გვ. 243.

¹² თ. ეორდანია, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, I, ტფ. 1892, გვ. 50.

¹³ „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 156; ნარკვევები, II, გვ. 100; დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძრითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 205—206.

ქვეყნის კონსოლიდაციის განმტკიცების მიზნით ვახტანგმა მნიშვნელოვანი რეფორმები განახორციელა საეკლესიო დარგში; მან ქართული ეკლესიის სათავეში მის მიერ არჩეული კათალიკოსი ჩააყენა, მან ქართულ ეკლესიას ძოუპოვა დეტოქეფალობა; მანვე დაარსა მრავალი ახალი საეპისკოპოსი კათედრა და ჩამოიცილა ეკლესიის ძველი მესვეურები, რომელიც მეფის პოლიტიკას ეწინააღმდეგოდნენ¹⁴.

დასასრულ, ვახტანგ გორგასალი ზრუნავს ახალი ქალაქების დაარსებაზე, რომლებიც მომავალში მისი დასაყრდენი უნდა გამხდარიყვნენ¹⁵. ამ მხრივ ალ-სანიშნავია, უპირველეს ყოვლისა, დედაქალაქის გადამოტანა შტკეთიდან თბილისში, მისი (თბილისის) შენებლობის დაწყება, ასაც შემდეგში ვახტანგის შემკვიდრე დაჩი განაგრძობს. „თბილისის გადაჭცევა ქართლის (ივერიის) დედაქალაქიდ (და შემდეგ მთელი საქართველოს დედაქალაქიდ) გაპირობებული იყო ქვეყნის შინაგანი სოციალურ-ეკონომიკური ანუ ახალი, ფეოდალური ურთიერთობის განვითარებით“¹⁶.

ვახტანგმა გააფართოვა ქალაქი უჯარმა, სადაც მან დროებით თავისი სამეფო რეზიდენცია გადმოიტანა, აგრეთვე ქალაქი ჰერემი. ეს ლონისძებაც ზემოხსენებული მიზეზებით იყო გამოწვეული.

ვახტანგ გორგასალის შეფობისა და სახელში ითვლებოდნენ ძოლვაშეობის დახსიათება არ იქნება სრული, თუ აქვე არ აღვხიშხავთ, რომ იშისაგან გახსხვავებით, რაც ზევით ვოქვით ვახტანგ გორგასალის შესახებ და რაც გაზიარებულია ჩვენი ისტორიკოსების მიერ, ასევებობს მოსაზრებაც იმის შესახებ, რომ V საუკუნის 60—70-იან წლებში „მთელი ეგრისის სამეფო ამ დროს ქართლს უნდა შეერთებოდა“ და რომ „პეროზ შახის დროს, ირანი იმორჩილებს ეგრისის სამეფოს მთლიანად (აფხაზეთის გარდა). ეს ხდება ქართლის შეფის, ვახტანგ გორგასალის უშუალო მონაწილეობით თუ ინიციატივით“. ეს მოსაზრება ეყრდნობა ქართული, ბიზანტიური და სომხური წყაროების ანალიზს¹⁷.

ვახტანგ გორგასალის სიკვდილის შემდეგ ქართლი მძიე შდგომარეობაში იღმოჩნდა, ირანელები აღარ სჭერდებიან ამიერკავკასიის ქვეყნების ვასალურ მდგომარეობას და მათ ირანის ჩვეულებრივ პროვინციებად გადაქცევას ცდილობენ¹⁸. ცნობილია, რომ ირანელებმა სომხეთში მეფობა ჭერ კიდევ 428 წელს გააუქმეს. შემდეგ მათ მეფობა გააუქმეს 510 წელს აღბახეთში, ხოლო სულმალე, 523 წელს ირანელები ქართლშიც აუქმებენ მეფობას და ქართლიც ირანის პროვინცია ხდება.

ამგვარად ხანგრძლივი ბრძოლა ქართლის აზნაურებსა და სახელში ითო წელისუფლებას შორის ბირველების სრული გამარჯვებით ბთავრდება. ასეთშავითარებამ გასაქანი მისცა ერთი მხრივ, მსხვილი ფეოდალური შიშადშტოლებელობის წარმოშობას, ხოლო, მეორე მხრივ ხელი შეუწყო ქართლში სპარსელების გაძლიერებას; ამიერიდან მათ დაიჭირეს კავკასიონის გადასასვლელები, ქართლს სათავეში მარზბანი ჩაუყენეს. თავისი ჭარი ჩააყენეს ქართლის ხეიშეხლოვან ქალაქებში, მოისყიდეს და დაიახლოვეს ერისთავები და ეკლესია-მონას-

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 332—334.

¹⁵ Г. А. Меликишвили, К истории Древней Грузии, გვ. 452.

¹⁶ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 221.

¹⁷ იქვე, გვ. 206—213.

¹⁸ ნარკვევები, II, გვ. 246.

ტრების შსახურთა ნაწილი და ამით გაიაღვილეს თავისი შემდგომი აგრესიული მიზნების განხორციელება¹⁹.

ახალმა ისტორიულმა ვითარებამ ეკონომიკურსა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში დიდი ცვლილებები გამოიწვია; ზეპონსენებულ საუკუხეებში შესაძნევია, ინტენსიური მეურნეობის განვითარების მიზნით, მთელი რიგი ახალი საჩუქავი ახალების გაყვანა, სასოფლო-სამეურნეო იარაღების გაუმჯობესება, ამავე საუკუნეებში განსაკუთრებით ვითარდება მევენახეობა-მელვინეობა.

ქვეყანაში მომხდარმა დიდმა სოციალურმა, ეკონომიკურმა და პოლიტიკურმა ცვლილებებმა IV—VI სს თავისი დაღი დასავა საქალაქი ცხოვრებას²⁰. მნიშვნელოვნად შესუსტებულია უპრო ქვეყნებთან ეკონომიკური ურთიერთობა, რასაც ხელს უშლიდა აგრეთვე გაძლიერებული ბრძოლები ირანსა და ბიზანტიას შორის და ირანსა და ქართლს შორისაც. ძევლი საგარეო საგაჭრო ურთიერთობანი და ძევლი გზები ამ საუკუნეებში მოშლილია; ამასთან დაკავშირებით შესუსტებულია ფულის მიმოქცევაც. აჩსებობს მოსაზრება, რომ ქართლში III საუკუნიდან „V საუკუნის დასასრულამდე სასანურ და ბიზანტიურ მონეტათა შხილოდ ზოგიერთი ეგზემპლარია დამოწმებული. ჭირ კიდევ დაუდგენილია, თუ რა მონეტები იხმარებოდა IV—VI საუკუნეებში და რამ გამოიწვია სასანურია და ბიზანტიური მონეტების ასე გვიან შემოსვლა ქართლში“²¹. მაგრამ დღეს იღნიშნული მოსაზრება შესაძლებელია დავაზუსტოთ ახალი მონაცემებისა და ნაშრომების შუქზე. საქმე ის არის, რომ დრამების პირველი ეგზემპლარები, აღმოჩენილი ისტორიული ქართლის ტერიტორიაზე, მიეკუთვნება III საუკუნეს (შაპურისა და ვარახანის სახელით მოჭრილი მონეტები). თუ აღნიშნული მონეტები ერთეულებია და შემთხვევითი ხსიათისაა, მთელი IV და V საუკუნის პირველი მეოთხედის განმავლობაში ქართლში რომაული ოქროს და ვერცხლის მონეტები ყოფილა ბრუნვაში, როგორადც ამას არქოლოგიური აღმოჩენება ადასტურებენ.

V საუკუნიდან ბრუნვაში ინტენსიურად შემოღილი ბიზანტიური ოქროს მონეტა. V საუკუნის ასეთი მონეტები აღმოჩენილია მცხეთაში, თელავში. წინანდალში, ურბნისში, ბოლნისში, კაზრეთში, ხიდისმავში და სხვა²².

სასანური მონეტები ქართლში ჩნდება V საუკუნის 30-იან წლებიდან (ირანის შაჰების ეზდიგერდ II, პეროზის, პალაშის და კავადის)²³.

VI საუკუნის 30-იანი წლებიდან ჩნდება ხოსრო ანუშირვანის, პორმიზუ IV და ხოსრო ფარვეზის მონეტები დიდი რაოდენობით²⁴; VI საუკუნიდან კვლავ შემოღის ქართლში მავრიკე კეისრის, კონსტანტინე II და კონსტანტინე IV ბიზანტიური მონეტები. VI საუკუნის მეორე ნახევრიდან იჭრება ქართლის ერის-მთავრების ფულიც²⁵.

¹⁹ ნარკვევები, II, გვ. 247—248.

²⁰ იქვე, გვ. 118.

²¹ იქვე, გვ. 120.

²² И. Л. Джагалагания, Иноzemная монета в денежном обращении Грузии V—XIII вв. тб., 1979.

²³ იქვე, გვ. 34.

²⁴ ნარკვევები, II, გვ. 120.

²⁵ იქვე, გვ. 120; აგრეთვე ი. გალაონის დასახ. ნაშრომი, გვ. 34; ჩამოთვლილი ფაქტების შექვევები, ჩვენ მართებულად არ მიგვაჩნია განკადება იმის შესახებ, რომ „IV—V სს. საგარეო ფარმობის შესუსტების მ თავარი მანიშნებელია მონეტების სრული უქონლობა“. იხ. ნარკვევები, II, გვ. 122.

IV—VII საუკუნეებში მახლობელ აღმოსავლეთის ქვეყნებთან და ბიზანტიისთან ვაჭრობაზე შიგვითითებენ არა მარტო ზემოჩამოთვლილი ფაქტები, არამედ განათხარი სამკაულები, რომლებიც მოჭედილია უცხო ქვეყნებიდან შემოტანილი ძვირფასი და ნახევრად ძვირფასი ქვებით. ხელოსნობის დარგებიდან დაქვეითებული ჩანს კერაძიეული წარმოება, თუმცა განვითარებული და გავრცელებული ჩანს მისი ერთი დარგი მექევრეობა, რომლის ნიმუშები მრავლად არის აღმოჩენილი ქართლის ტერიტორიაზე: ამავე საუკუნეებში გვხდება თიხის სატკოფაგები მიცვალებულების დასაკრძალავად (მცხეთაში, ურბნისში, რუსთავში, აღაიანში და სხვა.).

განათხარი მასალების მიხედვით განვითარებული ჩანს ოქრომჭედლობა. ამის მანიშნებელია სამარხებში მრავლად აღმოჩენილი ბრინჯაოსა და რკინის საკინძები, მშვილდსაკინძები, ბეჭდები, სამაჭურები, საყურები, ბალთები, ყელ-საკიდები და, თუმცა ნაკლებად, მაგრამ მაინც გვხვდება ვერცხლის ჭურჭელიც; ზემოხსენებული სამკაულები აღმოჩენილია არამარტისებრში, ახალგორში, თრიალეთში, უინგალში, ერწოში (მაგრანეთი), ბალიჭიში, აღაიანში და სხვა. შესამჩნევია ზემოხსენებულ საუკუნეებში სამკაულების ახალი ფორმების გაჩერა (ბეჭდები, საყურები)²⁶.

განვითარებული ჩანს მინის წარმოებაც; მრავლად გვხვდება მინის ჭურჭელი მცხეთის საპარხებში, განსაკუთრებით IV საუკუნიდან. სპეციალისტების დასკვნით მინის წარმოება ხელოსნობის მთავარი დარგი უნდა ყოფილიყო IV—VII სს მცხეთაში, რუსთავში, ურბნისში²⁷.

კარგად არის ცნობილი, რომ ქრისტიანობის გამოცხადებამ თფიციალურ რელიგიად, ბიძგი მისცა ქართლშიც ეკლესიებისა და ტაძრების შენებლობას. მიუხედავიდ იშისა, რომ ქრისტიანობის დამკიდრების პირველ საუკუნეებში აგებული ეკლესიებიდან ჩვენამდე მხოლოდ მცირე ნაწილშია მოაღწია, მათ მიხედვით მაინც კარგად შეიძლება წარმოვიდგინოთ ის დიდი მასშტაბი საეკლესიო მშენებლობისა უძველეს პერიოდში, რომელიც პატარა ქართლის ტერიტორიაზე შეიმჩნევა. ამასთანავე დღემდე მოღწეული ძეგლები სრულიად გარკვეულ წარმოდგენას გვიშმნიან როგორც ქრისტიანობის მიღების ამ ადრინდელი საუკუნეების სააშშენებლო ტექნიკის, ისე ძეგლი ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების საფეხურებისა და ხელოვნების ამ შესანიშნავი ძეგლების დონის შესახებ. უძველესი ქართული არქიტექტურის ეს მრავალრიცხოვანი ძეგლები და მათი განვითარების გზები და ძირითადი საკითხები საფუძვლად შეისწავლეს ჩვენმა მეცნიერებმა.

ქართული ხუროთმოძღვრების უძველეს ძეგლებს წარმოადგენენ ე. წ. ბაზილიკური ხაგებობები: ნეკრისის ეკლესია (IV საუკ.) და ძეგლი შუამთის მონასტრის ბაზილიკა (V ს.). ბაზილიკის კლასიკური ძეგლია ბოლნისის სიონია (478—493 წ.), რომელიც საერთო ყურადღებას იქცევს თავისი არქიტექტურით, უძველესი ასომთავრული წარწერებით და ასევე უძველესი ჩუქურთმებით;

²⁶ ნარკვევები, II, გვ. 124.

²⁷ 6. უგრებელ ძეგლ, აღრეულ შუა საუკუნეთა ქართლში მდინარე წარმოების ისტორიის, თბ., 1967, გვ. 19. 91.

VI საუკუნის ბაზილიკებს წარმოადგენენ: ურბნისის, წყაროსთავის, ობილისის ანჩისხატის, კაჭარეთის სამება და ვაზისუბნის ტაძრები.

ამ ტიპის განსხვავებული ვარიანტებია ქვემო ბოლნისისა და ნეკრესის ეკლესიები, დმანისის სიონი, რომელიც VI-VII საუკუნის ტეგლებს წარმოადგენენ. ცნობილია ამავე დროის სხვა ტეგლებიც.

როგორც ცნობილია, ბაზილიკური ტაძრები თუ ეკლესიები, უცხოთიდან შემოტანილი მოდელის მიხედვით იყებული ტეგლები იყო, ხოლო „ქართული ეროვნული ხუროთმოძღვრების არსა და მის ტრადიციებს შეესატყვისებოდა ჯვროვანი გეგმის მქონე ისეთი საეკლესიო ნაგებობა, რომელიც დამყარებული იყო პვერატულ საფუძველზე და დამთავრებული იყო გუმბათით²⁸. ჯვროვანი გუმბათოვანი ტიპის ეკლესიებს მიეკუთვნება შიომღვიმისი მონასტრის ტელი ეკლესია (VI ს.), ძველი გავაზის ეკლესია და ნინოწმინდის ტაძარი (VI ს.). უძველესი ქართული არქიტექტურის ამ ტიპის ეკლესიების ყველაზე შესანიშნავ და შეუდარებელ ტეგლის, როგორც ცნობილია, წარმოადგენს მცხეთის ჯვარი (586—604 წწ.). „მცხეთის ჯვარი აკამებს პირველი ქრისტიანული საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების ძიებას; აქ ეპოქის სტილი თავის სრულ ხორციელებას პოვებს“²⁹. ჯვრის ტიპის ტეგლებს წარმოადგენდნენ ავრეთვე VII საუკუნის პირველი ნახევრის შესანიშნავი ქრისტიანული ქმნილებანი: წრომის ტაძარი, სამწევრისის ეკლესია, ძველი შუამთის დიდი ეკლესია, აგრეთვა ატენის სიონი და სხვა.

V—VII სს. ეკლესიებასა და ტაძრებს აშენებენ მეფეები და აზნაურები, ეკლესის მაღალი რახების წარმომადგენლები, მშენებლობის პროცესში მონაწილეობას ღებულობს შრეველიც. არსებენ მონასტრებს საქართველოს ფარგლებს გარეთაც ე. წ. წმინდა ადგილებში, სირიასა და პალესტინაში. მოზაიკით ამონდენ ეკლესიებს (მცხეთის ჯვარი, წრომი) და სხვა. შეიძლება ითქვას, რომ ქრისტიანული ტაძრებისა და ეკლესია-მონასტრების მშენებლობით მოცულია მთელი ქვეყანა.

IV—VII სს. ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის საზოგადოდ, დამახასიათებელია „ნათელი, ლოგიკური აღნაგობა, მკაფიოდ გამოსახული ტექნიკა, მასების წონასაწორობა, შშვიდი, მონუმენტური, რამდენადმე მკაცრი იერი, მორთულობის სიძუნწე“. „ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრება... მკაცრი კლასიკური სტილის ხუროთმოძღვრებაა“³⁰.

ამ ჰერიოდთან არის დაკავშირებული უძველესი ქართული დამწერლობის განვითარების გარკვეული ეტაპი; აღნიშნული პერიოდის საქართველოს ისტორიის თვალსაზრისით განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ქართული დამწერლობის უძველესი ტეგლები დოკუმენტურად მოგვეპოვება, მაინც და შაინც, V საუკუნიდან. ეს არის, უპირველეს ყოვლისა, ეპიგრაფიკული ტეგლები, რომელთა შორის უმნიშვნელოვანესი ადგილი ბოლნისის სიონის წარწერებს

²⁸ გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოენების ისტორია, I, 1936; მისივე ბოლნის, ენიჭის მომბეჭ, ტ. IX, თბ., 1940; მისივე არქიტეktura Kахетии, 1959; B. B. Беридзе, Грузинская архитектура «раннехристианского» времени (IV—VII вв.), Тб., 1974.

²⁹ ნარკვევები, II, გვ. 626.

³⁰ იქვე, გვ. 632.

უკავიათ. ეს წარწერები, როგორც ცნობილია, ტაძრის აშენების სინქრონულია. ამავე საუკუნის ძეგლს წარმოადგენს პალესტინის ბირ ელ-კუთის ქართული მონასტრის ასომთავრული წარწერებიც, რომელთა ერთი ნაწილი ბოლნისის სიონის წარწერებზე უფრო ძველია ნახევარი საუკუნით მაინც³¹.

V საუკუნის წარწერები აღმოჩენილია აგრეთვე საქართველოს სხვა პუნქტებში, სახელდობრ: ბოლნისის მახლობლად ე. წ. ლამაზ გორაზე (ქვის სტელებზე)³², სოფ. უკანგორში (თათვარაზის ხანმეტი წარწერა სტელის ბაზაზე), იქვე მდ. დამბლუტის წყლის ხეობაში გათხრილ მცირე ეკლესის ნანგრევებში (ასომთავრული წარწერები სტელების ბაზებზე)³³ და სხვა.

აყად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ქართული დამწერლობა V საუკუნეზე გაცილებით აღრეა შექმნილი და ზემოხსენებული წარწერები ქართული დამწერლობის განვითარების მოგვიანო (მესამე) საფეხურის ძეგლებს უნდა წარმოადგენდნენ; მიუხედავად ამისა, მაინც შეურყყეველი ფაქტია, რომ დღემდე არ აღმოჩენილა ერთი ძეგლიც კი V საუკუნეზე ადრინდელი. ამის გამო ზემოხსენებული ძეგლების მნიშვნელობა განუზომელია ქართული კულტურისა და, საზოგადოდ საქართველოს ისტორიისათვის. ქვის სტელებზე (უმთავრესად მათ ბაზისებზე) შემოჩენილი ქართული ასომთავრული წარწერები იმის დამადასტურებელია, რომ ამ დროს ქართული დამწერლობა მხოლოდ საეკლესიო დამწერლობა არ იყო, არამედ ფართოდ ყოფილა გავრცელებული ხალხში წარწერების სტელებზე, სარკოფაგებზე).

მომდევნო საუკუნის ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან აღსანიშნავია მცხეთის ჭვრის წარწერები (VI—VII საუკუნის მიწნა). მრავლად არის აღმოჩენილი შემდეგი საუკუნების ეპიგრაფიკული ძეგლები.

ისტორიული ქართლის კულტურის დონის დახსინთებისათვის ჩვენ გაგვაჩნია არა მარტო ეპიგრაფიკული ძეგლები, არამედ VI—VII სს ხანმეტი ტექსტები, ამავე საუკუნის ხანმეტი ლექციონარი. V საუკუნის ძველი ქართული ლიტერატურის უმნიშვნელოვანეს ძეგლს წარმოდგენს იყობ ხუცესის „შუშანიკის მარტვილობა“, აგიოგრაფიული თხზულება, რომლის ხელნაშერმა ჩვენამდე ვვინდელი ნუსხის სახით მოაღწია. ცნობილია ის ფაქტიც, რომ ამავე საუკუნეში (და შესაძლებელია ადრეც) არსებობდა ქართულ ენაზე მრავალი საღვთისმსახურო და აგიოგრაფიული შინაარსის წიგნი, რომელთა შესახებაც, როგორც ცნობილია, სათანადო ცნობები თვით „შუშანიკის მარტვილობაშივე“ მოიპოვება. ქართლის მრავალრიცხვან ტაძრებსა და ეკლესიებში ღვთისმსახურება ქართულ ენაზე სრულდებოდა. კიდევ მეტი, ასევე ქართულ ენაზე სრულდებოდა ღვთისმსახურება ქართული კულტურის უძველეს კერებში უცხოეთში (სირია, აღლესტინა, ეგვიპტე).

³¹ გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960, გვ. 26.

³² ვ. ამირანაშვილი, ადრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბ., 1968, გვ. 33—35.

³³ ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები, თბ., 1941, გვ. 12—13. ვ. ჯიფრაძე, ქართული ხელოვნებისა და დამწერლობის ახლად აღმოჩენილი უძველესი ძეგლები ქვემო ქართლიდან, „ძეგლის მეცნიერი“, 20, თბ., 1970, გვ. 60, 61.

ქართული შეტერლობის არსებობის შესახებ ცნობები მოიპოვება უცხოურ წყაროებშიც (V—VI სს ასურული, სომხური, ბერძნული წყაროები)³⁴ ამ უძველეს წყაროებში ქართველები მოიხსენებიან მაღალი კულტურის ერთა შორის.

ამგვარად, არსებობს უტყუარი საბუთები და ძეგლები იმის დამადასტურებელი, რომ ქრისტიანობის მიღებისა და დამყარების ამ აღრეულ პერიოდში ქართველებს მოეპოვებოდათ არა მარტო თავისი სრულყოფილი დამშეტლობა, ქრისტიანული მდიდარი ლიტერატურა მშობლიურ ენაზე, არამედ მრავალრიცხოვანი ეკლესიები, ტაძრები, მონასტრები როგორც ქართლში და საზოგადად, საქართველოში, ისე მის საზღვრებს გარეთაც. ქართული ქრისტიანული ძეგლები აგებულია მაღალი ხუროთმოძღვრების პრინციპების საფუძველზე. ეს არის მკაცრი კლასიკური სტილის არქიტექტურის ძეგლები, სრულიად თავისებური, ორიგინალური ქართული ხელოვნების ძეგლები. ამას გარდა ცნობილია ამავე სუკუნების თავდაცვითი, მონუმენტური ნაგებობები, ციხესიმაგრეები, ციხე-ქალაქები, რომელთა ნაშთებმა ჩვენ დრომდე მოაღწია.

ყიველივე ზემოხსენებულის გარდა, ქართული საბჭოთა მეცნიერების მიურ გამოვლენილია უძველესი კულტურის ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლები, როგორიცაა სამაროვნები და ნამოსახლარები, რომელთა არქეოლოგიური გათხრისა და შესწავლის საფუძველზე ჩვენ შეგვიძლია ნათლად წარმოვიდგინოთ იმდროინდელი ქართველი ხალხის ყოფა და კულტურა.

სამარხეული ძეგლებიდან შესწავლილია, უპირველეს ყოვლისა, ქართლის დედაქალაქის — მცხეთისა და მისი მიღამოებას ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სამაროვნები — სამთავროს ველზე, არმაზისხევში, მარტაზისხევში, კარსნისხევში, წიწამურთან და სხვა. ამას გარდა, სამარხები გათხრილია კუხეთის რუსთავის ტერიტორიაზე, ივრის ხეობაში, ერწოს ველზე სოფ. სიონთან; ისტორიული ქვემოთ ქართლის ტერიტორიაზე, უჩბნისის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე და სხვა.

სწორედ სამარხების გათხრა იძლევა საფუძველს ითქვას, რომ ქრისტიანობის შიღებიდან მოყოლებული, ქართლში მიცვალებულებს ქრისტიანული წესით მარხავენ. აქე შეიძლება ითქვას, რომ IV სუკუნის სამარხებში ზოგჯერ გვხვდება წარმართული წესით დაკრძალული მიცვალებულებიც (მაგ. უინვანის სამაროვანი და სხვა). სამარხები უპირატესად ქვის ფილებისაგან არის შედგინილი და ზემოდანაც ფილებითაა გადატურული. ამავე დროს, IV—V სს ზოგადორ პუნქტში ქვის სამარხებთან ერთად გვხვდება ქვის კუბოებში დაკრძალული მიცვალებულები (სამთავროს სამაროვანი) ან მხოლოდ თიხის კუბოებში — „სარკოფაგებში“ დაკრძალული (მაგ. აღაიანში და სხვა). სამარხების უმეტესობა საოჯახოა. ეს ახალი წესი ქრისტიანობის დამკეიდრებას მოჰყოლია³⁵.

³⁴ კ. დ. გ. ე. ლ. ი ძ. ე, ძეგლი ქართული შეტერლობის ისტორია, 1; ეპისტოლეთა წიგნი ჟ. ალექსიძის გამოცემა, თბ., 1968; გ. წ. ე. რ. ე. თ. ე. ლ. ი, უძველესი ქართული წარწერები პალეოტინიდან.

³⁵ გ. ლ. მ. თ. თ. თ. ი ძ. ე, არქეოლოგიური გათხრები ძველ დედაქალაქში, თბ., 1945; მისამა, კულტურა ი მყ. ერთ გვ. 4—VII ვ. ვ., «Очерки истории СССР», III, M., 1958. ნ. უ. გ. რ. ე. ლ. ი ძ. ე, აღრეული შეა საუკუნეთა ქართლში შინის წარმოების ისტორიისათვის, 1967; ნარავევები, II, გვ. 190 და სხვა.

ქრისტიანობის შილებასთან არის დაკავშირებული ის გარემოება, რომ სამარხებში ინვენტარი აღარ გვჭვდება, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც, არაიშვითად, ვხვდებით ინვენტარიან სამარხებს, მათგან ღარიბულებს უფრო მეტად, ხოლო მდიდრულებს იშვიათად. აღრეული შუა საუკუნეების ადრეული ეტაპის V—VII საუკუნეების, სამარხებიდან შეიძლება გამოვყოთ მდიდრული სამარხები, რომლებიც რა თქმა უნდა, თავისი ინვენტარით ვერ შეედრებიან გვიანი ანტიკური პერიოდის ისეთ მდიდრულ სამარხებს, რომლებიც აღმოჩენილი იყო 30—40-იან წლებში არმაზისხევში ერისთავების სამაროვნის ტერიტორიაზე, მაგრამ სამარხების კონსტრუქცია ორივე შემთხვევაში ერთგვაროვანია; ეს არის ერთი მთლიანი ქვისაგან გამოკვეთილი დიდი სარკოფაგები, რომელთაც სახურავი, აგრეთვე ერთი მთლიანი ქვისაგან აქვთ გამოთლილი. ეს სახურავები ჩვეულებრივად ორფერდა ყოფილა, ასეთია მაგ. ქვემო აღმეს, სადგერის, ანჩისხატის და ბალიჭის სარკოფაგების სახურავები³⁶. განსხვავებულია ურბნისის სარკოფაგის სახურავი, რომელიც რამდენადმე ნახევარცილინდრული ფორმისაა³⁷.

აღრევრისტიანული პერიოდის სარკოფაგები აღმოჩენილია: ბოლნისში, ურბნისში, სვეტიცხოვლის ტაძარში, ანჩისხატში, ნიქოლში, საღვერული, დილომში, კავთისხევში, ქვემო ქართლში, შულავერში და რა თქმა უნდა, სოფ. ბალიჭში. ყველა სარკოფაგი გაძარცული ყოფილა, გარდა ბალიჭის სარკოფაგისა, რომელიც აღმოჩენდა 1971 წელს. ეს სარკოფაგი ამ რიგისა და დროის ძეგლებიდან ჯერჯერობით ერთადერთი ძეგლია, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია. ხელუხლებლად. ამასთანავე იგი უნიკალურია იმითაც, რომ მას აქვს ქართული ასომთავრული წარწერა — უძველესი ეპიტაფია. ამ სარკოფაგში, როგორც ცნობილია, აღმოჩენდა ორი მიცვალებულის ჩონჩხი. ერთ მათგანს, ქალისას აღმოჩენდა ოქროს ორი ნივთი — ბეჭედი და რკინის საკინძის თქროს თავი (რკინის ღერძაშლილი იყო, მისი უმნიშვნელო ნაწილილი იყო დარჩენილი). ჩვენ ეს სარკოფაგი თავის დროზე დავათარილეთ V—VII სს.³⁸ რაც შეეხება იმ ანალოგიურ სარკოფაგებს, რომლებიც აღმოჩენილი იყო სხვადასხვა დროს ბოლნისში, ურბნისში, სვეტიცხოვლის ტაძარში და ანჩისხატის ბაზილიკის სამხრეთ მინაშენში, როგორც აღვნიშნეთ ყველა მათგანი გაძარცული ყოფილა და მეორეჯერ გამოყენებული. მათი ინვენტარის შესახებ არაფერი ვიცით, მაგრამ ის გარემოება, რომ მათი ნაწილი ტაძარში აღმოჩენდა, ზოგი ტაძრის მინაშენში, ხოლო ნაწილი მათი ფასადების უშუალო სიახლოეს, აგრეთვე სხვა ნიშნების მიხედვითაც, გამოვთქვით მოსაზრება აღნიშნული სარკოფაგებისა და ტაძრების სინქრონულობის შესახებ³⁹. ასეთი მოსაზრება მით უფრო სარწმუნოა, რომ მოგვეპოვება ცნობები პირველი ქრისტიანი მეფეებისა და მათი ოჯახის წევრების ქრისტიანულ ტაძრებში დაკრძალვის შესახებ (მირიანი და ნანა — სამთავროში, ვახტანგ გორგასალი — სვეტიცხოველში).

რაც შეეხება არმაზისხევში აღმოჩენილ IV ს. მდიდრულ სამარხებს,

³⁶ ვ. ჯაფარიძე, სოფ. ბალიჭის სარკოფაგი ქართული ასომთავრული წარწერით, იქვეით. ა. ფად. ა. შანიძის და თ. ბარნაველის ნაშრომები. „მაცნე“, 1972, სურათი ნაშრომის ბოლოში.

³⁷ ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, აბ., 1965, გა. XLIV, სურ. 1.

³⁸ ვ. ჯაფარიძე, დაუახ. ნაშრომი, „მაცნე“, 2, 1972, გვ. 124—135.

³⁹ ვ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 130—131.

რომლებშიაც, უეჭველია, თავისი დროის წარჩინებული პირები იყვნენ დაკალული, აღმოჩნდა ისეთი ძვირფასი ოქროს ნივთები (ბეჭდები, საყურეები, ყელსაბამები, სამაჯურები და სხვა), რომლებიც „მხატვრულ-სტილისტურად თუ პოლიქრომული მოხდენილობით“ არა მარტო არ ჩამოუვარდებიან წინა, გვიანან ტიკური ხანის ერისთავების მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილ სამკაულებს, არამედ ზოგჯერ სჯობნიან კიდევ⁴⁰.

ამავე დროის მეტად საინტერესო ძეგლებია აღმოჩენილი შემთხვევით ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე⁴¹. მთელი რიგი სინქრონული ძეგლებისა აღმოჩენილია კახეთში: ძველ ანაგაში, ხართიშვალაში, მუღანლოში, საცხენისის მინდორზე, ჭერეშში და სხვა⁴². IV—V სს. სამარხებია აღმოჩენილი კუხეთის რუსთავში⁴³.

განსაუთრებით საინტერესო და მნიშვნელოვანია ივრის ხეობაში, სოფ. სიონთან აღმოჩენილი უნიკალური საგვარეულო ყელდამა, რომლებსაც გამოხრელები VI ს. ათარილებენ⁴⁴. ეს ყელდამაც თავისი დროის წარჩინებული გვარის წარმომადგენელთა კუთვნილებას წარმოადგენდა.

ფილაქებით ნაგები ყელდამებია აღმოჩენილი ქვემო ქართლში, რომლებიც სასანური ეპოქის სინქრონულ ძეგლებად არის მიჩნეული⁴⁵.

IV—V სს. თიხის ინვენტარიანი „სარკოფაგებია“ აღმოჩენილი ურბნისის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე⁴⁶, აღიანში და სხვა.

ძეგლების მეორე მნიშვნელოვანი ჯუფია ნამოსახლარები. ამ რიგის ძეგლები გათხრილია მცხეთაში, არმაზისხევში, კარსან-ნინოწმინდის ტერიტორიაზე, კუკეთის რუსთავში, თბილისში, უჯარმაში, ივრის სიონთან, ბოლნისში, ურბნისში და სხვა.

მცხეთის მიდამოებში, არმაზისხევის შესართავთან, შაგინეთ-არმაზციხის ტერიტორიაზე და სხვ. აღმოჩენილი იყო სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობათა ნაშთები, მინის სახელოსნოს, სამოსახლოს ნანგრევები, სამეურნეო-სავაჭრო შენობათა ნაშთები, ზღუდე-კოშკების ნანგრევები და სხვა, რომლებიც უპირატესად IV და მომდევნო საუკუნეებით არის დათარილებული⁴⁷.

რუსთავის ნაციხარზე გამოიკვეთა ციხის თვედაპირებული ზოუდისა და სხვადასხვა საცხოვრებელი ნაგებობების ნაშთები. თბილისში, ერეკლე II სახ. მოედანზე ჩატარებული თხრის შედეგად სულ ქვედა ფენაში გამოვლენილი განათხარი მასალა III—IV და IV—V სს. შეიძლება მიეკუთვნოს⁴⁸. მეტად მნიშ-

⁴⁰ ნარკვევები, II, გვ. 139.

⁴¹ იქვე, გვ. 194.

⁴² იქვე, გვ. 194.

⁴³ გ. ღ ღ მ თ ა თ ი ძ ე, რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანები შედეგები, „მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის“, 1, 1955, გვ. 179—181.

⁴⁴ რ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ივრის ხეობის არქეოლოგური ძეგლები, სიონი, თბ., 1970, გვ. 15—54.

⁴⁵ Б. А. Кутин, Археологические раскопки в Триалети, I, 1941.

⁴⁶ გ. ღ ღ მ თ ა თ ი ძ ე, ურბნისის ნაქალაქარის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების და-საფუძისი, „მაცნე“, 2, 4, 1964; ლ. ჭ ი ლ ა შ ვ ი ლ ი, ნაქალაქარიურბნისი.

⁴⁷ ნარკვევები, II, გვ. 199.

⁴⁸ ი. გ ა ძ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ი. ტ კ ე შ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი, თბილისის მატერიალური კრატერის ძეგლები, თბ., 1961.

ვნელოვანი ძეგლია უჯარმის ნაქალაქარი, რომელიც ანტიური და ოდრეული შუა საუკუნეების მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო ქართლში. გამოვლენილია ციხე-დარბაზის ნანგრევები, სწორკუთხოვანი ზღუდე, სასახლის და სამეურნეო ნაგებობების ნაშთები და სხვა. აქვეა კარის მცირე ეკლესია „ჭვარი პატიოსანი“ და-თარიღებული V საუკუნით⁴⁹. ივრის სიონთან გაითხარა მოზრდილი ტაძარი, რომლის გეგმა, მშენებლობის ტექნიკა, არქაული ჩუქურთმები საფუძველს აძლევს გამთხრელებს დათარიღონ იგი V—VI სს. აქვე იყო გამოვლენილი სამარვანი IV—V სს დამახასიათებელი სამარხების ინვენტარით⁵⁰.

საფუძვლიანად არის შესწავლილი აკად. გ. ჩუბინაშვილის მიერ ქართული არქიტექტურის ერთ-ერთი უძველესი ტაძარი, ბოლნისის ბაზილიკა (ბოლნისის სიონი). ეს არის შრავალმხრივ საყურადღებო ძეგლი ქართული არქიტექტურისა, ხოლო ის გარეშოება, რომ ამ ძეგლმა შემოგვინახა უძველესი ქართული წარწერები (დათარიღებული V ს. ბოლო წლებით), მის მნიშვნელობას განსაკუთრებით უფრო ზრდის. ძალიან მნიშვნელოვანია მისი უძველესი რელიეფური ჩუქურთმები. აქვეა აღმოჩენილი V—VII სს ქვის სტელებისა და ჭვრების ფრაგმენტები⁵¹.

ბოლნისის სიონის სინქრონული ძეგლები აღმოჩენილი იყო ტაძრის მახლობლად ე. წ. ლამაზ გორაზე: აღრექრისტიანული დროის ეკლესია, ქვის სტელები ბოლნური შედალიონებით და ასომთავრული წარწერები, ქვის ე. წ. აყვავებული ჭვრები, შემცული სამფურცელა ყვავილების გამოსახულებით და პალვებული ჭვრები, შემცული სამფურცელა ყვავილების გამოსახულებით და პალვებული ჭვრებით, რელიეფური ქანდაკების ნიმუში უნიკალური ძეგლი — ქვის სტელა წარჩინებული პირის რელიეფური გამოსახულებით. ამ ძეგლებს ქველი ქართული კულტურისა და ხელოვნების ისტორიის შესწავლისათვის ღიღი მნიშვნელობა აქვთა⁵².

ნაქალაქარი ურბნისი კარგად შესწავლილი ძეგლია. გარკვეულია, რომ იგი წარმოადგენდა ანტიური და ოდრეფეოდალური დროის ქალაქს, რომელიც თავის აძსებობას VIII ს. წყვეტის. გათხრილი და შესწავლილია მისი ნაგებობების ნაშთები, კერძოდ ქვითყირით ნაგები ერთი ნასახლარი, რომელიც თავდაპირველად აბანო ყოფილა; ალიზის ზღუდე, რომელსაც მომრგვალებულ-სწორკუთხოვანი გოდოლები ჰქონია დატანებული. გოდოლებში სენაკები და დარბაზიც კი ჰქონია ჩაშენებული. ზღუდე IV—V სს იცავდა ქალაქს, ხოლო VI ს. იგი განუახლებიათ. აქვეა V—VI სს. სამავიანი ბაზილიკა V ს. ასომთავრული წარწერებით. წარწერა ბოლხევნიების „სიონის მაშენებელ კონსტატის“ და „მამაშიქელს“. გათხრების დროს ნაპოვნია ბოლნური ჭვრები, კერამიკა, მინის ჭურ-

⁴⁹ გ. ლომთათიძე, ოდრეფეოდალური ხანა, საქართველოს არქეოლოგია, 1959; დ. მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, 1966; ნარკვევები, II, გვ. 202; გ. ჩუბაზ ვიზ ვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, 1936, გვ. 29.

⁵⁰ გ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15—54.

⁵¹ ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, ენციკლოპედია III, 1938; Г. Н. Чубинашвили, Болниси, ენციკლოპედია IX, 1940.

⁵² გ. მირინიშვილი, ოდრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბ., 1968.

ველი და სხვა⁵⁴. ბოლნისის ტაძარი უფრო დიდი მასშტაბის ტეგლია, ვიდრე ცოტა უფრო მოგვიანებით თბილისში აგებული ანჩისხატის ბაზილიკა.

არქეოლოგიური ძეგლებისა და წყაროების შესწავლის საფუძველზე აღმოჩნდა, რომ ზემოხსენებულ საუკუნეებში ქართლს სავაჭრო-კუნომიური ურთიერთობა ჰქონია სხვა ქვეყნებთან, მაგ. აღმოჩენილი მინის ჭურჭლის ერთი ნაწილი შემოტანილი უნდა იყოს სირიიდან⁵⁵. ამის მანიშნებელია აგრეთვე ბიზანტიური და სასანური მონეტების აღმოჩენა ისტორიული ქართლის ტერიტორიაზე, რის შესახებაც სათანადო ცნობები ზევით იყო მოტანილი. შემოაქვთ, აგრეთვე ქსოვილები, რასაც მოწმობს ერთი ცნობა „შეშანიკის მარტვილობაში“. არქეოლოგიური გათხრის შედეგად დადასტურებულია, რომ მცხეთაში მინის ჭურჭლი უმზადებიათ, რის დამადასტურებელ დამატებით საფუძველს იძლევა აგრეთვე მინის ჭურჭლის თავისებური ფორმებიც⁵⁶. მინის ჭურჭლის სახელოსნოები ყოფილა უძნისში, რუსთავში და სხვ.⁵⁷

შეტად საინტერესოა ის ფაქტი, რომ არქეოლოგიური მასალაც თვალსაჩინოდ წარმოგვადებენ იმ დიდსა და ხანგრძლივ ბრძოლას, რომელიც მიმდინარეობდა ქართლში ისტორიული განვითარების ამ საფეხურზე უცხო ქვეყნების (სირია, პალესტინა, ირანი, ზიზანტია) კულტურის ნაკადებსა და ქართულ კულტურას შორის. კვალი ასეთი უცხოური ნაკადებისა ჩანს საეკლესიო ხუროთმოძღვრებასა (ბაზილიკები), ტაძრების შემკულობის მოტივებსა და ტექნიკაში (ბოლნისის სიონის რელიეფების გარკვეული ნაწილი, სტელების რელიეფების და მათი სიუჟეტების ნაწილი), ციხე-სიმაგრეთა მშენებლობის ტექნიკაში, იმპორტული (უპირატესად ირანული) ჭურჭლეულისა, სამკაულებისა, ბეჭდებისა და ყელსაბაშების, გემების ტექნიკასა და თემატიკაში, უცხოური შონეტების ფართოდ გავრცელებაში და სხვა. მეორე მხრივ IV—VII სს განმავლობაში ვხედავთ ზემოხსენებული ძეგლებისავან სრულიად განსხვავებულ, ქართული იერის ძეგლებს, რომლებიც სულ უფრო და უფრო მრავლდებიან, და აღწევენ განვითარების მაღალ დონეს. ასეთი მიღრეკილება შეიმჩნევა ხელოვნებისა და კულტურის თითქმის ყველა სფეროში: ხუროთმოძღვრებაში, ამ რიგის ძეგლების შეძენულობაში (რელიეფური ქანდაკება), მცირე ხელოვნების და ხელოსნობის დარგებში (სამკაულები, სტელები, თიხის და მნის ჭურჭელი, იარაღი და სხვა). განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ სულ უფრო და უფრო იშვიათად გვხვდება ბერძნული წარწერები. ქართული დამწერლობა, ქართული ენა განუყოფლად ბატონიბს არა მარტი ქართლში და დას. საქართველოში (ეგრისში), არამედ უცხოეთში — ქართული კულტურის ცენტრებშიც. ამგვარად, „ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობისა და იდეოლოგის გზაზე დამდგარი ქართული ქვეყნები (მეტადრე ქართლი) საკმაოდ მაღა... მიღრეკილებას ამჟღავნებენ საკუთრი, ეროვნული, ხალხურთან კიდევ უფრო

⁵⁴ გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ.; ლ. ჭილაშვილი, დასახ. ნაშრ.; პ. ბაკარაძე, ქალაქ უძნისის ხუროთმოძღვრება, 1965.

⁵⁵ ნ. უგრელიძე, დასახ. ნაშრ.

⁵⁶ დასახ. ნაშრ.

⁵⁷ ნაჩვევნები, II, გვ. 221.

მიახლოვებული ნაკადისადმი“⁵⁸. და რომ „განსახილველი დროის მიწურულისა-თვის ქართული კულტურა, წინარე ხანასთან შედარებით უფრო თავისთავადა, ეროვნული ჩანს, მეტადრე აღმ. საქართველოში“⁵⁹.

ასეთი იყო პოლიტიკური, სოციალური და კულტურული ვითარება ქარ-თლში IV საუკუნიდან — მეფობის გაუქმებამდე — 523 წლამდე.

ჩევნ უკვე გვქონდა ზევით ონიშნული, რომ ქართლში მეფობის გაუქმე-ბის შემდეგ „სპარსი განძლიერდეს“⁶⁰. თავის დამპყრობლურ პოლიტიკაში, სპარსელებმა სხვადასხვა ხერხით ჩაითრიეს ადგილობრივი, მაღალი სოციალუ-რი ფენების წარმომადგენელთა — წარჩინებულთა ნაწილიც, ამავე დროს სპარ-სელების ბატონობა ხალხისათვის მეტისმეტიდ მძიმე იყო და ხალხის უქმაყოფ-ლება თანდათან იზრდებოდა. ირანი ცედილობდა დაცყარო დას. საქართველოც და ამ ნიადაგზე აწყება იმები ბიზანტიისა და ირანს შორის; ეს იმები დას. სა-ქართველოს დაპყრობისათვის დაცყებული VI ს. 30-იანი წლებიდან ამავე სა-უკუნის 70 წლებამდე გრძელდება. ეგრისელებს თავისი ქვეყნისა და ხალხის დამოუკიდებლობის დაცვისათვის ბრძოლა უხდებათ ხან ირანის წინააღმდეგ ბიზანტიელებთან ერთად, ხან ბიზანტიის წინააღმდეგ ირანელებთან ერთად. ეგრისელები ვერ ურიგდებან ვერც ერთი მათგანის ბატონობას და ძალადობას. ამ ბრძოლების ისტორია ტიპიური სურათია იმისა, თუ როგორ ახერხებდა ეს პატარა ქვეყანა, ეგრისელთა სახელმწიფო მოღვაწეები თავისი ისტორიული ძლიერი და ვერაგი შტრების ურთიერთშორისი წინააღმდეგობის გამოყენებას თავისი ქვეყნისა და ხალხის დამოუკიდებლობის დასაცავად. ხანგრძლივი ბრძო-ლების მიუხედავად ირანი ვერ ახერხებს თავისი აგრესიული მიწნების განხორ-ციელებს და იძულებულია ხელი იღოს დას. საქართველოს დაპყრობაზე.

რაც შეეხება ქართლს, მას შემდეგ რაც აქ ირანში მეფობა გააუქმდა, მოსახ-ლეობის ფართო ფენებში ცოცხლობს აზრი ქვეყანაში ეროვნული ხელისუფლე-ბის აღდგენის შესახებ, ამისათვის ხალხი ეძებდა შესაფერის მომენტს. როგორც ცნობილია, ასეთი სულისკვეთება შენიშნული ჰქონის ბიზანტიელ ისტორიკოსს პროკოფი კესარიელს⁶¹, აჯანყებები ეწყობა ქართლსა და სომხეთში — და აჯანყებულებს წარმატებისათვისაც მიუღწევიათ⁶². ირანელები მაინც ცდილობენ მიაღწიონ თავის მიზანს. ამავე დროს, ირანში იწყება შინაპოლიტიკური ბრძოლა ტახტისათვის. ამ ბრძოლაში ირანის შაპი ხოსრი II, დახმარებას ხოხოეს ბიზან-ტიას და ამის საშუალებით ახერხებს შეინარჩუნოს ტახტი, ხოლო სანაცვლოდ 591 წ. შაპი ბიზანტიას უთმობს სომხეთს და ქართლის ნაწილს. მალე ქართლი თავისუფლდება ირანელთა ბატონობისაგან⁶³. ამის შემდეგ, ქართლის აზნაურ-თა და წარჩინებულთა ნებით, ქართლის სათავეში დგება ერისმთავარი გურგე-ნი (ქართული წყაროებით გუარაბი); „ნელად-რე შეკრბა ქართლი და განაჩინეს ერისთავად გუარაბ“⁶⁴. გურგენი, ბიზანტიისაგან იუსტინე II კეისრის ხელით

⁵⁸ წარკვევები, II, გვ. 220.

⁵⁹ ნარკვევები, II, გვ. 231.

⁶⁰ პროკო პი კესარიელი, გორგია, II, 1965, გვ. 49.

⁶¹ იქვე, გვ. 94.

⁶² ს. ჭანაშია, შრომები, 1, გვ. 79.

⁶³ ნარკვევები, II, გვ. 271.

⁶⁴ ძელი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურული ძეგლები, გვ. 95.

ღებულობს კურაპალატის პატივს, რაც იმს ნიშნავს, რომ იგი სუვერენი მეფე კი არ არის, არამედ კეისრის წარმომადგენელია ქართლში⁶⁵.

იმის გამო, რომ გურგენი (გუარამი) ქართლის ერასთავების მიერ არის „მეფედ“ წამოყენებული, ხოლო ბიზანტიის მიერ კი მას კურაპალატის ტიტული ჰქონდა შინიჭებული, ქართულ წყაროებში მას ვწოდება არა მეფე, არამედ „ერისმთავარი“, „დიდი ერისმთავი“, ამასთანავე ერისმთავრობა მას მემკვიდრეობით არ ჰქონდა მიღებული⁶⁶.

თუმცა 580 წლამდე ქართლი ბიზანტიის პოლიტიკური ბატონობის სფეროშია, მაგრამ მას ქართლის შენარჩუნება განუწყვეტელი ბრძოლებით უხდება; პორმიზდ IV მეფობიდან მოყოლებული, ირანი იძულებულია სკონის ქართლში გუარამის (გურგენის) მეფობა. ასეთი დამოკიდებულების საფუძველზე ქართლში იქრება პირველი ქართული მონეტა გუარამის (გურგენის) სახელით (შონგრაძა), მაგრამ ამ მონეტაზე ეხედავთ პორმიზდ IV გამოსახულებასაც და ზურგზე მაზდეანურ ემბლემას — ღვთაებრივ ცეცხლს და იქვე ქრისტიანულ ჯვარს, რომელიც გარკვეული პოლიტიკური ნაბიჯის გამომხატველია ქართლის მხრივ⁶⁷. ეს ხდება VI ს. 80-იან წლებში. ამ დროისათვის ქართლში ირანის გავლენა საგრძნობლად შესუსტებულია, ხოლო ქართლის ერისმთავრების ძალაუფლება გაზრდილი და გაძლიერებულია. ამის შემდეგ ქართული ასომთავრული წარწერები (შონგრაძები) უკეთდება ქართლის სხვა ერისმთავართა სტეფანოს I, ვატრანგის და სხვ. შონეტებს, ხოლო სტეფანოს II უკვე თავის სახელის აღმნიშვნელ ქართულ წარწერას მონეტის ცენტრში ათავსებს, ხოლო, მონეტის ზურგზე მაზდეანური ემბლემის — ღვთაებრივი ცეცხლის ადგილს მონეტაზე იკავებს ქრისტიანობის სიმბოლო — ჯვარი⁶⁸.

სტეფანოს I ბიზანტიისაგან ღებულობს პატრიკიოსის პატივს, ხოლო მისი სახლის უფლისწულები — ძმა დემეტრე და შვილი დარნასე ვიპატოსის ტიტულები. სტეფანოს I, პირველი ენერგიული ხელისუფალი ყოფილა, რომელიც მიისწრაფოდა მეფობისაკენ, მაგრამ მიზანს მაინც ვერ მიაღწია ირანისა და ბიზანტიის შიშით. აღსანიშნავია, რომ სწორედ სტეფანოს I და მისი სახლია ქართული აღრინდელი ხუროთმოძღვრების შეუდარებელი ძეგლის მცხეთის ჯვრის — ქართლის სახელმწიფოებრივი სიმბოლოს, აღმშენებელი.

ქართლი ბიზანტიელთა პოლიტიკური გავლენის სფეროში დიდხანს არ დარჩენილა და ირანისა და ბიზანტიის შორის მაღვე განახლდა საომარი მოქმედება. ირანმა ისარგებლა ბიზანტიაში შექმნილი შინაური უთანხმოებით VII ს. დასაწყისში და მნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწია. ამასთან დაკავშირებით ქართლის ისევ ირანი იძყრობს. პირველ ხანებში ქართლი სარგებლობს ფართო პოლიტიკური უფლებებით და სარწმუნოებრივი შემწყნარებლობით ირანის

⁶⁵ ნაჩევევბი, II, გვ. 272.

⁶⁶ ა. ბოგვერა ძე, ქართლის აღრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან თბ., 1961, გვ. 89—90.

⁶⁷ დ. კანაკ ძე, ქართული ნუმიზმატიკა, 1969, გვ. 49.

⁶⁸ იქვე, გვ. 49.

მხრიდან იმის გაშო, რომ ირანი ვერ იცლის ქართლისათვის⁶⁹. ამავე დროს ქართლისა და სომხეთის კულტურულია უთანხმობა, რომელიც მაღვე თავდება სრული განხეთქილებით მათ შორის. სომხეთის კულტივისა მონოფიზიტობის მიმდევარი რჩება, რასაც ირანიც უწყობს ხელს, ეს განხეთქილება საბოლოო ფორმას ღებულობს 608 წ., როდესაც აბრამ სომეხთა კათალიკოსმა გამოსცა „საყოველთაო ეპისტოლე“⁷⁰.

სულ მაღვე ირანის შახი ხოსრო II აძლიერებს რეპრესიებს ქართლის კულტივის წინააღმდეგ; იგი მოითხოვს ყველა ქრისტიანმა, ვინც ირანს ემორჩილება, სომეხთა სარწყუნობა (მონოფიზიტობა) მიიღოს. ამის შედეგად ქართლიდან იდევნებიან ქალკედონიტები, მათ შორის კირიონ კათალიკოსი, ადამიანასე ერისმთავარი და სხვა წარჩინებულები.

მაღვე კვლავ იცვლება პოლიტიკური ვითარება, ირანსა და ბიზანტიის შორის იწყება დიდი ომები, რომელშიც უწყებურად ქართლიც არის ჩათრეული. ბიზანტიის იძპერატორი ჰერაკლე პირველ შეტაკებებში ამარცებს ირანელთა ლაშქარს. ამ ბრძოლებში ბიზანტიის მხარს უჭერენ ქართლელები, ეგრისელები და აბაზები, მიუხედავად პირველი წარმატებებისა, შემდეგ, ბიზანტიილები იძულებული არიან ირანთან ბრძოლაში დახმარებისათვის მიმართონ ხაზარებს, რომელთა დიდი ლაშქარი აღმანეთზე და ადარბადაგანზე თავდასტოის შემდეგ, ქართლში გადმოდის და ბიზანტიის ლაშქართან ერთად, თბილისის აღებს ცდლობს. პირველი ცდები თბილისის ციხის აღებისა თავდება უშედეგოდ, მაგრამ ირანელთა ლაშქრის დამარცხების შემდეგ ნინევის მახლიბლად, ბიზანტიილთა და ხაზართა შეერთებული ლაშქარი კვლავ შემოდის ქართლში, 628 წ. იღებს თბილისის და სასტიკად უსწორდება მოსახლეობას. ამიერკავკასიაში ჰერაკლეს ლაშქრობის შემდეგ ქართლი ბიზანტიის ხელში გადადის კარგა ხნით. ამ დროს ქართლის ერისმთავარია ადამიანასე.

VII საუკუნის 30-იან წლებიდან სამოქმედო საბირეულზე გამოდიან ჯაბები. ამ დროისათვის არაბებმა შექმნეს არაბეთის ნახევარაუნდულზე ძლიერი სახელშეიფრ, რომელიც სულ მაღვე იწყებს თავის აგრესიულ ომებს, რომელთა საშუალებითაც თვართოებენ თავის სამფლობელოებს.

არაბებთან ბრძოლებში ბიზანტიია ზემდინედ განიცდის მარცხს, კარგავს სირიას, პალესტინას და ეგვიპტეს. VII ს. ორმოციან წლებში არაბები ირანსაც ამარცხებენ და ამის შემდეგ გზის იკავავენ კავკასიისაკენ.

ასეთი იყო ვითარება ქართლში არაბების შემოსევამდე. მიუხედავად იმ განუწყვეტელი და სისხლისმღვრელი ბრძოლებისა, ქართლი რომ ეწეოდა IV—VII ს. თავისი ძლიერი და ვერაგი მტრების ირანისა და ბიზანტიის წინააღმდეგ, რომელთაც სხვადასხვაც დროს ემატებოდა ჯერ ჰუნებისა და შემდეგ ყვიზბართა შემოსევები, ქართლი (და თავის მხრივ ეკრისიც) მანც ახერხებდა არა მარტო მტრების მოგრძიებას, არამედ ქვეყანაში მიმღინარეობდა შეუჩერებელი აღმშენებლობითი მუშაობა, მუზრნეობისა და კულტურის შემდგომი განვითარება. ამის დამადასტურებელია ის ძეგლებიც, რომლებიც აღმოაჩინა დამანისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ და რომელთა შესახებაც ამ ნაშრომშია საუბარი.

⁶⁹ ნარკვევები, II, გვ. 276.

⁷⁰ ეპისტოლეთა წიგნი, სომხერი ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკველულია და კომუნიკაციით ზ. ალექსიძისა, თბ., 1968.

მეგლების მოქლე მიმოხილვა

აღრეფოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის, მისი კულტურის შესწავლისათვის, წერილობით წყაროებთან ერთად, ცხადია, დიდი მნიშვნელობა აქვს, აგრეთვე ამავე ხანის არქეოლოგიური თუ ხელოვნების ძეგლების გამოვლენასა და შესწავლის. ამ მხრივ ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორია განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს; საქართველოს აღინიშნოს, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ეპიგრაფიულ ძეგლთა შორის სწორედ ქვემო ქართლის ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი ქართული დამწერლობის უძველესი ძეგლები (ბოლნისის სიონის წარწერები), რომელთა მნიშვნელობა განუზომელია ქართული კულტურის ისტორიისათვის. ამავე ტერიტორიაზე ვხვდებით ქართული არქიტექტურის ისეთ უძველეს ძეგლებს, როგორიცაა მონუმენტური ტაძარი ბოლნისის სიონი (V საუკ.), ქვემო ბოლნისის ე. წ. სამეცნიერებლივ ბაზილიკა (VI საუკ.) და სხვ. დასასრულ, საქართველოს ამ კუთხემ, მაუხედავად მრავალგზის აოხებისა, ჟემოგვინანა უაღრესად საინტერესო ქვის უძველესი ძეგლები — სტელები, ყველაზე შეტი რაოდენობით. ამჯერად სწორედ ეს უკანასკნელნი (ქვის ძეგლები) წარმოადგენ ჩვენი შესწავლის საგანს.

საბჭოთა საქართველოში ფართოდ გაშლილი სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის შედეგად საფუძვლიანად არის შესწავლილი ქვემო ქართლის ზემოხსენებული უძველესი არქიტექტურული ძეგლები. რა თქმა უნდა, ამავე დროის ქართული ხუროთმოძღვრების სხვა ძეგლების შესწავლისათვისაც დიდი მეცნიერული მუშაობა ჩატარა ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტმა, განსაკუთრებით ამ ინსტიტუტის დამაარსებელმა აკად. გ. ჩუბინაშვილმა, აგრეთვე სხვა შეცნიერებაც. აღრევერისტიანული ხანის ქართული ხელოვნებისათვის უაღრესად დამახასიათებელია ქვის უძველესი ძეგლები ე. წ. სტელები, რომელთა შეცნიერულ შესწავლას საფუძველი ჩაუყარა გ. ჩუბინაშვილმა⁷¹. შეძლებ ამ ძეგლების გამოვლინებასა და შემდგომ შესწავლაში განსაკუთრებული წვლილი შეიტანეს ლ. ბუქსელიშვილმა და ვ. თოფურიამ⁷². ლ. მუსექლიშვილმა, როგორც დამასისი არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელმა, მდ. მაშავერასა და დაბბლუტისწყლის ხეობებში მიაკვლია აღრევერისტიანული ხანის მანამდე სრულიად უცნობ ძეგლებს (მათ შორის არქიტექტურულ ძეგლსაც), შეისწავლა ეს ძეგლები და გამოაქვეყნა მნიშვნელოვანი ნაშრომები ახლად აღმოჩენილი ძეგლების შესახებ. ამ ნაშრომებში დიდი აღვილი აქვს დათმობილი აღნიშნული პერიოდის ქვის ძეგლებს — სტელებს. ამ ნაშრომებს თავისი მნიშვნელობა დღესაც არ დაუკარგავთ.

მნიშვნელოვანია ის შრომა, რომელიც განახორციელდა ალ. ჯავახიშვილმა ქვის ძეგლების შემდგომი შესწავლისათვის⁷³. ვან შეისწავლა ორმოცანი წლე-

⁷¹ გ. ჩ. ბ. ბ. ნ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი., ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. 1, თბ., 1936, გვ. 205—218; მისივე, ბოლნის, ენიმეის მოამბე, IX, თბ., 1940.

⁷² ლ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ბოლნის, ენიმეის მოამბე, III, თბ., 1938; მისივე, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავერის ხეობაში, თბ., 1941; მისივე, უკანგორის ისტორიული ნაშენები, ენიმეის მოამბე, X, თბ., 1941; გვ. 159—182; ვ. თ თ ფ უ რ ი ა, ქ ვ გ ვ ა რ ა ნ ი ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ი შ ი, „მისალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკ. 4, თბ., 1943.

⁷³ ალ. ჯ. ვ. ხ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., საქართველოს ძეგლი ქრისტიანული ხანის საკულტომემორიალური ძეგლები, ხელნაბეჭდი, თბ., 1949. ნაშრომი წარმოდგენილი იყო ხელოვნებათ მცოდ-

ბისათვის საქართველოს სხვადასხვა რაიონში არსებული სტელები (50-დე სტელა და მათი ფრაგმენტები), მოგვცა მათი განსაზღვრა, დათარილება და მხატვრული ანალიზი. ეს არის აღრექტისტიანული პერიოდის ჟენერალური მეგლების შესწავლის მიზნით დაწერილი პირველი განმაზოგადებელი ნაშრომი. ამავე ძეგლების შესწავლაზე მეთოდურად მუშაობს ნ. ჩუბინაშვილი, რომელმაც უკანასკნელ წლებში შეისწავლა ახლადიღმოჩენილი ქვის ძეგლები და გამოაქვეყნა საფუძვლიანი ნაშრომები⁷⁴. განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს მისი უკანასკნელი ნაშრომი „ხანდისი“, რომელშიც მრავალი მნიშვნელოვანი საკითხია აღძრული; ამ ნაშრომში იგი განიხილავს სტელების დიდ ჯუფს, ხანდისის სტელის მაგალითზე ეხება აღრექტისტიანული ხანის ქართულ ხელოვნებაზე რელიეფის პრობლებს. ამისათვის მას გამოყენებული აქვს მდიდარი ფაქტიური მასალა და გამოტახილი აქვს საინტერესო დასკვნები. საყურადღებოა კ. ამირანაშვილის მცირე ნაშრომი⁷⁵, რომელშიც განხილულია ბოლნისის მახლობლად ე. წ. ლამაზ გორაზე 1959 წ. არქეოლოგ ი. გრძელიშვილის ხელმძღვანელობით ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი სამონასტრო ანსამბლი და ქვის შესანიშნავი სტელები და ჯვრები ქართული ასომთაგრული წარწერებით. ამ სტელებისა და ჯვრების უმთავრესი ნაწილი ავტორს დათარილებული აქვს V საუკუნით. მნიშვნელოვანია დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964—73 წწ. მიკვლეული თუ გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალები, მათი ერთი ნაწილის ჭინასწარი შესწავლის შედეგები გამოკვენებული იყო სხვადასხვა პერიოდულ სამეცნიერო ორგანოებში⁷⁶.

დასასრულ, საინტერესოა ის მასალები, რომელიც აღმოჩნდა 1970—1971 წწ. დამანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მიკვლეული ძეგლების-ბუჩქრაშენის ზემო და ქვემო მცირე ეკლესიების ნაგრევების გათხრების შედეგად. ეს ძეგლები გათხარა საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, რომელსაც კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია ეწოდა. ეს ექსპედი-

ნების კანტიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. დასანანია, რომ აღნიშნული ნაშრომი დღემდე არ გამოქვეყნებულა. მაღლობა გვინდა მოვახსენოთ ა. ჯავახიშვილს იმისათვის, რომ მან საშუალება მოგვა გაცემობით მის გამოცეკვენებელ ნაშრომს.

⁷⁴ Н. Чубинашвили, Рельеф «Вознесение креста» на каменном кресте из с. Карагани, „ქართული ხელოვნება“, ხერა A.—ძველი ხელოვნება, თბ., 1963, გვ. 9—27, ტბ. 1—8. მისივე, ხანდисი, თბ., 1972, მისივე, ქვემო ქართლის სტელა-ჯვრები, „ძეგლის მეგობარი“, 30, თბ. 1972, გვ. 34—49.

⁷⁵ კ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ა, აღრეფელადური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბ., 1968.

⁷⁶ კ. გ ა ფ ა რ ი ძ ე, ნაქალაქარ დმანისის არქეოლოგიური შესწავლა (ჭინასწარი შედეგები), სსმ მოამბე—XXVIII—B, თბ. 1969, გვ. 75—76; მისივე, ქართული ხელოვნებისა და დამწერლობის ახლადაღმოჩენილი უძველეს ძეგლები ქვემო ქართლიდან, „ძეგლის მეგობარი“, 20, თბ., 1970, გვ. 52—63; კ. გ ა ფ ა რ ი ძ ე, კ. ა რ თ ი ლ ა ყ ვ ა, გათხრები დმანისა და მის მიდამოებში (1968 წ. მუზემის ჭინასწარი შედეგები), „საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები“, II, თბ. 1971, გვ. 67—74; კ. ჯაფარიძე, დმანისის არქეოლოგ. ექსპედიციის 1969 წ. მუზემის მოკლე ანგარიში, იქვე, გვ. 81—88. იქვე საჭიროდ ვთვლით აღნიშნოთ, რომ ჩვენამ დამოუკიდებელი მიზანით, კრებულში—„მუზეუმის არქეოლოგ. ექსპედიციები“ II, ჩემი პირველი ნაშრომისათვის განკუთვნილი ტაბულები დართული აქვს ჩემს მეორე ნაშრომს (გვ. 81—88), რომელიც ამავე კრებულშია დაბეჭდილი, ხოლო მეორე ნაშრომისათვის განკუთვნილი ტაბულები—პირველ ნაშრომს.

თა კელზე გაიგზავნა ჩვენი დაბეჭითებითი მოთხოვნის შედეგად⁷⁷. ექსპედიცია-
მ, რამანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964 და 1970 წლებში მოპო-
ვებულ შასალებს, ახალი საინტერესო მასალა შემატა და ამით შეავსო ჩვენი
კრიმები და ინფორმაცია ამ ძეგლების შესახებ⁷⁸

როგორც ჩვენი შრომის სათაური გვაუწყებს, ნაშრომში განხილულია დმა-
ნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ქვის ძეგლები, ამასთან
მიერთები, როგორც ლ. მუსხელიშვილის ხელმძღვანელობის პერიოდში
(1936—1937 წწ.), ძეგლი, გრძელები, მიუვლეული ან აღმოჩენილი გათხრების შედე-
გას დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ჩვენი ხელმძღვანელობით
1964—1977 წწ. აღნიშნული ძეგლების მოძიება და მოპოვება მიმდინარეობდა
ექსპედიციის ძირითადი სამუშაოს — დმანისის ნაქალაქარის გათხრებას და
შესწავლასთან ერთად, უპირატესად ხანძოელე ექსკურსიებისა და
დაზვერვების საშუალებით. წლების განმავლობაში ჩატარებული მუშაობის შე-
დეგად თავმოყრილია უაღრესად მდიდარი, მრავალფეროვანი და მეტად მნიშ-
ველოვანი მასალები, რომელთა შესწავლას შეუძლია თავისი წვლილი შეიტა-
ნოს ძეგლი ქართული კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხის გარევევასა
და გაშუქებაში. ამ მასალების შესწავლა და გამომზეურება მით ფორმ საჭიროა,
რამ, ჩვენი აზრით, აღრექრისტიანული პერიოდის ეს შესანიშნავი ძეგლები ჯერ
კიდევ არ არის სათანადო შეფასებული. ამ მოსაზრების საილუსტრაციოდ მე
მოვიტონ შხოლლოდ ერთ მაგალითს; ჩვენი საზოგადოებისათვის კარგად არის
კრიტიკული ბოლნისის სიონის უაღველესი წარწერების მნიშვნელობა. ამის შესა-
ხებ ჩვენს სამეცნიერო თუ სასწავლო შინაარსის ნაშრომებში ხშირად ვხვდე-
ბთ სათანადო მოსაზრებებს, კომენტარებს. ამავე დროის, სულ ორიოდე სპე-
ციალურ ნაშრომში თუ შეხვდებით ცნობას დმანისის ექსპედიციის მიერ აღმო-
ჩენილი — თათვარაზისა და სხვა სინქრონული წარწერების შესახებ, თუმცა ეს
წარწერები ბოლნისის წარწერების სინქრონულია და მათი დაყენება თამაზად
შეიძლება ბოლნისის წარწერების გვერდით. ამავე დროის ეს მნიშვნელოვანი
ფაქტი რატომდაც დღემდე ჩრდილშია, ფართო საზოგადოებამ არ იცის მისი
არსებობა. ჩვენი ნაშრომის მიზანია გამოვამზეუროთ დმანისის ექსპედიციის მი-

77 იხ. ჩემი მოხსენებითი ბარათი მუზეუმის მაშინდელი დირექტორის სახელზე, შარლგენი-
ლი 1970 წ.

78 ამ გათხრების შესახებ იხ. გ. სინაურიძის და თ. ბერიძის — კაზრეთის ანტიკური და დღე-
უეოდალური ხანის ძეგლები, „ძეგლის მეცნიერი“, 27—28, 1971; აგრძელება. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე,
1970—1971 წწ. კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია, „საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეო-
ლოგ. ექსპედიციები“, III, თბ., 1974, ს. 92—108. ამჟამად ეს ძეგლი მთლიანად აღვილია
მიშის პირისაგან და მათი კვალიც კი არ დარჩენილა. აქ საჭირო მიგვიაჩნია აღვინიშნოთ, რომ
6. ჩუბინაშვილის თავის ნაშრომებში „ქვემთ ქართლის სტელა-ჭვრები“ („ქველის მეცნიერი“, 30,
გვ. 48 და „Хандиси“ (გვ. 9) აღნიშნული აქვს, რომ თითქოს, მ. სინაურიძემ 1964 წ. არქეოლოგუ-
რიად გაასუფთავა დარბაზული ეკლესია (იგულისხმება ბუჩქრაჭენის ეკლესია) და აღმოაჩნია სტე-
ლებისა და ჭვრების ფრაგმენტები. აღნიშნული ეკლესიის ნანგრევები მ. სინაურიძემ პირველად
ნახა მხოლოდ 1970 წ. და, მაშასადამე, იგი ვერ აღმოაჩენდა იქ სტელების ფრაგმენტებს 1964
წელს. 6. ჩუბინაშვილი, ამ ცნობასთან დაკავშირებით იმოწმებს მ. სინაურიძისა და თ. ბერიძის
ნაშრომს — „კაზრეთის ანტიკური და აღრეფერალური ხანის ძეგლები“, რომელშიაც საუბ-
არია 1970 წ. ჩატარებულ გათხრაზე და არა 1964 წ. სამუშაოებზე.

ერ დაგროვილი მდიდარი მასალა და, მეორე შხრივ, გავამახვილოთ ყურადღება ადრექტისტიანული ხანის ამ მრავალმხრივ მნიშვნელოვანი ქვის ძეგლების შემდგომი ფართოდ შესწავლის აუცილებლობაზე. საზოგადოდ ადრექტისტიანული პერიოდის ეს ქართული ძეგლები ყურადღებას იპყრობენ თავისი უძველესი ჩუქურთშებით, მათი მრავალფეროვნებით, მაღალი მხატვრული ღირსებებით, ქრისტიანული სისტმლიკით, ქვაზე ჭრის თავისებური ტექნიკით, ორიგინალობით, დახვეწილი მხატვრული ისტრატობით. დასასრულ ისიც საინტერესოა, რომ ქვის სტელები წარმოდგენას იძლევიან ადრექტისტიანული ხანის ქვის ჭრის მაღალ ტექნიკაზე. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ სტელების სიმაღლე რამდენიმე მეტრს, ზოგჯერ 5—6 მეტრს აღწევდა და ერთი მთლიანი ქვისაგან იყო გამოთლილი. ჩვენი ისტორიის ამ უძველესი პერიოდისათვის.. იძლრონდელი ტექნიკის პირობებში ეს, რა თქმა უნდა, ადვილი საქმე არ იყო როგორც ტექნიკურად, ისე მატერიალურად.

რაც შეეხება დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მიკვლეულ ადრექტისტიანული პერიოდის ძეგლებს, ეს მასალები მოპოვებულია უმთავრესად მდინარეების — მაშავერის, ფინეზაურის, დაბბლუტისტყვილისა და კაზრეთულას ხეობებში. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ორ პუნქტში ქვის სტელები და მათი ნაწილები მოპოვებულია ადრექტისტიანული ხანის ეკლესიებში და მათ უშუალო სიახლოვეს. ეს ეკლესიებია: ე. წ. „ორჟარიანი ეკლესია“ სოფ. უკანაგორში და შცირე ეკლესია იმავე მდ. დაბბლუტისტყვილის ხეობაში სოფ. უკანაგორიდან ჩრდილოეთით 1,5—2 კმ. მანძილზე. ამ უკანასკნელი ეკლესიის ნაშთები აღმოჩინა ჩვენმა ექსპედიციამ 1964 წელს, ხოლო ძეგლი გაითხარა 1968 წელს.

ქვის სტელების შნიშვნელოვანი ნაწილი აღმოჩენილი იყო მოგვიანო ხანის (უმთავრესად შუასაუკუნეების) ეკლესიებთან და ეკლესიების კადლებში. ასეთი ეკლესიებია დმანისის რაიონში: ქზილ-ქილისა სოფ. საკირესთან, ქვემო ეკლესია სოფ. ტნუსთან, სოფ. ზემო ოროზმანის ეკლესია, მცირე ეკლესია აბულბუგთან; ე. წ. ორსაყდრები (თბილისიდან სომხეთისაკენ მიმავალი გზის ნაპირის, 73 კმ-ზე); ბოლნისის რაიონში: ეკლესიის ნანგრევები სოფ. ბალიჭში, სათხის ეკლესიისა და ბუჩურაშენის ეკლესიების ნანგრევები. ეს უკანასკნელი მდებარეობდა კაზრეთიდან ჩრდ.-აღმოსავლეთათ 3—4 კმ. მანძილზე მაღნეულის სამთო-გაბაძლიდრებელი კომბინატის კარიერების ტერიტორიაზე. დმანისისა და ნაწილობრივ ბოლნისის რაიონების ზემოხსენებულ პუნქტებში აღმოჩენილი ქვის ძეგლების საერთო რაოდენობა 130-მდე აღწევს.

ყოველივე ზემოხსენებულის შემდეგ ჩვენ შეიძლება გადავიდეთ დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ დაგროვილი უძველესი ქვის ძეგლების მდიდარი კოლექციის მიმოხილვაზე. საჭიროა გავითვალისწინოთ რა ძეგლების მიკვლეული თუ აღმოჩენილი დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ, ხოლო შემდეგ აღვილად წარმოვიდგენთ რა მნიშვნელობა შეიძლება პერიოდის აღნიშნულ ძასალას ქართული ხელოვნებისა თუ, საზოგადოდ, ძევლი ქართული კულტურის შესწავლისათვის. პირველად ყოვლისა, ჩვენ შევჩერდებით იმ ორ ეკლესიაზე და ამ ეკლესიებსა თუ მათ უშუალო სიახლოვეს აღმოჩენილ ქვის ძეგლებზე, რომლებიც ქართული არქიტექტურის განვითარების უძველესი პერიოდით შეიძლება დავათარილოთ.

დაბახისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ლ. შუსხელიშვილის ხელმძღვანელობით პირველმა მიაწყია ყურადღება ერთ-ერთ ძეველ ეკლესიას მდ. დამბლუტისწყლის ხეობაში (მდ. მაშავერას მარჯვენა შენაკადი), რომელიც სოფ. უკანგორში დგას. ეს არის ერთნავიანი დარბაზული ეკლესია, რომელსაც „ორგარიან ედლესიას“ უწოდებენ (ტაბ. I, სურ. 1—2), მისი გარეგანი ზომებია $14,1 \times 7,7$ მ. სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მას იყრის თოხუჭთხი საღიაკვნო (ზომ. $6,0 \times 3,0$ მ.), რომელსაც შესავალი მხოლოდ შიგნიდან, ეკლესიდან აქვს. ეკლესის თრიკონი აქვს (აქედან წარმოსდგება მისი ახალი სახელწოდებაც), ერთი — სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან, მეორე კი სამხრეთ-დასავლეთიდან⁷⁹. თითოეული მათგანის სიგანე უდრის $0,7$ მ, ხოლო სიმაღლე $1,97$ მ. სარკმელი ეკლესის სამი აქვს — სამხრეთ-დასავლეთიდან, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და ჩრდილო-დასავლეთიდან.

ამ ეკლესის მნიშვნელობა არ ამოიწურება მხოლოდ ეკლესის სიძეველით, მეტად მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ეკლესიაში და ეკლესიასთან აღმოჩნდა ქვის უძველესი ძეგლების — სტელების ფრაგმენტები, ბაზისები ასომთავრული წარწერით და ბაზელიეფიანი ქვების ფრაგმენტები. სულ ამ ეკლესიასთან აღმოჩნდა აღრეული შუა საუკუნეების ქვის ძეგლების 13 ფრაგმენტი, რომელთაგან 4 ქვის პქნდა გამოქინდაკებული ასომთავრული წარწერები. ამ ქვებიდან ორი წარმოადგენს სტელების ბაზისებს უძველესი წარწერებით და ამიტომ განსაკუთრებულ ყურადღებას იძყრობენ. ერთი ბაზისის (ზომ. $0,7 \times 0,47 \times 0,3$) წარწერა, რომელიც ბოლნისის სიონის წარწერების მსგავსად გამოქანდაკებულია, ექვსსტრიქონიანი ყოფილა და შემდეგნაირად არის გაშიტრული ლ. შუსხელიშვილის მიერ (ტაბ. III, სურ. 1):

1. (ქ) პეტრის ხოცუსობას [ა]
2. მე თათვარაზ აღხოვ
3. [მა] რო ესე ჭოვარი სახე
4. [ლითა] ლო [თა] შეწევნითა იმ...
5. _____
6. _____

უკახავორის მეორე, უფრო პატარა ბაზისის (ზომ. $0,39 \times 0,35 \times 0,31$) წარწერა გაცილებით უარესად ყოფილა დაცული (ეს ქვა ამჟამად დაკარგულია) და, როგორც ლ. შუსხელიშვილი აღნიშნავს, ბაზისის ამ ფრაგმენტზე შერჩენილი ყოფილა გამოქანდაკებული მთავრული ასოებით შესრულებული შვიდსტრიქონიანი წარწერის შემდეგი ნაწილები⁸⁰:

1. _____
2. თა
3. და წე¹
4. ია ღხ წო¹

⁷⁹ ლ. მუსხელიშვილი ვი. არქეოლოგიური ექსპურსიები, თბ., 1941, გვ. 8—24, ტაბ. I—IV; აგრეთვე მისავე, უკანგორის ისტორიული ნაშთები, ენიმეის მოამბე, X, თბ., 1941, გვ. 159—182.

⁸⁰ ლ. მუსხელიშვილი, ექსპურსიები, გვ. 13.

5. ქვე გ თო

6. ლოცვე

7. რჩ ნდა

შიუხედავად იმისა, რომ წარწერა მეტად ფრაგმენტული ყოფილა, იგი ფრიად მნიშვნელოვანია თავისი პალეოგრაფიული ნიშნებით; ლ. მუსხელიშვილი სამართლიანად აღნიშნავს, რომ იგი წარმოადგენს ხანმეტ ძეგლს („აღხო[კ]მართეთ“), ამას გარდა, წარწერა ყურადღებას იქცევს დაბალყელიანი მთავრული „დ“-ით, თათვარაზის წარწერის ასოების მსგავსი მოყვანილობით (დაბალი, განიერი ასოები). ლ. მუსხელიშვილს ეს წარწერაც პირველის თანადროულად მიაჩნია⁸¹.

შესამე ქვა, რომელსაც წარწერა არ ჰქონდა, ყოფილა ოთხშახნაგა პრიზმული მოყვანილობისა, ბოლნური მედალიონით შემკული.

ხუთი სხვა ფრაგმენტი წარმოადგენდა სტელების ნაწილებს, რომელთაგან სამი ნატეხი ერთი სტელისა (სიგრძე — 2,5 მ, სიგანე — 0,31 მ.) იყო. ეს ფრაგმენტები შემკული ყოფილა სხვადასხვა გამოქანდაკებული არქაული ორნამენტებით (ბოლნური მედალიონები, მცენარეული მოტივები და სხვა)⁸². ამ ფრაგმენტებს, პირდაპირი ანალოგიების საფუძველზე ლ. მუსხელიშვილი ათარილებს V—VI ს. აღსანიშნავია ბარელიეფიანი სამი ქვა, რომელთაგან ერთი სვეტისთვი უნდა ყოფილყო, ხოლო ორი დანარჩენი ბრტყელი ქვაა, რომელზედაც მამაკაცების რელიეფური გამოსახულებათა ნაწილებია შერჩენილი. ერთ მათგანზე მამაკაცის ფიგურის ქვემოთ, ორსავე მხარეს, ასომთავრული რელიეფური წარწერის ნაწილებია შერჩენილი⁸³. სვეტისთავზე შერჩენილი არქაული ორნამენტული მოტივები, განსაკუთრებით ფარშევანგის გამოსახულება და სამკუთხედების „გაჭვისაგან“ შედგენილი არშიები, რომლებიც ბოლნური ჯვრის ჩარჩოების მოტივს იმეორებენ, საფუძველს აძლევს ლ. მუსხელიშვილს აღნიშნული სკეტისთვი VI ს. დათარილოს⁸⁴.

რაც შეეხება ორ დანარჩენ ბარელიეფს მამაკაცების ფიგურების გამოსახულებით, ეს ქვებიც ასომთავრული წარწერების ნაშებით, გამოსახულებათა ტანსაცმლის თარგისა და დეტალებით, მცხეთის ჯვრის ბარელიეფებთან შედარება-ძასგავსების საფუძველზე, ლ. მუსხელიშვილის აზრით VI—VII სს. მიგვითოვებს⁸⁵.

V ს. და VI ს. დამდევით არის დათარილებული ორი დანარჩენი ძეგლიც; თხელი ქვის შესანიშნავი ფილა (ზომ. 0,39×0,32×0,07 მ) ბოლნური მედალიონით და ასომთავრული გამოქანდაკებული წარწერით, მიუხედავად იმისა, რომ წარწერიდან შერჩენილია მხოლოდ ოთხი ასო, მათ შორის ერთი თავშეკრული „ვ“-ნია, რასაც, როგორც ცნობილია, დამათარილებელი მნიშვნელობა აქვს. სამწუხაროდ, ეს უნიკალური ძეგლი აღარ არსებობს და ჩვენ შერჩენილი გვაქვს მხოლოდ ამ ქვის ფოტოსურათი (ამ მედალიონს თავზე, ზემოდან მიუყვება სამ-

⁸¹ ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 13.

⁸² იქვე, გვ. 16.

⁸³ იქვე, გვ. 17—18, იხ. აგრეთვე ლ. მუსხელიშვილი. უკანგორის ისტორიული ნაშები, ენიმეის-ს მოამბე X, 1941, გვ. 171, სურ. 6.

⁸⁴ ლ. მუსხელიშვილი, ექსკურსიები, გვ. 18—21, ტაბ. IV.

⁸⁵ იქვე, გვ. 21.

⁸⁶ იქვე, გვ. 23.

რეჩულოვანი ყვავილების არშია⁸⁷, ტაბ. III, სურ. 2—3). ეს ფილა აღმოჩენილია მეორე ეკლესიის მახლობლად, მდ. დამბლუტისწყლის მარცხენა ნაპირის, რომელიც ოქროს მაძიებლებს სრულიად დაუნგრევით 30-იან წლებში და ქვები აბანოს ასაშენებლად გამოუყენებიათ. ეს მეორე ეკლესია „ორჟარიან ეკლესიაზე“ პატარა ყოფილა⁸⁸.

ლ. მუსხელიშვილი აღნიშნავს, რომ ეს ფილა თავის დროზე, ეკლესიის კედელში უნდა ყოფილიყო ჩადგმული ისევე, როგორც ბოლნისის სიონის ჯერიანი ქვე წარწერით „ძნაა“⁸⁹, ჩედგმული ტაძრის ჩრდ. ნაეს აღმ. კედელში.

დასასრულ, ამავე დროისაა ქვის ფრაგმენტი, რომელზედაც შეტრენილია ბოლნური შედალიონის ნაწილი. ბოლნური ქვარი ჩაწერილი ყოფილი ოთხნარილედ ვარდულში. „აბსიდებში“ ჩაწერილია ნახევარგვერები, ხოლო ვარდულების ფურცლებს შორის, უბეებში ჩასმულია სამფურსვლოვანი ვარდულები. ეს არის ბოლნური შედალიონის ორიგინალური ვარიანტი⁹⁰ (ტაბ. LXXVII, სურ. 5).

ამავე დროს მეორე მნიშვნელოვანი ძეგლია მცირე ეკლესიის ნანგრევები, აღმოჩენილი დანაისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964 წელს ამავე ხელაში, „ორჟარიანი ეკლესიიდან“ 1,5—2 კმ მანძილზე ჩრდილოეთიდან და გათხრილი 1968 წელს. ამ ადგილას ჩატარებულმა გათხრამ აღმოაჩინა მცირე ეკლესიის ნანგრევები. ეკლესია აშენებული ყოფილა სხვადასხვა ზომის კარგად გათლილი კვადრებით. კედლები ნაეგბია თლილი ქვებით როგორც შიგნიდან, ისე გარედან, წყობა თარაზული ყოფილა (ტაბ. VI, სურ. 2 აღმ. ფასადი, აგრეთვე ტაბ. VII სურ. 1). კედლების სისქე შეადგენდა 1,2 მ. მიუხედავად იმისა, რომ ეკლესია ძლიერ დანგრეული იყო (მაგალითად, ჩრდ. მხარეს შეტრენილი იყო ქვების 1—2 წყობა), ნანგრევების მიხედვით მაინც კარგად იყითხებოდა მკლესის გეგმა. ეკლესია წარმოადგენს ერთნავიან დარბაზულ ნაგებობას, რომელიც წაგრძელებულია დასაცლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ (ზომა 8,3×4,54 მ.). მისი საკურთხევლის აბსიდა გარეთ არის გამოწეული ნახევარცილინდრულად (ტაბ. VI, სურ. 1—2, გეგმა, აგრეთვე ის. ზემოხსენებული სურათები), ეკლესიას ორი კარი ჰქონია — დასაცლეთიდან და სამხრეთიდან (ის. ტაბ. X, სურ. 1—2, ტაბ. VI, სურ. 1).

სარქმელების კვალი ეკლესიის ნაშთებს არ შეტრენია. აღსანიშნავია, რომ ეკლესია ზუსტად აღმოსავლეთისაკენ არ ყოფილა ორიენტირებული, რაც აგრეთვე მისი სიძველის მანიშნებელია.

ეკლესიის შიდა ნაწილის გასუფთავებამ მდიდარი მასალა შეგვძინა; უშუალოდ საკურთხევლის წინ აღმოჩნდა ქვის სტელებისა და ბაზების, აგრეთვე ქვის ჯვრების 50-ზე მეტი ფრაგმენტი. ორიოდე ქვის ფრაგმენტი საკურთხევლის აბსიდაშიც აღმოჩნდა იატაკის ღონეზე. ორი ბაზის ნაწილები ერთად ეწყო საკურთხევლის წინ, საკურთხევლის ხარისხის წყობაში რამდენადმე ღრმად ჩამოჭდარი. საკურთხევლის კუთხეებთან ეწყო სტელების ფრაგმენტები და სტელის

⁸⁷ იქვე, გვ. 13—14, ტაბ. III.

⁸⁸ იქვე, გვ. 9.

⁸⁹ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ბოლნისი, ენომქის-ს მოამბე, III, 1938, გვ. 332, სურ. 15.

⁹⁰ ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსკურსიები, გვ. 16—17; ტაბ. III. 5.

ერთი კაპიტელი (ტაბ. VIII—IX, სურ. 1 და 2). ერთი სიტყვით, ქვები გარკვეული წესრიგით ეწყო, მაგრამ ეს არი იყო, რა თქმა უნდა, თავდაპირკველი წესრიგი; ამ ეწყო ამ ქვების ფრაგმენტები, უკვე დამტვრეული ძეგლები. აღნიშნული ძეგლებიდან 7 წარმოადგენდა სტელების ორი ბაზის ფრაგმენტებს, რომლებზედაც შერჩენილი იყო ქველი ქართული წარწერების ნაწილები. ერთი, უფრო პატარა, მომწვანო ფერის ტუფის ქვისა იყო, ხოლო მეორე, უფრო დიდი — მოწითალო ტუფისა 8 ფრაგმენტი წარმოადგენდა სტელების კაპიტელების ნაწილებს საერთო პირთა, აგრეთვე ცხოველებისა და მცენარეების რელიეფური გამოსახულებებით. გვერდით, როგორც აღნიშნა, დიდი სტელის მოზრდილი ფრაგმენტები იყო შიყუდებული.

განსაკუთრებით საინტერესო იყო ზემოხსენებული ორი ბაზის ფრაგმენტები უძველესი ქართული წარწერებით. მუქი წითელი ტუფისაგან გამოთლილ დიდ ბაზას ($0,75 \times 0,75 \times 0,67$ მ., ტაბ. XI სურ. 1 და 2) მარცხნა გვერდზე ამოჭრილი ქვეს სამსტრიქონიანი წარწერა, რომელიც ძლიერ არის დაზიანებული (ტაბ. XII, სურ. 1). მიუხედავად ამისა იყითხება ნაწილობრივ და კარგად ირკვევა, რომ აქ ლაპარაკია ჯვრის აღმართვაზე. წარწერის ქვევით, სწორკუთხოვან ჩარჩოში, ცენტრში გამოქანდაკებულია სიცოცხლის ხე, ხოლო მის ორსავე მხარეს გამოსახული ყოფილა რელიეფურად ვერძები, რომელთაგან კარგადაა შერჩენილი მარგვენა, ხოლო მარცხნას მხოლოდ ბოლოდა შერჩენა. არანაკლებ საინტერესოა ბაზის წინა გვერდი, რომელზედაც გამოსახულია ბოლნური მედალიონი (ტაბ. IX და XI, სურ. 1), რომელსაც ტრადიციული სამფურცელი ყვავილებისაგან შედგენილი ჩარჩო აქვს. მედალიონის ორსავე მხარეს, თხაბრად არის აზიდული მაზდებიშის წმინდა თავსაკრავის ბოლოები. როგორც ცნობილია, ასეთსავე ბაჟოებს ჯედავთ ბოლნისის სამხრ. კარიბჭის დას. კაპიტელზე⁹¹. მედალიონის ზემოთ, ბაზის მთელ სიგანეზე ამოჭრილია ცერადკვეთილი სამკუთხედების არშია.

შეორე, მცირე ბაზა ($0,49 \times 0,41 \times 0,41$ მ.) შედგება 5 ნატეხისაგან (ტაბ. XIII, სურ. 2). ბაზას უნდა ჰქონოდა 13—14-სტრიქონიანი წარწერა, რომელთაგან ნაწილობრივ შერჩენილია რვა სტრიქონი და მეცხრეს კვალი. წარწერა მეტად დაზიანებულია, მაგრამ მისი ნერილობრივ გაშივერა მაინც შესაძლებელია. წარწერა შეეხება ჯვრის აღმართვას. ამასთანავე წარწერის ფრაგმენტებიდან იყითხება ფალეზული ნაწილები, სიტყვები და რიგ შემთხვევაში კარგად ჩანს თავშეკრული „ბ“-ანები („წყალობითა“), აგრეოვე თავშეკრული „ც“-ები და „შ“-ინები („შეილთათვის“), ლუკელო დონები, რაც წარწერის აშკარა სიძველის მანიშნებელია — (ტაბ. XIV და ტაბ. XV). საინტერესოა აგრეოვე ის გარემოება, რომ სტელის ბაზის მარცხნა წახნაგზე შერჩენილია არატოლმკლავებიანი, რელიეფური ჯვრის გამოსახულება, რომლის ორსავე მხარეს ნახევარპარმეტებია ფრთხებივით გაშლილი (ტაბ. XIII, სურ. 1). განათხოვ ქვის დეგლებიდან ყველაზე მრავალრიცხვოვან ჯვლის შეადგენენ ქვის სტელების ფრაგმენტები. ამ ეკლესიის ინტერიერშიც აღმოჩნდა სხვადასხვა სიდიდის სტელების ფრაგმენტები ბუნზე დადგმული მედალიონების გამოსახულებით (ტაბ. XVI, სურ. 2, 3 და 4), მედალიონების ბუნი თავის მხრივ დაღგმულია სამსაფეხურიან კვარცლებებზე, რომლებიც შექულია სამფურცელა ყვავილებით, ხოლო ყვა-

⁹¹ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 167.

თილებშორისი უბეები — წიწვოვანი მოტივებით. მედალიონის ქვევით, ორივე ძრიდან ზევით არის ამოზიდული ნახევარპალეტები. ასეთი კომპოზიცია სტელებზე მეორდება ვერტიკალურ სიბრტყეში. ასეთივე კომპოზიციები გვხვდება სხვა პუნქტებში მოპოვებულ სტელებზეც (მაგ. ბოლნისში, თეკუნების ეკლესის სტელის ფრაგმენტზე და სხვა)⁹².

შეტად საინტერესოა და უნიკალური სტელის კაპიტელი, რომლის წახნაგები შემცულია სამფურცლა ყვავილებით და სამკუთხედების არშით (ტაბ. XVII—XVIII სურ. 1 და 2). შემცულობის ეს მოტივებიც მეტად არქაულია.

ასევე ძალიან საინტერესოა სხვა კაპიტელებისა და სტელების ფრაგმენტები ცხოველების გამოსახულებით და სამკუთხედების არშით (ტაბ. XIX—XXII, სურ. 2), მცენარეული მოტივებით (ტაბ. XXI, სურ. 2). მთელი რიგი ფრაგმენტებისა საერო პირთა (ფრაგმენტების) გამოსახულებით (ტაბ. X, სურ. 1—2, ტაბ. XXI სურ. 1, 2, ტაბ. XXII, სურ. 1). კაპიტელებისა და სტელების ზემოაღნიშნული ფრაგმენტები პირველად აღმოაჩინა ჩევნმა ექსპედიციამ. ეს ფრაგმენტები მით უფრო საინტერესოა, რომ საერო პირები გამოსახული არიან თავისი დროისათვის დამახასიათებელ ტანსაცმელში. ამ ფრაგმენტებზე დაც ვხვდებით ცერალკვეთილ სამკუთხედების არშიებს და სამფურცლა ყვავილებს, რაც აგრეთვე მათი სიძველის მაჩვენებელია.

ყურადღებას იძყრობს ქვის ერთი ფრაგმენტი ტიპური ბოლნური მედალიონით — ტოლმეტავებიანი ჯვარი, ჩასმული სამკუთხედებისაგან შეღენილ ჩარჩოში (ტაბ. XIX, სურ. 1). განათხარ ქვის ძეგლებს შორის გვხვდება სტელების ფრაგმენტები ვაზის რტოს ტიპური მოტივით, რომელზედაც რელიფურად ვამოსახულია ვაზის რტო თავისი მტევნებით, ფოთლებით და სპირალურად დახვეული ულვაშებით (ტაბ. XXIII, სურ. 2 და 3). თავისებური სტილიზებული მცენარეული მოტივებითაა შემცული სტელების ფრაგმენტები (ტაბ. XXIV, სურ. 2 და ტაბ. XXV, სურ. 1). ეს არის ისეთივე უწყვეტი მოტივები, როგორიც გვხვდება, ერთი მხრივ, ბოლნისის სტელის ფრაგმენტზე, ხოლო, მეორე მხრივ ე. წ. ორსაყდრების ქვემო ეკლესიის ჩრდ. კედელში ჩაშენებული სტელის ფრაგმენტზე⁹³.

შესაძლებელია არ წარმოადგენდნენ უძველეს ნიმუშებს სტელების ის ფრაგმენტები, რომლების სურათები მოთავსებულია ტაბ. XXV, სურ. 1—3 იმის გამო, რომ ეს ნიმუშები, მათი ორნამენტული მოტივების შესრულების ტექნიკა და დონე, აშკარად განსხვავდება სტელების „კლასიკური“ ნიშნებისაგან:

ეკლესიის ინტერიერში აღმოჩენილ უძველეს ქვებს შორის გვხვდება ავრეთვე ქვის ჯვრის მელავების ფრაგმენტებიც (ტაბ. XXVI და ტაბ. XXVII, სურ. 1). ეს ფრაგმენტები შემცულია პარალელური ღარებით კონტურების გაყოლებაზე და სამფურცლოვანი ყვავილის გამოსახულებით. ეს ძეგლებიც დიდ შეგაესებას აძლიავნებენ ბოლნური ჯვრების ნიმუშებთან, რომლებიც დათარიღებულია V, VI და VII საუკუნეებით⁹⁴.

⁹² Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. გვ. 92, სურ. 59; ლ. მუსხელიშვილი, „ექსკურსიები“, გვ. 38, ტაბ. VIII, სურ. 15 და 16.

⁹³ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. სურ. 56, გვ. 89, აგრეთვე ორსაყდრების ქვემო საყდროს ჩრდ. კედლის ფასაღში ჩაშენებული ქვა. იხ. ლ. მუსხელიშვილი, არმოლოგ. ექსკურსიები, ტაბ. VI, სურ. 10.

⁹⁴ იქვე, გვ. 95—101.

დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ მცირე ეკლესიის გათხრების პროცესში აღმოჩნდა ქვის ორი თავისებური ძეგლი, რომელთაგან საყურადღებოა წითელი ტუფისაგან გაკეთებული პატარა საგანი (ზომ. h — 22 მ.). ეს არის ერთი ქვისაგან გამოკვეთილი ოთხფეხიანი „დასადგმელი“ (ტაბ. XXVII, სურ. 2), რომლის ზედა ნაწილი სფერული ფორმისაა. ამ სფეროს ზედა ნაწილი რამდენადმე გაბრტყელებულია და ცენტრში აქვს ოთხკუთხა ღრმა ფოსო. ბრტყელი აქვს ქველა ნაწილიც, რომლითაც იგი დაკავშირებულია ბრტყელ „ბაქანთან“. ამ უკანასკნელს კიდეები გარეთ აქვს გამოწეული, ქვის ეს ძეგლი დგას ოთხ დაბალ ფეხზე. ძეგლის ჭინა მხარე, სიბრტყე. ერთი ფეხიდან — მეორემდე, შემცულია ცერადკვეთილი მცუარეული მოტივებით — სამფლობელია პატარა უვავილებით და წიწვოვანი მოტივებით. შემცულობა მეტად მოხდენილია. შეორე ასეთივე ძეგლი მომწვანო ტუფისა, რომელიც ძალიან გაცვეთილია, უორნამენტია. რა დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო ეს ძეგლი? ამ კითხვაზე გადაჭრით პასუხს გაცემა ძნელია. მაგრამ შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი, რამდენადაც ქვის ამ ძეგლს, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, აქვს ცენტრში ფოსო, ცხადია, ამ ფოსოში მისი პროპორციული მეორე ნაწილი იდგმოდა. ხომ არ წარმოადგენდა ეს პატარა საღვამი, ბაზას პატარა ჯვრისათვის ან სტელისათვის? ქვის სტელები და ჯვრები ხომ სულ სხვადასხვა ზომისა იყო, საზოგადოდ.

იმ ეკლესიებიდან, რომლებმაც შემოგვინახეს აღრექრისტიანული ხანის სტელების ნაწილები, მაგრამ თვით ეკლესიები მნიშვნელოვნად გვიანი დროისაა (უმთავრესად შუა საუკუნეებისა), აღსანიშნავია პატარა ეკლესია, ე. წ. კზილ-ქილისა (წითელი საყდარი), რომელიც მდებარეობს სოფ. პატარა დმანისიდან სამხრეთით 12 კმ მანძილზე (თბილისიდან 92 კილომეტრზე), სამხრეთისაკენ მიმავალი გზის მარჯვენა მხარეს. ეს ეკლესია მკეთრად დაქანებული კლდის ფერდობზეა აშენებული წითელი ტუფის ქვით (აქედან წარმოსდგება მისი სახელწოდებაც) მულანლოს წყლის მარცხენა ნაპირას. ეკლესია დაფარულია მთლიანად პატარა, მაგრამ ძველი ტყით. მთავარი გზიდან მხოლოდ ტყა მოჩანს (ტაბ. XXVIII, სურ. 1). ეს კლდე, ეტყობა აღრე მთლიანად ტყით ყოფილა დაფარული, რომლისგანაც პატარა კორომიდა გადარჩენილა. ეკლესია წარმოადგენს ერთნავიან დარბაზული ტიპის ნაგებობას (ზომა 8,2X2,5 მ.) ორ-ფერდა სახურავით. კარი ეკლესიას სამხრეთის მხარეს აქვს (ტაბ. XXVIII, სურ. 2); ეკლესიას სამი პატარა სარკმელი აქვს, ერთი — საკურთხევლის კედელში, მეორე — სამხრეთის, ხოლო მესამე ღას. — ედელში (ტაბ. XXIX, სურ. 1 და 2). ეკლესია ჩრდილოეთის მხრიდან კლდეზე მიღმული (ტაბ. XXX, სურ. 1). მას აშენად ეტყობა მერმინდელი გადაკეთების კვალი და რომ იგი გვიანი ხანის ნაგებობაა, ეს კარგად დასტურდება, სხვა ნიშნების გარდა, იმ ფაქტებითაც, რომ მის კედლებში როგორც შიგნით, ისე გარეთ ფასადებში, ჩაშენებულია აღრექრისტიანული ხანის ქვის სტელების ფრაგმენტები, რომელთა საერთო რაოდენობა 17 ერთეულს უდრის. სტელების ფრაგმენტების ერთი ნაწილი კედლებში ზურგითაა ჩაშენებული და ამიტომ სტელებს შემცულობა ამ წახნაგებზე, ჩვეულებრივ, არ აქვთ. აღრექრისტიანული დროისათვის დამახასიათებელი ორნამენტული მოტივებითაა შემცული ეკლესის კედლებში ჩაშენებული სტელების 11 ფრაგმენტი, რომელთაგან 2 წარმოადგენს სტელების (ან

პილასტრების) კაპიტელებს, 6 საკუთრივ სტელების ფრაგმენტებია, ხოლო 3 — სტელების ბაზისების ფრაგმენტი.

გახსაკუთრებით საყურადღებოა ორი კაპიტელი, რომელიც საკურთხევლის წინ ამოშენებულ პილასტრებს ეყრდნობა ჩრდილოეთი და სამხრეთით (ტაბ. XXXII, სურ. 1 და 2). ჩრდილოეთის კაპიტელზე (Φ ომა $0,59 \times 0,41$, მ. კაპიტელის ქვედა ნაწილის სიგანე — 0,5 მ), ცენტრში გამოსახულია ბოლნური მედალონი, მის ორსავე შხარეს დატოტვილი ფართოფორმულებიანი ხეებია; ასევე, შედალიონის ზევით ასეთივე სტილიზებული ხეა გამოსახული. ზემოსესქებული შედალიონის ორსავე შხარეს, ზევით, შეილდივით მოხრილი ვაზის რტო დადი შეცვენებითა და სპირალურად დახვეული „ულვაშებით“. ზედა ნაწილი კაპიტელისა, რომელიც დანარჩენ სიბრტყესთან შედარებით წინ არის გამოწეული, (ლავგარდანივით), შემკული ყოფილა ნახევარვარდულებით — ოთხფურცლიანი დადი ვარდულის, ორი ქვედა ფურცლისაგან შედგენილი არშიით. სწორედ ასეთი ტიპის არშიითაა შემკული ბოლნისის სიონის ზოგიერთი კაპიტელი და ბაზა და ამ შემთხვევაშიც ეს მოტივი ბოლნისის მსგავსად, აქაც არშიის როლს ასრულებს⁹⁵. კაპიტელის ზედა ნაწილი, მარცხენა წახნაგი ჩამოტეხილი ჩანს და ორნამენტული შოტივების ნაწილიც ჩამოჭრილია. მეორე, სამხრეთის კაპიტელის (Φ ომა 0,53 (0,55) $\times 0,43$ მ) ცენტრშიც აგრეთვე ბოლნური მედალიონია ჩამული და მედალიონის ორსავე მხარეს აგრეთვე მშეილდივით მოხრილი ვაზის რტოებია გამოსახული ყურძნის თითო დიდი მტევნით, ფოთლებითა და სპირალურად დახვეული ულვაშებით. მედალიონს ზემოთ გამოსახულია ექვსფურცლივანი ვარდული. ამ კაპიტელის ზედა ნაწილიც ლავგარდანივით წინ არის გამოწეული და შემკულია ორფურცელა ვარდულების ისეთივე მოტივით, როგორცაც ამის პირველ — ჩრდილოეთის კაპიტელზე ქვედავთ. ამ კაპიტელის მარცხენა ნაწილი აშკარად ჩამოტეხილია და ამ მხარეს, კაპიტელის ზედაპირზე, შერჩენილია ვაზის რტოს მოტივის ერთი ნაწილი — თვით რტო არ ჩანს და მთლილ სპირალურად დახვეული ულვაშებია შერჩენილი. ეტყობა ეს კომპოზიცია ორივე კაპიტელზე თავიდან მთლიანად უნდა ყოფილიყო გამოხატული, მაგრამ, შემდეგ ეს კაპიტელები გადაუკეთებიათ, გვერდები ჩამოუთლიათ და ორივე მათგანი მოგვიანებით მეორეჭერ გამოუყენებიათ. კაპიტელები, ჩვენი აზრით, უფრო დიდი მასშტაბის ძველი ეკლესიის ნაწილებს უნდა წარმოადგენენ.

საყურადღებო სტელების ფრაგმენტებია ჩაშენებული საკურთხევლის წინ, ორსავე მხარეს; სამხრეთის მხარეს კედელში ვერტიკალურად ჩაშენებულია სტელის ფრაგმენტი (Φ ომა 1 — 0,6 მ წახნაგების სიგანე — 0,25 მ.), რომლის ერთ წახნაგზე (დას. მხარე) გამოსახულია ოთხუთხა ჩარჩოებში ჩამულია ორი წმინდანი ნიმბებით. ასეთი წმინდანები ფრაგმენტზე ორია გამოსახული ვერტიკალურ სიბრტყეში (ტაბ. XXXIII, მარცხ. სურ. 1). ამავე სტელის მეორე (ჩრდილოეთ) წახნაგზე წრიულ ჩარჩოებში ჩამულია ცხოველების — ჯიხვის, ზღაპრული ფასკუნჯისა და ირშის გამოსახულებები. მედალიონების ჩარჩოები

⁹⁵ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. იხ. ტაბ. VII, ქვედა სურათი, — დას. ლობის ბაზა; ტაბ. VIII, ზედა სურათი — ჩრდ. სტოას მესამე კაპიტელი. აგრეთვე იხ. სურ. 46 და 47, კაპიტელის ფრაგმენტი.

ერთმანეთშეა გადაწყვლი (ტაბ. XXXIII, სურ. 2). აღსანიშნავია, რომ ჭიხვისა და ირმის გამოსახულება რეალისტურად არის გადმოცემული.

ჩრდილოეთის სტელის ფრაგმენტზე (ზომა $h = 0,55$, წახნაგების სიგანე — 0,26 მ), რომელიც აგრეთვე ვერტიკალურად არის ჩაშენებული საყურთხეველთან, გამოსახულია ბუნზე დადგმული ბოლონი მედალიონი ირსავე მხარეს ნახევარპალმესტებით, ხოლო ბუნი, თავის მხრივ, ორსაფეხურიან კვარცბლბეჭებით (ტაბ. XXXIV, სურ. 1). მედალიონის ზემოთ თოხქუთხა ჩარჩოში, გამოსახულია სამფურცელა ყვავილები, რომელთა შორის არსებული არე შევსებულია წიწვოვანი მოტივით. ასეთივე სამფურცელა ყვავილის გამოსახულებას ვხედავთ კვარცბლბეჭები, სტელის ქვედა ნაწილში. სტელის ფრაგმენტს წარმოადგენს ქვა, დადგმული ეკლესიის ინტერიერში საყურთხევლის ცენტრალურ ნაწილში, რომელიც ტრაპეზის ქვას მოვალეობას ასრულებს. ამ ქვის ფასადზე გამოსახულია არატოლშეკლავებინი ე. წ. აყვავებული ჭვარი, ქვევით, გვერდებზე გამოსახული ნახევარპალმეტებით (ტაბ. XXXIV, სურ. 2). სტელის ნაწილს წარმოადგენს აგრეთვე ეკლესიის შიგნით, სამხრეთის კედელში ჩაშენებული ფრაგმესტი, რომელზედაც შერჩენილია ორხარისხიანი კვარცბლბეჭები, სამფურცელა ყვავილის და ჭვრიანი ბუნის ქვედა ნაწილის გამოსახულება სტილიზებული პალმეტების ნაწილებით.

უძველესი ქვის ძეგლების ფრაგმენტებიდან აღსანიშნავია ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადში, გარედან, სარკმლის ჭრილის ზემოთ ჩაშენებული მეტად საინტერესო ფრაგმენტები სხვადასხვა სტელებისა და ბაზებისა (ტაბ. XXX, სურ. 2). სხვებზე მეტად საყურადღებოა წითელი ტუფის ბაზის ფრაგმენტი (ზომა $0,65 \times 0,35$ მ), რომელზედაც შერჩენილია მთელი კომპოზიცია: ცენტრში კლასიკური ბოლონური მედალიონია, მედალიონის მრგვნივ და მსრუხნივ ფარშევანგების გამოსახულებანია, რომელიც, თავისი ნისკარტებით ეხებიან მედალიონის ზემოთ რელიეფურად გამოსახულ პატარა ჭვარის. ეს კომპოზიცია უნდა მოგვავნებს ბოლნისის სიონის ბაზტისტრეტიუმის შუა კაპიტელის წინა წახნაგზე გამოსახულ კომპოზიციას: ორ ფარშევანგს, რომელთა შორის და ცოტა ზეგით, ასევე რელიეფური ჭვარია მოთავსებული⁹⁵. ამ ბაზიდან მარცნივ, კედელში ჩაშენებულია პატარა ბაზა (ზომა $0,28 \times 0,28$ მ). ტიპური ბოლონური მედალიონით (ტაბ. იგვე). ამ მედალიონის ჩარჩო სამკუთხედების ჯაჭვისაგან შედგება. ეს ბაზაც წითელი ტუფისაგან არის გამოთლილი. მესამეა სტელის ფრაგმენტი (ზომა $0,4 \times 0,23$ მ), აგრეთვე წითელი ტუფისა, შემკული ვაზის რტოს მოტივით, რომელიც საესპერი ემსგავსება ამავე ეკლესიის საყურთხევლში ჩაშენებულ ზემოხსეხებულ კაპიტელებზე გამოსახულ ვაზის მოტივს (იგვე ტაბულა).

საყურადღებო ძეგლია აბულბუგის მცირე ერთნაერანი, დარბაზული ეკლესია (ზომა $9,6 \times 6,1$ მ, შილა ზომები — $7,9 \times 4,4$), რომელიც მდებარეობს მაშავრის ხეობაში, სოფ. ბალიჭის პირდაპირ, მთავარი გზატკეცილის ნაპირას. ეკლესიის შეკარად ეტყობა გადაკეთების კვალი; შენობის სახურავი ერთ აღგილის ჩანგრეულია (ტაბ. XXXV და XXXVI). ეკლესიის დასავლეთ კედელში გარეან ჩასმულია შრვანე ტუფის ქვა, რომელზედაც კლასიკური ბოლონური მედა-

⁹⁵ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. ტაბ. IV, ზედა სურ.

ლომითა გამოსახული⁹⁶ (ტაბ. XXXVI, სურ. 2). ბოლნური ტოლმელავებიანი ფრანკი ჩასმულია სამკუთხედების ჯაჭვისაგან შედგენილ ჩარჩოში. ჯვრის მელა-ვებშორისი არები წიწვოვანი მოტივებითაა შევსებული. ყოველივე ეს შეს-აულებულია ცერადვეთის ტექნიკით. აღსანიშნავია, რომ ამ ქვაზე შედალიონის ქვემოთ ამოკრილია აპოკალიპსური სიმბოლო — ბერძნული მთავრული ორი ასო A და Ω „ალფა“ და „ომეგა“.

მეტად საინტერესოა ე. წ. ორსაყდრების ქვემო ეკლესია, რომელიც აბულ-შეგიდან ჩრდილოეთით, დაახლოებით $0,4-0,5$ კმ მანძილზე დგას მთავარი გზის მახლობლად, მდ. მაშავრის მარცხენა ნაპირას. ამ ადგილს ორსაყდრებს იმიტომ ერახიან, რომ აქ ორი ეკლესია, ორი საყდარი დგას, რომელთაგან განსაკუთრებით შეიძლება ქვემო ეკლესია. იგი დარბაზული ტიპის მცირე ეკლესია, რომელიც საკმაოდ კარგად არის ჩვენამდე მოლწეული (შერჩენილი აქვს სახურავი), მაგრამ ამ ეკლესიასაც ეტყობის გადაცემის ევალი, ზომა $7,0 \times 4,1$ მ) ეკლესის ერთი კარი აქვს ჩრდილოეთის მხრიდან (ტაბ. XXXVII და XXXVIII). ეს ეკლესიაც უორნამენტოა, მაგრამ ძალიან საინტერესოა ეკლესის ფასადებში ჩაშენებული უძველესი ჩუქურთმიანი ქვები⁹⁷. კედლებში სულ ჩაშენებულია ორთმეტი სხვადასხვა ფრაგმენტი. სტელების ფრაგმენტებიდან აღსანიშნავია შემდეგი:

ა) სტელის ბაზა ($ზომა 0,63 \times 0,8 \times 0,77$ მ.), ჩაშენებული ეკლესის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ქვედა კუთხეში (ტაბ. XL, სურ. 1), ბაზის ვიწრო წახნავი ($ზომა 0,63$ მ) ეკლესის აღმოსავლეთის ფასადის ზედაპირს წარმოადგენს. მისი ჩრდილო წახნავი უორნამენტოა. ბაზის აღმოსავლეთ წახნავის ორნამენტი წარმოადგენს ოთხფურცელა ვარდულებისაგან შედგენილ „ბალეს“, რომელთა ლანცეტისებრი მოყვანილობის ფურცლებს შორის გამოსახულია კვადრატები ცენტრში „მეჭეჭებით“. ეს არის ბოლნისის სინის ორნამენტულ მოტივებს შორის ყველაზე გავრცელებული მოტივი (იხ. ამის შესახებ ქვევთ, გვ. 82). აშკარად ჩანს, რომ ეს ყოფილა დიდი სტელის ბაზა. სამწუხაროდ უძველესი ქვის ძეგლების ეს შესანიშნავი ნიმუში მეტად ღაზიანებულია, ქვედა ნაწილი ატკეცილია და მისი ტიპური ვარდულები ნაწილობრივაა შერჩენილი (იხ. ბაზის გრაფიკული რესტავრაცია, ტაბ. XL, 2);

ბ) სტელის მეორე პატრა ბაზა ჩაშენებულია ეკლესის ჩრდილო-დასავლეთ ზედა კუთხეში (ზაზის გაზომვა ვერ შევძლი, ვერ შევწვდი, მისი ზომები უნდა იყოს დაახლოებით $0,3 \times 0,35 \times 0,35$ მ.). ბაზა თავისი დასავლეთის წახნავით გამოდის ეკლესის დასავლეთ ფასადზე (ტაბ. XXXIX, სურ. 2) და, ამ წახნავზე გამოსახულია ბოლნური მედალიონი, რომელსაც ორივე მხარეს მაზდების სიმბოლოს — „კოსტების“ ბოლოები აუყვება. ეს ბაზაც უთუოდ სტელების იმ ჯგუფს უნდა ეკუთვნოდეს, რომლებიც ბოლნისის სინის თანად-

⁹⁶ ლ. მუსხელიშვილს ეს ფაქტი აღნიშნული აქვს თავის „არქეოლოგიურ ექსკურსიებში“ (იხ. გვ. 25), მაგრამ ეკლესის გეგმა და სურათები, აგრეთვე ამ მედალიონის სურათი, არა აქვს მოტანილი.

⁹⁷ ლ. მუსხელიშვილი ამ პუნქტებშიც არის ნამყოფი, მას აღნიშნული აქვს, რომ ეკლესის კადლებში საყურადღებო ჩუქურთმიანი ქვებია ჩაშენებული (იხ. „ექსკურსიები“, გვ. 26), გამოქვეყნებული აქვს ერთი ქვის სურათიც (ტაბ. VI, სურ. 10). მაგრამ ყველა ქვის გადაღება ვერ მოუსწრა, ხოლო ზოგი ნეგატივი უვარგისია აღმოჩენილა.

როულია, როცა სასანური ირანის გაელენა ჯერ კიდევ საგრძნობი იყოს საქართველოში. ბოლნური მედალიონის გამოსახულებაა შერჩენილი სტელის იმ ბაზაზე, რომელიც ჩაშენებულია ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში (ტაბ. XLI, სურ. 1). მის შეორე წახნაგზე ჯვრის რელიეფური გამოსახულებაა (ივივე ტაბულა, სურ. 2). სტელა, რომლისთვისაც ეს ბაზა ყოფილა განკუთვნილი,, დიდი არ უნდა ყოფილიყო, რადგან თვით ბაზას ზომებია $0,43 \times 0,40$ მ.

ამავე ეკლესიის ჩრდილო ფასადში ჩაშენებულია ჰორიზონტალურად ორი სხვადასხვა სტელის ფრაგმენტი; ერთზე, რომელიც მიწის ზედაპირიდან $1,85$ მ სიმაღლეზე კედელშია ჩაშენებული (ტაბ. XLII, სურ. 1), გამოსახულია სტილიზებული უწყვეტი შეკარეული მოტივი (ზომა $0,65 \times 0,25$ მ.), რომელსაც ლ. მუსხელიშვილი „პალმეტებიან ორმაგ მშვილდა კოზმიდს“ უწოდებს⁹⁸. ზუსტად ასეთივე მოტივით შექული სტელის ფრაგმენტი აღმოჩენილი იყო ბოლნისშიც⁹⁹. ამ მოტივის დახასიათებისათვის ლ. მუსხელიშვილი იყენებს ს. სტრივოვსკის ტერმინოლოგიას და მას „უსასრულო სახეების“ კატეგორიას მიაკუთვნებს¹⁰⁰.

საინტერესოა ამავე კედელში ჩაშენებული სტელის მეორე ფრაგმენტი, შექული ვაზის რტოს მოტივით (ტაბ. იგივე, სურ. 2, ზომები $0,58 \times 0,19 \times 0,19$ მ). ეს ფრაგმენტიც აღწერილი აქვს ლ. მუსხელიშვილს თავის „ექსკურსიებში“, თუმცა მისი ფოტოსურათი არა აქვს მოტანილი¹⁰¹.

ჩვენ აქ მოვიტანეთ ორსაყდრების ეკლესიის კედლებში ჩაშენებული სტელების ფრაგმენტებისა და ბაზების მხოლოდ 5 ნიმუში, მაგრამ მის კედლებში ჩაშენებულია კიდევ 7 სხვა ფრაგმენტი სტელებისა, ბაზებისა და ქვებისა. მათ შორის ზოგიერთი ქვა (შაგ, კარის ბალავარის დიდი ფილა ზომით $1,92 \times 0,65 \times 0,36$ მ) არ წარმოადგენს აღრექრისტიანული ხანის ძეგლს; ნაწილი ფრაგმენტების ზურგით არის კედლებში ჩაშენებული; ერთი დიდი ბაზის „კუბი“ (ზომით $0,86 \times 0,6$ მ) ჩაშენებულია ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ქვედა კუთხეში, მაგრამ მისი ორივე წახნაგი, რომლებიც ფასადების მხარეს გამოდის (სამხრეთით და აღმოსავლეთით), სრულად გლუვია და არაფრის მოქმედი. დანარჩენი ფრაგმენტები მეტნაკლებად დაზიანებულია, მაგრამ შერჩენილი დამახასითებელი ნიშების მიხედვით ეს ქვებიც აღრექრისტიანულ ხანს უნდა მიკუთვნებოდნენ.

კიდევ ერთ საინტერესო ობიექტს წარმოადგენს ეკლესიის ნანგრევები სოფ. ბალიჭმი (resp. ბალიჭმი). ეს სოფელი მდებარეობს მდ. მაშავრის მარჯვენა ნაპირას და სოფ. კაზრეთს ეკვრის სამხრეთის მხრიდან (ორივე სოფელი დღევანდველ ქალაქ მაღნეულს ემინენება).

ეკლესიის ნანგრევები სოფლის განაპირასაა (სამხრეთით). ეკლესია წარმოადგენს ერთნავიან დაბაზული ტაბის ნაგებობას (ტაბ. XLIV, სურ. 1, გვევა და ჭრილი) და ძლიერ არის დანგრელი (ტაბ. XLIII, სურ. 1 და 2). მისი სახუ-

⁹⁸ ლ. მუსხელიშვილი, ექსკურსიები, გვ. 28. ეს ფრაგმენტი აღწერილი აქვს მას და მისი ფოტოსურათიც აქვს გამოქვეყნებული, იქვ. ტაბ. 1, სურ. 10.

⁹⁹ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. გვ. 89, სურ. 56.

¹⁰⁰ ლ. მუსხელიშვილი, იქვე, გვ. 28.

¹⁰¹ ლ. მუსხელიშვილი, იქვე, გვ. 27.

ჩავი მთლიანად ჩაქცეულია, მეტად დანგრეულია მისი საშერეთის კედლის აღ-
მოსავლეთი ნახევარი და აღმოსავლეთის კედლელი. საზოგადოდ კელესია საფუძ-
ვლიანად და არაერთხელ ყოფილა გადაკეთებული. XIX ს. საფლავის ქვეც კიდ
გამოყენებული მისი კედლების წყობაში. ეკლესიის ზომებია $7,8 \times 3,8$ მ. კარი
ცლესიას სამხრეთიდან ჰქონია. მისი დანგრეული კედლების მიხედვით სავარა-
ულებელია, რომ ერთი სარკმელი ეკლესიას საკურთხევლის კედლში უნდა
ჰქონოდა ცხადია, ეკლესიას სხვა სარკმლებიც ექნებოდა, მაგრამ დღეს მათი
კვალი არ დარჩენილა. სხვადასხვა ზომის ნიშები ეკლესიას ჰქონია საკურთხე-
ვლში, ერთი პატია, დაბალი ნიშა ჩრდილოეთის კედლშია შიგნილან. სწორედ
ამ ნიშას აქვთ გვერდებში შეღვეული მეტად საინტერესო სტელების ფრავ-
ენტები. მეორე ნიშა აგრეთვე ჩრდილოეთის კედლშია, დაბალი, უქნასკნელი
ნიშისაგან დასავლეთით (მარცხნივ). ეს ნიშა (ემბაზი?) უფრო დიდია და კამ-
რაინი. სტელებისა და მათი ბაზისების ფრავმენტები ჩაშენებულია კედლებში
როგორც გარედან, ისე შიგნილან. გვხვდება სტელების ფრავმენტები ოვით კედ-
ლების წყობის შიგნით ჭყორდულაბის ფენაშიც კი. სულ ბალიჭების ეკლესიის
კედლების წყობაში ჩვენ მიერ აღრიცხულია აღრექრისტიანული დროის 8 ფრავ-
ენტი როგორც საკუთრივ სტელებისა, ისე მათი ბაზისებისა. გვხვდება აგრეთვე
ვერანი პერიოდის ქვებიც, რომელთაც სტელებთან საერთო არაფერი აქვთ (მაგ.
დაიდ ქვა, ზომით $1,1 \times 0,71$ მ, რომელიც ჩაშენებულია სამხრეთის ფასადის
ცენტრალუ დასავლეთ ნაწილში და რომელზედაც ორი არატოლმელულავებიანი
სრულიად სხვა ტიპის ჭვარია ამოღარული (იხ. ტაბ. XLIV, სურ. 2). აქვე უნდა
აღინიშნოს, რომ ამ ეკლესიის ნანგრევებში ჩაშენებული უძველესი ქვები არავის
დურიცხავს.

აღრევერისტიანული დროის ქვებიდან აღსანიშნავია სტელის ბაზა მონაცემისფრთხო-მომწვანო ქვისა, რომელიც ეკლესიის სამხრეთ კადლის ნანგრევების ზევით დგებს, კედლის დას. ნაწილში (იხ. ტაბ. XLIII, სურ. 1—2 და ტაბ. XLIV, სურ. 2). ამ ბაზაზე ($0,62 \times 0,48 \times 0,35$ მ) გამოსახულია წრეში ჩასრული ბოლნური შედალიონი, რომელიც ქაზე ამოჭრილია ფონის ამოვევითის ურნით. ჯვარი ტიპური ბოლნურია (იგი მოგვაგონებს ბოლნისის სიონის აბსიდის წინა ჩრდილო პილასტრზე გამოხატულ ჯვარს), მაგრამ მისი მკლავები არ არის ცერადაკვეთით გამოყენილი.

შეტად საინტერესოა სტელის პატარა ფრაგმენტი კაპიტელით (ტაბ. XLV, სურ. 1 და 2). სტელის კუბური ფორმის კვადიტელის ერთ წახნაგზე (რომელიც გარეთ არის დარჩენილი და ჩანს, გამოსახულია ტიპური ბოლნური მედალიონი ნიამშელი პატარა, ცერადკვეთილი სამკუთხედებისაგან) შეღვენილ ჩარჩოში, ხოლო სტელის „ტანს“ სამი ნახევარცილინდრული, ირიბად ღალარული ლილ-ვისებური ზედაპირი აქვს.

შემდეგი ძეგლი, რომელიც ჩაშენებულია ამავე კედელში, ზემოხსენებული ცტელის ფრაგმენტის გვერდით, მარცხნივ, არის სტელის ბაზა ბოლნური მედალიონით (ზომა $0,62 \times 0,53$ მ, ტაბ. XLV, სურ. 1, ზედა მარცხენა ქვა). ეს მედალიონი რამდენადმე განსხვავდება „კლასიკური“ ტიპის ბოლნური მედალიონებისაგან; მისი ჯვრის მელავები წაგრძელებული ფორმისაა, თვით მისი ორნამენტაცია, რომელიც ცერადკვეთილი სამკუთხედების არშიისაგან შედგება, წელებრივისაგან უფრო თხლად არის ამოკვეთილი, მაგრამ მაინც ანგარიშგა-საწევია ის გარემოება, რომ მისი შემჭოლობა შემგება ისეთი გარეულობისთვის

და დაშახასიათებული ელემენტისაგან, რომელიც, მაინც და მაინც, ახასიათებთ უძველეს ბოლნურ მედალიონებს — ცერადკეთილი სამკუთხებულის არშიისა-გან (ჩეენ ვფიქრობთ, რომ ეს ბაზა თავის მედალიონით მაინც აღრკეტისტიანუ-ლი ძეგლების რიგში უნდა მოვაქციოთ).

მეტად სინტერესოა სტელების ორი ფრაგმენტი ჩაშენებული ეკლესიის ჩრდ. კედლის მარჯვენა ნიშაში (ტაბ. XLVI, სურ. 1). მარჯვენა მხარეს ჩაშე-ნებული იყო სტელის ფრაგმენტი კუბური ფორმის კაპიტელით (ზომით $0,32 \times 0,36$ მ. სვეტის წახნაგების ზომა $0,15 \times 0,15$ მ, კაპიტელის — $0,19 \times 0,17$ მ.). ამ ფრაგმენტის (ტაბ. XLVI, სურ. 2, აგრეთვე XLVII, სურ. 1) წინა (სამხრ.) ნაწილზე კარგად ჩანს ბოლნური მედალიონები; უფრო დიდი მედალიონი გამო-სახულია კაპიტელის წახნაგზე, ხოლო მცირე — საკუთრივ სვეტზე. მედალიო-ნები ამ შემთხვევაშიც შესრულებულია ფონის ამოკვეთის ხერხით, ოლონდ რე-ლიეფი შედარებით დაბალია. ბოლნური ჭვარი ჩვეულებისამებრ ჩამოტკიცია მრგვალ ჩარჩოში, რომელიც ორი კონცენტრული წრისაგან შედგება, რომელთა შორის არ შევსებულია ირიბი პარალელური შტრიხებით, რაც გრძებილის შთა-ძეჭდილებას ქმნის. ზედა მედალიონის დიდი ნაწილი დაზიანებულია და ორნა-შენტი წაშლილია, ამოტეხილია, ხოლო ჭვედა მედალიონი უკეთ არის შეტენი-ლი. პატარა მედალიონიც ისეთივე ტიპისაა, როგორიც ზედა. დიდია და პატარა მედალიონს შორის, გვერდებზე არი რელიეფური ფოთოლია (?) გამოსახული, ხოლო მათ შორის მოკლე ბუნია (?), რომელიც ორსავე მედალიონს აერთიანებს.

აღსანიშნავია, რომ კაპიტელს, მედალიონს ზევით, მოელ სიგანეზე გასდევს ლავგარდანივით წინ წამოწეული ზოლი, რომლის ზედაპირიც ირიბად დაღებუ-ლი პარალელური შტრიხებით უნდა ყოფილიყო შემცული (სუსტად ჩანს მა-თი კვალი). როგორც უკვე აღინიშნა, მედალიონებით შემცული წახნაგი გარეთ იყო მოქცეული და ამიტომ კარგად ჩანდა. ჩანდა აგრეთვე ამ ფრაგმენტის მარ-ცხენა წახნაგიც, რომელიც ნიშას შეინით იყო მოქცეული (ტაბ. XLVII, სურ. 2 და XLVIII, სურ. 1). ამ წახნაგის კაპიტელზე გვერდიდან ჩანდა სამფურცე-ლა ყვავილი ნახევარპალმეტებით ორივე მხარეს, ხოლო თვით სვეტზე უწყვე-ტი მცენარეული მოტივი — მშენილდივით მოხრილი ღერიები ერთმანეთზე გა-დაჯჭული, რომელთა ზემოთ ამოხრილი ბოლოები თავდება სამფურცელა ყვა-ვილებით.

სტელის მეორე, მარცხენა ფრაგმენტი (ზომით $0,45 \times 0,15 \times 0,14$ მ. ტაბ. XLIX, სურ. 1 და 2) კიდევ უფრო საინტერესო ჩანს; წინა წახნაგზე სწორკუ-თხოვან ჩარჩოებში რელიეფურად არის გამოსახული ორი საერთო პირი, რომელ-თაგან ზედა გამოსახულება საქმაოდ არის დაზიანებული და გადალესილი. სტე-ლის მარჯვენა წახნაგზე გამოსახულია გავრცელებული ბოლნური მედალიონი ბუნზე, რომლის ორივე მხარეს ცერადკეთით შესრულებული სტილიზებული პალშეტებია. ბუნი ძაც დაგმულია კვარცხლბეკზე, რომლის ცენტრში (და მეონი გვერდებზეც) „კლასიკური“ სამფურცელა ყვავილია გამოსახული.

აქვე საჭიროა აღინიშნოს, რომ სოფ. ბალიჭის ეკლესიის ნანგრევები სრუ-ლიად უყურადღებოდ არის მიტოვებული და სტელების ეს მნიშვნელოვანი ფრაგმენტები ნაღვურდება, მათი დაცვა არ არის აბსოლუტურად გარინტირე-ბული. ამიტომ, ჩვენ ჭერ კიდევ ექსპედიციის დაწყებამდე, 1975 წელს დავაყე-ნეთ საკითხი კულტურის სამინისტროს ძეგლთა დაცვის სამმართველოს წინა-

ე. ამ უძველესი სტელების ზოგიერთი ფრაგმენტის დაცვის მიზნით წება და-
რთოდა დმანისის ექსპედიციას, სამხართველოს წარმომადგენლის თანდასწრე-
ბით, ფრთხილად გამოეღო რამდენიმე ფრაგმენტი ეკლესიის ნანგრევებიდან და,
ჩებარებინა დასაცავად ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმისათვის. ანიშნული
საკითხი სამხართველომ განიხილა ავის სხდომაზე 1975 წ. ივლისში და ნება
დართო დმანისის ექსპედიციას წამოეღო ბალიჭის ეკლესიის ნანგრევებიდან.
შემდეგი ფრაგმენტები: ორი ფრაგმენტი სტელებისა ჩაშენებული ეკლესიის
ჩრდ. კედლის მარცხნა ნიშაში (იხ. ტაბ. XLVI, სურ. 1), სტელის ფრაგმენტი
ჩაშენებული ამავე ეკლესიის სამხრეთ კედლში შიგნიდან (იხ. ტაბ. LI, სურ.
2) და სტელის ფრაგმენტი ჩაშენებული ეკლესიის სამხრეთ კედლში გარედან
(იხ. ტაბ. XLV, სურ. 2).

1975 წ. 5 აგვისტოს კულტურის სამინისტროს წარმომადგენლის ოთარ
თორთლობის შეთვალყურებით დმანისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ აღ-
ნიშნული ფრაგმენტები გამოიღო კედლებიდან (ერთი ფრაგმენტი ჩაშენებული
იყო შიგნით კედლის წყობაში, ორმელიც ნაწილობრივ მოჩანდა და ისიც წა-
მოვიღეთ (იხ. ტაბ. LII, სურ. 3). ამ მუშაობაში სარესტავრაციო სახელოსნო-
ებიდან, მონაწილეობას ლებულობდა ფოტოგრაფი ი. პინავა, ორმელმაც ექ-
სეცილიის ფოტოგრაფთან ნ. არჩევაძესთან ერთად, ფირზე აღმოჩენა მუშაობის
პროცესი.

მას შემდეგ რაც ზემოხსენებული ქვები გამოვიღეთ კედლების წყობიდან,
გამოირკვა, რომ სტელების დანარჩენი წახნაგზე შემკული ჰოფილა მეტად
საინტერესო ორნამენტებით, რის შედეგადაც ჩვენი წარმოდგენა და ცოდნა ად-
რექტისტიანული ხანის ამ მნიშვნელოვანი ძეგლების შესახებ გამდიდრდა (იხ.
გვ. 103).

დასასრულ, სტელის კიდევ ერთი ანალოგიური ფრაგმენტია ჩაშენებული
ეკლესიის სამხრეთ კედელში, შიგნიდან, დაბლა (ზომით $h = 0,57$ მ სისქე—
 $0,2 \times 0,2$; ტაბ. LI, სურ. 2). მის წინა წახნაგზე კარგად არის შერჩენილი და გა-
მოსახული ბოლნური მედალიონის კლისიური ნიმუში, რომელიც ბუნება და-
გმული, ხოლო ბუნის ორსავე მხარეს, აყვავებული ჭრის ნიშნად სტილზებუ-
ლი ნახევარპალმეტებია შესანიშნავად გაშლილი. მთელი ეს კომპოზიცია ეყრ-
დნობა სამსაფეხურიან კვარცხლბეჭქ, რომლის ზედა საფეხურის ცენტრში გამო-
სახულია ტრადიციული სამფურცელა ყვავილი: ეს არის დიდი ოსტატობით
შესრულებული ქრისტიანული შინაარსის კომპოზიცია. ამგვარად, ს. ბალი-
შების ეს უსახური ეკლესია, რომელიც თავისთავიდ არაფერს არ წარმოადგენს,
ინახავს ჩვენი უძველესი მაღალი ხელოვნების ნიმუშების მთელ განძს.

შეძლევი შესანიშნავი ეკლესია, რომელმაც შემოგვინახა მდიდარი კოლექ-
ცია ადრექტისტიანული ხანის ქვის უნიკალური ძეგლებისა არის სათხოეს
მდგრადი ბოლნისის რაიონში. ეკლესია მდებარეობს სოციალის-
ტური ქალაქის მაღნეულის მახლობლად, კაზრეთის ხეობაში, დაბურულ ტყეში,
მაღნეულიდან სამხრეთით 2—2,5 კმ მანძილზე. ძეგლს იდამიანი მხოლოდ მაშინ
შეხინავს, როცა ზედ წააღება. აქ არის მთელი კომპლექსი სხვადასხვა საუკუ-
ნეების საკლესიო ნაგებობებისა, რომელიც სრულიად უპატრონოდ, უყურად-
ლებოდ არის მიტოვებული და თანდათან ინგრევა, ნადგურდება.

სათხის არქიტექტურული კომპლექსი სხვადასხვა საუკუნის რამდენიმე ნა-
გებობისა და ეკლესისაგან შედგება. მთავარი ეკლესია, რომელიც შესანიშნა-

ეად გათლილი ქვებითაა ნაშენი, საინტერესოა არა მარტო თავისი არქიტექტურით, მუნწი ორნაშენტული შოტივებით, არამედ ლაპიდარული წარწერებითაც. იგი წარმოადგენს ერთხავიან დარბაზული ტიპის ეკლესიას (ზომით $15,0 \times 6,7$ მ.), რომელსაც გარშემო მიშენებული აქვს სხვა ნაგებობები სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით (ტაბ. LIII, სურ. 1 — მთავარი ეკლესის აღმ. ფასადი; სურ. 2 — გეგმა ეკლესიებისა). მთავარ, შუა ეკლესის სამხრეთის მხრიდან მიშენებული აქვს სტას ჸუაში გამოყოფილი შემსალლებული კარიბჭით¹⁰². ეკლესიის ხაწილებს შორის უძველესი ჩანს ჩრდილოეთის ეკვდერი. შემდეგაა აშენებული მთავარი ეკლესია¹⁰³. ყველაზე გვიან ნაგებობას წარმოადგენს ჩრდილავლეთ კუთხის მინაშენი. სათხის კომპლექსის მთავარი კორპუსი (გეგმის შუა ხაწილი) წარმოადგენს X საუკ. მიწურულის ნაგებობას¹⁰⁴. ბოლო, სამხრეთ-დასავლეთის მინაშენი XIII საუკუნ. პირველ მეოთხედში ყოფილი აგებული. რაც შეეხება ჩრდილო-აღმოსავლეთის ეკვტერს, მას დაფარგული აქვს თავდაპირველი სახე და ჩანს, არაერთხელ ყოფილა გადაკეთებული. ზოგიერთი მონაცემის მიხედვით (კედლების ქვედა, ძველი წყობა, ქვების სხვადასხვა ფერი, საერთოდ შენებლობის ტექნიკა), აღნიშნული ეკვტერი ვ. დოლიძეს მიაჩნია სათხის არქიტექტურული ანსამბლის ნაგებობიდან ყველაზე ადრინდელ ნაგებობად, თუმცა იგი მის კონკრეტულ, აბსოლუტურ თარიღს არ ასახულებს. სწორედ ამ ჩრდ.-აღმოსავლეთის ეკვტერის კედლებშია ჩაშენებული უძველესი სტელების და შათო ბაზისების ფრაგმენტები ყველაზე მეტი რაოდენობით. უფრო ნაკლები ფრაგმენტებია ჩაშენებული მთავარი ეკლესის კედლებში; მიუხედავად ამისა, საერთოდ, სათხის ეკლესია უძველესი ქვის ძეგლების ფრაგმენტების რაოდენობისა, მნიშვნელობისა და სხვადასხვაობის მხრივ, ერთ-ერთი ჯველაზე საინტერესო ობიექტია.

სათხის ჩრდ.-აღმოსავლეთ ეკვტერის კედლებში სულ ჩაშენებულია სტელების 12 სხვადასხვა ფრაგმენტი, მათ შორის საკუთრივ სტელების ფრაგმენტებია — 7, ბაზისებისა — 5. მთავარი ეკლესის კედლებში ჩაშენებულია სტელების ორი ფრაგმენტი და ორიც ბაზისი.

ჩრდ.-აღმოსავლეთ ეკვტერის კედლებში ჩაშენებულ უძველესი სტელების ფრაგმენტებიდან ყურადღებას იქცევს დიდი, ექვს (თუ რვა) ზახნაგა სტელების ფრაგმენტები (ტაბ. LIV, სურ. 1 და 2), ჩაშენებული ამ პატარა ეკლესის საკურთხევლის წინ, ორივე მხარეს. სამხრეთის სტელის (ზომით ს — 1,47 მ., სისქე — 0,45) ზედაპირის ერთო ნაწილი, რომელიც ეკლესის კედლის გარეთ არის მოქცეული და დასანახია, შემკულია ერთმანეთის ზემოთ (სტელის ფრაგმენტის მთელ სიმაღლეზე), ვერტიკალურად განლაგებული ბოლნური მედალიონების მთელი წყებით (ჩანს 6 მედალიონი, სტელის ქვედა ნაწილი მიწაშია ჩამარჯაორი). ეს მედალიონები იმითაც არის საინტერესო, რომ ამ ერთ ძეგლზე ჩვენ ვხედავთ ბოლნური მედალიონების ყველა ვარიანტს, რომელიც კი გავრცელებული იყო აღრექრისტიანული ხანის საქართველოში. ეს სხვადასხვაობა გამოიხატება შედალიონების ჩარჩოების შემკულობის მოტივებში. ეს მოტივებია:

¹⁰² ვ. დოლი ქ. კაზრეთის ხეობის ორი ხუროთმოძღვრული ძეგლი, „ძეგლის მემკვიდრეობა“, 20, თბ., 1970, გვ. 4—18.

¹⁰³ ექვე, გვ. 8.

¹⁰⁴ ექვე, გვ. 13.

ტრადიციული, ცერადგვეთილი სამკუთხედების ჭაჭვი, რელიეფური „კოპები“ ჭაჭვით განლაგებული ჩარჩოს გარშემო, იზიბად დაშტრიხული ჩარჩო კონ-ფენტრულ წრეხაზებს შორის (გრეხილის შთაბეჭდილებას რომ ქმნის), კონცენ-ტრული ღარები და სხვა (ტაბ. LV, სურ. 1—2). ამ შემთხვევაში გვაქვს მთელი შეალა ბოლონური მედალიონის სხვადასხვა ტიპებისა. ამ მხრივ ეს არის უნიკა-ლური ძეგლი. ერთმანეთის გვერდით განლაგებულ ზემოხსენებულ მედალიონებს შორის შექმნილ კუთხებში გამოსახულია სამფურცელა (ლოტოსის) ყვავილე-ბი. ამ სტელის წინ წახნაგი სულ გაცვეთილი და გადალესილია, რის გამოც ორნამენტი მთლიან წაშლილია. სტელის წიბოები მთელ სიმაღლეზე ცერად არის დაშტრიხული, რაც გრეხილის შთაბეჭდილებას ქმნის. „გრეხილებს“ შორის ვიწრო წახნაგზე (სტელის თითოეულ, შედარებით ფართო წახნაგს გვერდით პოვევება ვიწრო წახნაგი, შემდეგ კვლავ ფართო და ა. შ.) ამოჭრილია ცერად-კვეთილი სამკუთხედები. სავარაუდებელია, რომ სტელის ის ნაწილი, რომელიც კედლის წყობაშია მოქცეული, უკეთ უნდა იყოს დაცული, მაგრამ სწორედ ეს ნაწილია თვალისათვის მიუწვდომელი.

შეორე, ასეთივე სტელის ფრაგმენტი, რომელიც ჩაშენებულია საკურთხევ-ლის წინ NO-ეთ კუთხეში (ხომით $h = 1,38$ მ, სისქე — $0,45$ მ), როგორც ღი-ად დარჩენილ ზედაპირის მიხედვით ჩანს, მისი ერთი წახნაგი შემკული ყოფი-ლა აგრეთვე ბოლონური მედალიონებით, ხოლო მეორე წახნაგზე გამოსახულია ერთმანეთზე ჭაჭვით გადამზული რელიეფური რგოლები ისევე, როგორც ამას ვხედავთ ხანდისის სტელის ერთ წახნაგზე¹⁰⁵. სტელის ეს ფრაგმენტიც, გან-საკუთრებით კი მისი გაშიშვლებული წახნაგები, მეტისმეტადაა გაცვეთილი ატ-მოსფერული ნალექების გამო და მისი ორნამენტული მოტივების ნაწილი სა-მუდამოდ წაშლილია. ამ სტელასაც ვიწრო წახნაგების მთელ სიმაღლეზე ჩა-უყვება „გრეხილი“ წიბო, აგრეთვე ცერადგვეთილი სამკუთხედების არშაა.

სრულიად ცხადი იყო, რომ სათხის ეკლესიის ჩრდ. ეკვტერის საკურთხევ-ლის ორივე მხარეს ჩაშენებული ზემოხსენებული ფრაგმენტები, ჩადგმული უნ-და იყოს მაშინ, როდესაც ამ შესანიშნავ სტელას უკვე კარგა ხნის დაკარგუ-ლი ჰქონდა თავისი ფუნქცია და, როცა თვით ეკლესიაც, დროთა ვითარების გა-მო, საჭიროებდა „შეკეთების“. სტელის ფრაგმენტები ჩადგმულია, როგორც სა-შენი მასალა და არა როგორც სტელა. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ, ჩვენი დაკვირვებით, ზემოხსენებული ორი ფრაგმენტი ერთი სტელის ნაწილებს უნ-და წარმოადგენდეს; სტელა არ, მეტ-ნაკლებად თანაბარ ნაწილიად გაუტეხი-ათ და ფრაგმენტები ცალ-ცალკე ჩაუდგამთ საკურთხევლის წინ. ცხადი იყო ისიც, რომ სტელების ნაწილები, რომლებიც, ავტოთვე, ჩუქურთმებით უნდა ყოფილიყო შემკული, მიწაში იყო ჩადგმული. მის გამო ჩვენ სტელის ფრაგ-მენტების გარშემო ამოვთხარეთ მიწა, რის შედეგადაც კარგად გამოჩნდა, რომ საკურთხევლის ჩრდილოეთით სტელის ფრაგმენტი თავდაყირა ჩაუდგამთ მი-წაში; ამ სტელას ჰქონია კორპუსთან ერთად, ერთი ქვისაგან გამოთლილი კაბი-ტელი კუბური ფორმისა, კორპუსზე უთრო ფართო, და სწორედ ეს ნაწილი იყო მიწაში ჩამოული.

კაპიტელის ერთ წახნაგზე კარგად ჩანდა ბოლონური მედალიონი და მედალი-

¹⁰⁵ Н. Чубинашвили, Хандиси, სურ. 1.

ონის ზემოთ, კაპიტელის კუთხეებში გამოქანდაკებული სამფურცელა ყვავილები. საინტერესოა ალინიშნოს, რომ ჭვრის მკლავები გამოდის მედალიონის წრიულ ჩარჩოდან (ტაბ. LVI, სურ. 1—2). კაპიტელს ზემოთ, მთელ მის სიგრძეზე, გასდევს რელიეფური, ირიბად დაშტრიხული არშია, სრულიად ცხადია, რომ კაპიტელს შემკული ექნებოდა დანარჩენი წახნაგებიც, მაგრამ ისინი მოქცეულია კედლის წყობაში და არ ჩანს.

შას შემდეგ, რაც ბოლომდე გავწმინდეთ სტელების ფრაგმენტები, მოხერხდა მათი საბოლოო ზომების დადგენაც. საკურთხევლის სამხრ.-დასავლეთ კუთხეში ჩაშენებული სტელის ფრაგმენტის (რომელსაც შერჩენილი აქვს კაპიტელი) ზომა უდრის 1,81 მ, ხოლო ჩრდ.-დასავლეთის კუთხეში ჩაშენებული ფრაგმენტისა — 1,97 მ. აქევე აღსანიშნავია, რომ სტელის ამ ფრაგმენტის ქვედა ნახევარი არ არის მოლიანად შერჩენილი, მას გარდელება აკლია. მიუხედავად ამისა, შერჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით სრულიად ცხადია, რომ ამ სტელის სიმაღლე 4 მ აღემატებოდა. ამ მხრივაც, ეს სტელა ერთ-ერთ უნიკალურ ძეგლიდ უნდა მივიჩნიოთ ბრდაძორის სტელის შემდეგ. სტელის ფრაგმენტების გაზომვისა და ფოტოფიქსაციის შემდეგ მათი ქვედა ნაწილები ისევ მიწით დავფარეთ, როგორადაც თავიდან იყო დაფარული.

ზეპოხსენებული სტელების ორივე ფრაგმენტიდან, ერთს, რომელიც ჩაშენებულია საკურთხევლის სამხრეთ კუთხეში, ზემოდან აღევს ტუფის ბაზისი (ზომით $0,57 \times 0,56$ მ. აღმ. წახნაგის ზომა $0,49$ მ.) რომლის ძირი გარეთაა მოქცეული, ხოლო მისი დანარჩენი წახნაგები ეკლესიის სამხრეთ კედელშია ჩაშენებული, საკურთხეველთან. ამ ბაზისის მრჯვენა, S მხარეს კედლის წყობა ცოტა გახსნილია და ამ აღგილას კარგად ჩანს ბაზისის ამ წახნაგზე შესანიშნავი ბოლნური შედალიონის მცირე ნაწილი და Kost-ების ბოლოები, რომლებიც ორივე მხრიდან აუყვებიან მედალიონს. ამ ბაზისის მედალიონის არშია ცერალკვეთილი სამკუთხედების უწყვეტი გაფეისაგან შედგება. ამ ნიშნების მხედვითაც კი კარგად ჩანს, რომ ეს ბაზისი ერთ-ერთი შესანიშნავი ძეგლთაგანი უნდა იყოს დღრექრისტიანული ხელოვნებისა.

ამ პატარა ეპტერში, მის სამხრეთ კედელში, კარის ჭრილის თავზე ჩაშენებულია სტელის ერთი ფრაგმენტი ვაზის რტოს ტრადიციული რელიეფური მოტივით (ზომ. $0,69 \times 0,32$ მ. ტაბ. LVII, სურ. 2), ხოლო მისგან ცოტა დასავლეთით, მეორე ფრაგმენტი სტელისა (ტაბ. იგვივე, სურ. 1), რომელიც, აგრეთვე, ვაზის რტოს მოტივითა შემკული (ზომა $0,75 \times 0,31$ მ.). ფრაგმენტები არ უნდა წარმოადგენდნენ ერთი სტელის ნაწილებს. ამ ფრაგმენტებზე გამოსახული ვაზის რტოს მოტივი, ჩვენი აზრით, ძალიან ძველი უნდა იყოს.

აღრექრისტიანული ხანის ქართული მცირე ხელოვნების განსაკუთრებულ ნიმუშს წარმოადგენს მუქი წითელი ტუფის შედარებით მცირე ბაზისი (ზომით $0,53 \times 0,41$ მ. მედალიონის d — 0,3 მ) ჩაშენებული ეკვტერის აღმოსავლეთ კედლის ფასადში (ტაბ. LVIII, სურ. 1). ბოლნური ორქანტიანი ტოლმელავევებიანი ჭვარი შესმულია ორ რელიეფურ კონცენტრულ წრეში, ხოლო არე წრეხაზებს შორის შევსებულია მშვენიერი სამფურცლოვანი ყვავილებით, თითქოს, ჭვარი ჩასმული იყოს „ყვავილების გვირგვინში“. ამ მედალიონს ორივე შხრიდან ორი ფარშევანგის გამოსახულება ამშვენებს მარათსავით გაშლილი ფრთებით; ფარშევანგებს ნისკარტებით უჭირავთ ყურძნის მტევნები.

დასასრულ, ამავე ეკვტერის ჩრდილოეთ კედელში გარედან ჩაშენებული იყოს სტელის კაპიტელი (ზომა $0,31 \times 0,35$ მ). ორმელზედაც გამოსახულია ბოლნური შედალიონი პატარა სამკუთხედებისაგან შედგენილ ჩარჩოში. მედალიონი დაღმულია დაბალ ბუნზე, რომლის ორსავე მზარეს ნახევარპალმეტებია ქვაზე ამოჭრილი (ტაბ. LVIII, სურ. 2).

შედალიონს ზევით კაპიტელის ნაწილი ლავგარდანივით წინ არის გამოწეული და ზედ ამოჭრილია ვარდულის ორ-ორი ერთად დაკავშირებული ქვედა ფურცლების მწკრივი, ნახევარპალმულები. ამ მოტივსაც ვხვდებით ბოლნისის სიონის შემკულობის მოტივებს შორის.

1977 წ. სტელის ზემოხსენებული კაპიტელი ფრთხილად გამოვიდეთ კედლის შეყობიდან, რის შედეგადაც როგორც მოსალოდნელი იყო, აღმოჩნდა კაპიტელის დანარჩენი წახნაგების მეტად საინტერესო ჩუქურმები (ტაბ. LIX); კაპიტელის შეორე წახნაგზე გამოსახულია ტოლმკლავებიანი ჯვარი, რომლის მკლავებშორის უბეებში, ჩასმულია ყურძნის შტევნებისა (ჯვრის პორიზონტალურ მკლავებს ქვევით) და ვაზის ფოთლების (პორიზონტალურ მკლავებს ზევით) გამოსახულებანი. ორ დანარჩენ წახნაგზე გამოსახულია მრავალფურცლებანი (თვრაშეტფურცლიანი) გაშლილი ვარდულები მაღალ ღეროზე, ხოლო თითოეული ვარდულის ორივე მხარეს გამოსახულია ზეაღმართული მოხდენილი ნახევარპალმეტები. ეს კომპოზიცია დაღმულია დაბალ კვარცელბეჭებზე. თითოეულ წახნაგს ზედა ნაწილი ისევე ჰქონია ლავგარდანივით წინ წამოწეული, როგორც პირველ წახნაგს, მაგრამ სამი წახნაგიდან, მხოლოდ ერთ წახნაგს აქვს კარგად შერჩებილი წინ წამოწეული ნაწილი, რომელზედაც კარგად ჩანს პატარა სამკუთხედების ჯაჭვისაგან შედგენილი არშია ირმწკრივად.

დასასრულ, განსაკუთრებით შენშენელოვანია ის ფაქტი, რომ კაპიტელის პრტყელ თავზე შერჩენილია სამი მთავრული ასო „ბრა“. მნიშვნელოვანია, რომ მთავრული „ბ“-ანი თავშეკრულია, რაც მის სიძველეზე მიგვითოთებს.

სათხის მთავარი ეკლესიაც საინტერესოა უძველეს ქვის ძეგლებით. ამ ეკლესის ჩრდილოეთ კედელში პორიზონტალურად ჩაშენებულია სტელის ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონებით (ზომით $1,0 \times 0,3$ მ). სტელაზე შერჩენილია იშვიათი ოსტატობით შესრულებული მედალიონი დაღმული ბუნზე; ბუნის ორსავე მხარეს მეტად ლამაზად, მოხდენილად შესრულებული სტილიზებული ნახევარპალმეტებია. მთელი ეს კომპოზიცია დაღმულია ორსაფეხურიან კვარცელბეჭებზე, რომლებშიაც ჩასმულია სამფურცელა ჟევილები. ამავე სტელაზე ამოჭრილი ყოფილა კიდევ ასეთივე კომპოზიცია, რომლის ერთი ნაწილი შერჩენილია ამ ფრაგმენტზე (ტაბ. LX, სურ. 1). მეტად საინტერესოა და უძველესი ხელოვნების შესანიშნავ ნიმუშს წარმოადგენს მეორე ფრაგმენტი სტელისა ჩაშენებული ამავე კედელში (ტაბ. LXI, სურ. 1). სტელის ფრაგმენტზე (ზომ. $0,66 \times 0,14$ მ) ისეთი ოსტატობით არის გამოსახული ვაზის რტოს მოტივი ყურძნის შტევნებით, ფოთლებით და სპირალურად დახვეული „ულვაშებით“, რომ ნაქარა მოგვაგონებს.

აშავე ეკლესის კედლებში ჩაშენებულია აგრეთვე ორი სხვადასხვა ბაზისის ფრაგმენტები. ერთი მათგანი ზემოხსენებული სტელის დიდი ფრაგმენტის მარჯვნივა ჩაშენებული (ზომ. $0,49 \times 0,30$ მ) და მუქი წითელი ტუფისაგანაა გამოჭრილი. ამ ფრაგმენტზე შერჩენილია ტიბური ბოლნური მედალიონი (ტაბ.

LXI, სურ. 2) ყოველგვარი სამკაულის გარეშე. ძალიან საინტერესოა მეორე ბაზისის ქვა მედალიონით, რომელიც ამავე კედელშია ჩაშენებული, მაგრამ ცოტა მარცხნივ ზემოხსენებული ფრაგმენტისაგან. ეს მედალიონიც ტიპური, კლასიკური მედალიონია ჟავევე ასტატურად ამოჭრილი ქვაზე.

მეტად საინტერესო კოლექცია უძველესი სტელებისა აღმოჩნდა, ერთი შეხედვით მეტად უმნიშვნელო პატარა ეკლესის ნანგრევებში, რომელსაც დმანისის ოქეოლოგიურმა ექსპელიციამ 1964 წელს მიაკვლია ს. კაზრეთიდან ჩრდილო-დასავლეთით 2—3 კმ მანძილზე, ტყით დაფარულ ფერდობაზე. იმ აღგილებში, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „ბუჩქურაშენს“ უწოდებდა, სადაც მანძილის სამთო-გამამდიდრებელი კომბინატის კარიერები იწყებოდა¹⁰⁶. მცუხუდავად იმისა, რომ ეკლესის მნიშვნელოვანი ნაწილი მიწაში იყო ჩამჯდარი (სწორედ ამის გამო მისი ჩრდ. კედლის აზომვა სათანადოდ ვერ მოხერხდა)¹⁰⁷ და თვით ეკლესის კედლები, სახურავი მნიშვნელოვნად იყო შემოძარცული, მაინც ეტყობოდა კედლების ფრაგმენტებით და განსაკუთრებით კი ეკლესის შინაგანი ფასადებით, რომ ეკლესია ნატეხი, პატარა ქვებით იყო ნაშენი და გათლილი მოზრდილი ქვები მხოლოდ აქა-იქ ჰქონდა ჩაშენებული (ტაბ. LXII, სურ. 1; ტაბ. LXIII, სურ. 1 და 2).

ბუჩქურაშენის ეკლესია წარმოადგენდა დარბაზული ტიპის მცირე ნაგებობას (ტაბ. LXII, სურ. 2, გვევა და ჭრილი, ზომ. 3,2×2,2 მ. კარის ჭრილის ზომა — 0,75 მ. კედლების სისქე — 0,55 მ). იგი თავისი გეგმით აკლდამისებურ ნაგებობას მოგვაგონებდა. მას არ გააჩნდა ნახევარწრიული აბსიდა და სარკმელიც მხოლოდ ერთ—აღმოსავლეთის კედლები ჰქონდა დატანებული. როგორც გეგმა გვიჩვენებს, იგი არ იყო წესიერი ფორმის; მისი გეგმა უსწორმასწორო იყო.

ეკლესის შერჩენალი თალისებრი გადახურვის მიხედვით სრულიად ცხადი იყო, რომ ეკლესიას ორფერდა სახურავი უნდა ჰქონოდა.

თუმცა ეკლესია როგორც თავისი მასშტაბით, ისე არქიტექტურით ყურადღებას არ იქცევდა, იგი მაინც მეტად საინტერესო ძეგლი აღმოჩნდა; საინტერესო იყო როგორც თავისი გეგმით (რის შესახებაც მცვევით გვექნება საუბარი), ისე აღრექრისტიანულ ხანის ქვის ძეგლებით, რომელთა ნაწილი ჩაშენებული იყო მისი კედლების წყობაში, ხოლო ნაწილი მის სიახლოესს ზედპირულად აღმოჩნდა. დანანისის ექსპედიციის არ ჩატარებია გათხრა არც ეკლესის ინტერიერში და არც მის მომიჯნავე ტერატორიაზე, მაგრამ ქვის სტელებისა და ბაზების ფრაგმენტები, რომლებიც ზედაპირულად მოიპოვებოდა, ყველა წამოვიდეთ და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს ჩავაბარეთ.

ამ ძეგლებიდან, რომლებსაც ჩვენ ეკლესიში თუ მის გარშემო მივაკვლიერ უპირველესად ყოვლისა, ყურადღება მიიქცია კარგად გათლილმა ქვამ ბოლნუ-

¹⁰⁶ ვ. გ. ა ფ ა რ ი ძ ე, ნაქალაქარ დმანისის ოქეოლოგური შესწავლა, საქ. სახ. მუზეუმის მთაბეჭ, XXVIII—B, თბ., 1969, გვ. 75, 76; ტაბ.X II; ვ. გ. ა ფ ა რ ი ძ ე, ქართული ხელოვნებისა და დამწერლობის ახლად იმოჩენილ უძველესი ძეგლები ქემო ქარსლიდან, „ძეგლის მეგობარი“, 20. თბ., 1970, გვ. 52—63; ი. გ. ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, კაზრესის ბერძნული შარწერა, სსმ „მოამბე“, XXVII—B, 1967, გვ. 152—165; ვ. გ. ა ფ ა რ ი ძ ე, ჩვენი ისტორიის ერთი მემატიანე—„ძეგლის მეგობარი“, 39, თბ., 1975, გვ. 79—78.

¹⁰⁷ ადგილზე ეკლესის ნანგრევები აზომა დმანისის ოქეოლოგური ექსპედიციის წევრმა ოქიტექტორმა ს. ბოლქვაძემ.

რი ჯვრით, რომელიც ჩაშენებული იყო ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელში, შივ-ნიდან, სარქმლის ქვემოთ (ტაბ. LXIII, სურ. 1). მეორე ნაწილი ამ ქვისა ეკლე-სიის შიგნით აღმოჩნდა. სწორედ ამ ქვას აღმოაჩნდა ბერძნული გამოქანდაკე-ბული წარწერა. კედელში ჩადგმულ ქვის ერთ შიდა ნაწილს, რომელიც გა-რედან ნაწილობრივ მოჩანდა, წარწერის ნიშნები ემჩნეოდა. ამის გამო ეს ქვაც, რომელიც თავის ადგილს არ იყო ჩადგმული, გამოვიდეთ და გამოიჩვა, რომ ორივე ქვა ერთი ბაზისის ორ ნახევარს წარმოადგენს. სტელის ბაზისის ოთხი-ვე წახნაგზე აღმოჩნდა სხვადასხვა ორნამენტული მოტივები და ორ წახნაგზე კი ერთი ბერძნული წარწერის ორი ნაწილი (ტაბ. LXIV, სურ. 1 და 2; LXV სურ. 1 და 2).

განსაკუთრებით საინტერესოა ამ ბაზისის ეს წახნაგები, რომლებზედაც პერძნული წარწერის ტექსტია შერჩენილი. წარწერის წახნაგებიდან წინა წახნაგი უკეთ არის შერჩენილი. აյ წარწერის ასოებიც კარგად ჩანს და ორნა-მენტული ძოტივებიც, რომლითაც ეს წახნაგია შემკული (ტაბ. LXIV, სურ. 1). აქ გამოხატულია რელიეფური კამარა დაყრდნობილი ორ დაჭრელებულ სვეტ-ზე, ხოლო კამარის ქვეშ, სვეტებს შორის, მოთავსებულია არატოლმქლავებიანი ჯვრის გამოსახულება. ამ ჯვრის ზედა და ქვედა მკლავი, გვერდით მკლავებზე უფრო გრძელია. ჯვრის მკლავებს კონტურების გაყოლებაზე შემოუყვება არ-ქაული მოტივი — ცერადკვეთილი პატარა სამკუთხედებისაგან შედგენილი არ-შია, ხოლო ცენტრში (ჯვრის) მოთავსებულია ექვსფურცლოვანი ვარდული. სვეტების მთელი ზედაპირი დაფარულია პატია ოთხკუთხედებისაგან შედგენი-ლი მთელი ბალით, რომლებიც ასევე ცერადკვეთით არის ამოჭრილი. ეს სვეტები დადგმულია ტრაპეციული ფორმის ბაზებზე. ბერძნული წარწერა მოთავსებუ-ლია კამარის ზემოთ, ორსავე მხარეს და გაშიფრულია პროფ. თ. ყაუხებიშვი-ლის მიერ შექმდებანარად: „სალოცველად სიმეონისა და ავლიანოსისა, ყოვლა-თა მათითა სახლითურთ. უფალო შეეწიო თეოდორეს“¹⁰⁸. აქვე საჭიროა აღინიშ-ენს, რომ ეს წარწერა იწყება და მთავრდება ზემოსახენებულ წახნაგზე, ხოლო მის საპირისპირო წახნაგზე შერჩენილია ბერძნული წარწერის ფრაგ-მენტი 8 ასოს სახით. ამ მეორე, ზურგის წახნაგზეც გამოსახული ყოფილა ზე-მოაწერილი კამარა, დაყრდნობილი ორ დაჭრელებულ სვეტზე, ხოლო ცენ-ტრში აქაც, სვეტებს შორის გამოსახული ყოფილა არატოლმქლავებიანი ჯვა-რი ისეთივე, როგორსაც მოპირდაპირე წახნაგზე უკედავთ. ეს ყოველივე კარგად ჩანს ამ წახნაგზე, შიუხედავად იმისა, რომ წახნაგი საგრძნობლად დაზიანებუ-ლია წინასთან შედარებით (ტაბ. LXIV სურ. 2).

ზემოხსენებული ბერძნული წარწერა პალეოგრაფიული და ენობრივი ნიშ-ნების საფუძველზე დათარილებულია თ. ყაუხებიშვილის მიერ VII—IX სს.

ამ ბაზისთან დაკავშირებით საჭიროა ისიც აღინიშენს, რომ მის დანარ-ჩენ ორ წახნაგზე გამოსახულია ბოლნური მედალიონები, ოლონდ ერთ მათგან-ზე (ტაბ. LXV, სურ. 1) კარგად ჩანს, რომ ტიპური ბოლნური ჯვარი ჩასმული ყოფილა სამკუთხედებისაგან შედგენილ ჩარჩოში, ხოლო მეორე წახნაგზე, ბოლნური ჯვარი უფრო დიდია და უბრალოდ წრიულ ჩარჩოში ჩასმული (სურ. 2).

¹⁰⁸ თ. ყაუხებიშვილი, კაზარეთის ბერძნული წარწერა „საქართველოს სახ. მუ-ზეუმის მოამზე“, XXVII—B, თბ., 1967, გვ. 152—165.

სევე სრულ მსგავსებას იჩენენ ბოლნისის სიონის მედალიონებთან ის მედალიონები, რომლებიც გამოსახულია ბუჩქრაშენის ეკლესიის უშუალო სიახლოვეს აღმოჩენილ სტელების კაპიტელებზე (ტაბ. LXVI, სურ. 1 და 2). ამ გვერდებშეზექილი კაპიტელის ფრაგმენტი (ტაბ. LXVI, სურ. 1) საინტერესოა იმით, რომ მის ერთ წახნაგზე გამოქანდაკებულია „კლასიკური“ ბოლნური მედალიონი; ამ კაპიტელზე გამოსახული დაბალბუნანი ტოლმკლავებიანი ბოლნური გვარი ჩასმულია ორ კონცენტრულ წრეში, რომელთა შორის დარჩენილი არე შევსებულია პატარა სამკუთხედებისაგან შედგენილი ჯაჭვით. საინტერესოა, რომ მედალიონის ორსავე მხარეს გამოქანდაკებულია მცენარეული მოტივი, რომლის ლეროები ზევით თავდება ნაგისებური ფორმის სამი გაშლილი ფურცლით. კი მოტივი ახლო ანალოგის პოულობს ბოლნისის სიონის შუა ნავის სვეტების ჩრდ. მწყრივის მესამე სვეტზე გამოქანდაკებულ მედალიონთან. ამ მედალიონს ზემოდან აქვთ გაკეთებული მთავრული წარწერა, რომელშიც იხსენიება კონ-მე ვარდანი ზურ და რომელიც, ამიტომ, ვარდანის ჯვრის სახელითა ცნობილი სამეცნიერო ლიტერატურაში¹⁰⁹. ბუჩქრაშენის აღნიშნულ კაპიტელზე შეჩენილია მხოლოდ ამ სამფურცელა მცენარეული მოტივის მარჯვენა ნაწილი და, თუმცა, მარცხენა მხარეზე ანალოგიურ მოტივს ვერ ვხედავთ, მაგრამ ეს იმით აისწენდა, რომ კაპიტელის მარცხენა, ზედა ნახევარი ჩამოტეხილია. სრულიად ცხადია, რომ ასეთივე სამფურცელა მცენარეული მოტივი ექნებოდა ამ მედალიონს მარცხენა მხარესაც. ამას გარდა, მნიშვნელოვანია ის ფაქტიც, რომ კაპიტელს, მედალიონის ზემოთ ამოჭრილი ჰქონია ფართო არშია, შედგენილი ნახევარდულებისაგან, რასაც, როგორც უკვე ითქვა, ვხვდებით ბოლნისის სიონის კაპიტელებზე და ბაზებზე¹¹⁰.

ამავე კაპიტელის მეორე წახნაგზე ამოჭრილია წრიულ ჩარჩოში ჩასმული ექვთურცელა ვარდული. წრეებშორისი არე აქაც შევსებულია ცერადცვეთილი პატია სამკუთხედების ჯაჭვით (ტაბ. LXVII, სურ. 1). ამ თავისებური მედალიონის ორსავე მხარეს, ამ შემთხვევაშიც, ამოჭრილი ყოფილა სამფოთოლა (სამყურა) მცენარეული მოტივები. ეს მცენარეული მოტივებიც არ არის ბოლომდე დეტალურად დამუშავებული.

მესამე წახნაგზე, რომელიც საგრძნობლად დაზიანებულია (ტაბ. LXVIII, სურ. 1), კარგად ჩანს კაპიტელის ზემო ნახევარში შესანიშნავად შესრულებული ოთხფურცელა ვარდულების ორ-ორი ზედა ფურცელი (ნახევარვარდულები), ხოლო ვარდულების ზემოთ, ვიწრო არშიის სახით ცერადცვეთით მიჯრით ამოჭრილი ოთხურცედების ორი მწყრივი. თითოეული ოთხურცედი ერთმანეთის გადამკვეთი ორი დიაგონალით ოთხ ნაწილად არის გაყოფილი. ეს ძალიან საინტერესო დეტალია, რადგან ასეთ უნიკალურ მოტივს ვხვდებით ბოლნისის სიონის ორნამენტიკაში, აგრეთვე ბუჩქრაშენის ეკლესიაში აღმოჩენილ ბერ-

¹⁰⁹ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, სურ. 113..

¹¹⁰ ევვა, ტაბ. VII, ჩრდ. სტოას დას. ლიობის ბაზა, აგრეთვე ტაბ. VIII, იმავე სტოას კაპიტელი.

ძნულწარწერიან სტელის ბაზის შემკულობაში, რაზედაც ზევით იყო საუბარი¹¹¹.

ამას გარდა, სტელის კაპიტელის ეს წახნაგი იმითაც არის საინტერესო, რომ კაპიტელის ძირში კარგად ჩანს გრძელი და ვიწრო ხვრელი (d—2,8 სმ.), რადგან კაპიტელი სტელის თავზე უნდა ყოფილიყო დაღვმული, ამიტომ ასეთივე საპირისპირო ხვრელი სტელას უნდა ჰქონდა თავში იმისათვის, რომ კაპიტელი სტელის თავზე საიმედოდ დამაგრებულიყო. უკეთესობა ამას აღწევდნენ ჩერინის ლერძის საშუალებით, რომლის ერთი თავი ჩადგმული იყო სტელის ხვრელში, ხოლო მეორე — კაპიტელის ხვრელში.

კაპიტელის მეოთხე წახნაგის ზედაპირი შემკულია ბალური მოტივით (ტაბ. LXVIII, სურ. 2) — ერთმანეთის მიყოლებით ამოჭრილი პარტია თახურით და მოტივით.

არანაკლებ საინტერესოა ასევე გვერდებშეზნექილი მეორე კაპიტელის ფრაგმენტი (ტაბ. LXVII, სურ. 1), რომლის ერთ წახნაგზე გამოსახულია ტიპური ბოლონური მედალიონი, ჩასმული სამკუთხედებისაგან შედგენილ წრიულ ჩარჩოში. მედალიონი თავისი დეტალებით რამდენადმე განსხვავდება ზემოსენებულ კაპიტელის მედალიონისაგან.

მედალიონს ზევით გასდევს ფართო არშია, შედგენილი ასტატურად ამოჭრილი სამფურცელა ყვავილების და მათ შორის უბეებში ჩასმული რელიეფური წიწვოვანი მოტივებით.

კაპიტელის მეორე წახნაგზე ამოჭრილია მოხდენილი ნახევარპალმეტები (ტაბ. LXVI, სურ. 2), რომელთა შორის სამფურცელა ყვავილის გამოსახულება უნდა ყოფილიყო. სხვა წახნაგები კაპიტელს ჩამოტეხილი აქვს.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ამ კაპიტელსაც შერჩეული აქვს ვიწრო ხვრელი.

ამგვარად, სტელების ეს ფრაგმენტები მეტად საინტერესო და უძველეს ძეგლებს უნდა წარმოადგენდნენ როგორც თავისი ორნამეტული მოტივებით, ქრისტიანული სიმბოლიკით, ისე დიდისტატური შესრულებით.

ამ ძეგლებთან მეორეჯერ 1970 წ. მოგვიხდა მისვლა და მაშინ იგი სანახევროდ დანგრეული დაგვევდა. სამთო-გამამდიდრებელი კომბინატის მუშაკებს ძევლი აუთეთებიათ და ამ ეკლესიის ნახევარი დაახლოებით 25—30 მ უფრო დაბლა ეყარა. ხოლო მისი მეორე ნახევარი ფრთი კიდევ აღგილზე იყო (ტაბ. LXIX, სურ. 1 და 2). აი ამ ეკლესიის ნანგრევებში ჩვენ კიდევ აღმოვაჩინეთ სტელებისა და ქვის ჯვრების ფრაგმენტები უდავოდ უცველესი პერიოდისა. განსაკუთრებით საინტერესოა სტელის ფრაგმენტი ვაზის რტას მოტივით. ფრაგმენტზე გამოსახულ ყურძნის მტევნებს ეტანებიან ერთ შემთხვევაში გაურკვეველი ცხოველი

111 Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. გვ. 163, სურ. 94, ბოლნისის ტაძრის სტოას ჩრდ. ლიობი, დას. კაპიტელი, იხ., აგრეთვე ჩვენი ტაბ. LXIV, სურ. 1 და 2.

(მელა?), ხოლო მეორე შემთხვევაში ფრინველი. ასეთი კომპოზიციები გვხვდება, როგორც ბოლნისის სიონის კაპიტელებზე, ისე სხვა უძველეს ქვის ძეგლებზედაც¹¹². აქვე აღმოჩნდა რამდენიმე ფრაგმენტი ქვის ჯვრებისა და მათისათვებელი არქაული მოტივებით (მცენარეული მოტივები, სამფურცელა ყვავილი და სხვა) (იხ. ტაბ. LXX და LXXI). საინტერესოა აქვე აღმინიშნოს, რომ 1970 წ. ჯერ კიდევ მაშინ ნაწილობრივ შერჩენილი ეს ძეგლი გათხარა მუზეუმში ექსპოზიციაში, რომელმაც იღმოაჩინა უაღრესად საინტერესო და მნიშვნელოვანი ძეგლები — სტელებისა და ჯვრების ფრაგმენტები, ბაზისები და სხვ. აღრექრისტიანული ხანისა¹¹³. გათხრების შედეგად, ზემოხსენებული გვიანდელი მცირე ეკლესიის ქვეშ აღმოჩნდა, ადრინდელი ნაგებობის ნაშთი გათლილი კვადრებით ნაგები¹¹⁴. ამ ეკლესიის ნანგრევებიდან 200—300 მეტრის დაშორებით ჩავა 1970 წ. მივაკვლიერ კიდევ ერთი ეკლესის ნანგრევებს, რომელიც ხეებითა და ბუჩქებით იყო დაფარული. ამ ნანგრევების გროვაში კარგად ჩანდა დიდი სტელების აზისების ზედა ნაწილი და ფოსტები სტელების ჩასაღელად (ტაბ. LXXII და LXXIII). ამ ადგილასაც მუზეუმში იმავე ექსპოზიციაში აჭარმოა გათხრები 1970—71 წწ. და აქაც აღმოჩნდა ეკლესიის ნანგრევები და აგრეთვე მნიშვნელოვანი ქვის ძეგლები აღრექრისტიანული ხანისა: ბაზები ბოლოური მედალიონებით, ქვის ჯვრები, სტელები და რელიეფები შემცული მცენარეული და გეოგრაფიული მოტივებით¹¹⁵. ამგვარად, ბუჩქურაშენის ამ პატარა, გვიანი ხანის ეკლესიებმა შემოგვინახეს უაღრესად მნიშვნელოვანი და მდიდარი კოლექცია ადრექრისტიანული ხანის ქვის ძეგლებისა.

საინტერესოა **ნაქალაქარ დანისის ტერიტორიაზე მიკვლეული სტელისა და კაპიტელის ფრაგმენტები;** ორი ფრაგმენტიდან ერთი — სტელის კაპიტელის ფრაგმენტი, რომელიც ჩაშენებული იყო დმანისის სიონის საკურთხევლის სამხრ. კადელში, ცნობილი იყო (ტაბ. LXXIV, სურ. 1—2). ამავე დროს ისიც უნდა ითქვას, რომ ამ ქვას პირველად უურადლება მიაქცია ლ. მუსელიშვილმა და მისი მოკლე აღწერილობა და სურათიც გამოქვეყნა კრებულში „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“¹¹⁶.

ლ. მუსხელიშვილი ამ ქვას უწოდებს, უბრალოდ „თლილ ფილაქანს“, მაგრამ დღეს მრავალრიცხოვანი მასალის დაგროვებისა და შესწავლის საფუძველზე, ეჭვმიტანლად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეს არის სტელის ტიპური კაპიტელი (ზომ. $0,32 \times 0,25$ მ.), რომლის ერთ წახნაგზე გამოქანდაკებულია ორი მამაკაცის ფიგურა თავის დროის შესაბამის ტანსაცმელში, მათ შორის დადგმულ

¹¹² Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. ტაბ. III; Н. Чубинашвили, Хандиси, სურ. 42, ძველების ფილა VI საუკ.

¹¹³ მ. სინაური ძე, თ. ბერი ძე, კაზრეთის ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ძეგლები, „ძეგლის მეგობარი“, 27—28, 1971, გვ. 46—49. მ. სინაური ძე, კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია, საქართ. სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, III, 1974, გვ. 92—108.

¹¹⁴ მ. სინაური ძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47, 93, 95.

¹¹⁵ იქვე.

¹¹⁶ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერა), დასახ. კრებული, თბ., 1938 წ. 367, გვ. 371, სურ. 29.

მაღალ ბუნზე აღმართულია ტოლმკლავებიანი ჯვარი. თავის მხრივ ჯვრის ბუნი დაგბულია დაბალ კვარცხლბეჭე, მამაკაცის ორივე გამოსახულებას მარჯვენა ხელი აღმართული აქვს და ხელში რაღაც უჭირავს. მარცხენა ფიგურის მიხედვით შეიძლება გვივარაუდოთ, რომ მას სამფურცელა ყვავილი უნდა სჭერდა, რომლის ერთი ფურცელი კარგად ჩანს, ხოლო დანარჩენი ნაწილი ამოცებილია. ეს მით უფრო საფიქრებელია, რომ სტელებზე, შემორჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით, ანალოგიურ სიტუაციებს ვხვდებით¹¹⁷. კაბები, ორივე მამაკაცის ერთნაირი აცვია — წინ შეკრული. კაბების კიდეები ბოლოში უფრო ჰამოწეულია მის შუა ნაწილთან შედარებით და, ამგვარად, რკალივითაა გამოყვანილი ბოლოში. კაბები მუხლებს ქვევით ჩამოდის. მარცხენა ფიგურის მიხედვით ჩანს, რომ მამაკაცს მაღალყელიანი ფეხსაცმელი აცვია (მარჯვენას ქვედა ნაწილი ჩამოტეხილი აქვს), მას შემდეგ, რაც აღნიშნული კაპიტელი სიონის საურთხევლის კედლის წყობიდან ფრთხილად გამოვიდეთ (და თბილიში ჩამოვიტანეთ)¹¹⁸ აღმოჩნდა, რომ მას მეორე წახნაგიც მოჩქურათმებული პქნია და მასზე შერჩენილია ვარსკვლავისა (?) და მხედრის გამოსახულების ნაწილი (ტაბ. LXIV, სურ. 1—2).

სტელის ძალიან საინტერესო ფრაგმენტი აღმოჩნდა, ზედაპირულად, ნაკალაქარ დანაინის გარეუბნის ძეველ სამართვანზე 1978 წ. ეს ფრაგმენტი (ტაბ. Q.55×0.18 მ.) საინტერესოა იმით, რომ მისი ოთხივე წახნაგი სხვადასხვა შინარსის შოტრივებით ყოფილია შემცული (ტაბ. LXV სურ. 1—4). სტელის ერთ წახნაგზე შერჩენილია სამსაფეხურიანი კვარცხლბეჭი, რომელზედაც დადგმული ყოფილი ჯვრის ბუნი (შერჩენილია ჯვრის ბუნის დასაწყისი) და ორივე მხარეს შეაგრძელებული ნახევარპალმეტები, რომლებიც ჯვრის ე. წ. აყვავების მანიშნებელია. მრავალი ახალოგიის საფუძველზე, სტელის მა წახნაგზე გამოსახული უნდა ყოფილიყო აღრექრისტიანული პერიოდისათვის ფრიად გავრცელებული რელიეფი — ბუნზე აღმართული აყვავებული ჯვარი. ამ გამოსახულების კვარცხლბეჭის საფეხურებზე ამოჭრილია სამფურცელა ყვავილები, რომელთა შორის უბები წიწვოვანი მოტივებითაა შევსებული. კვარცხლბეჭის ქვემოთ გამოსახულია გაურკვეველი ცხოველი (ირემი) მოძრაობაში.

შეორე წახნაგზე შერჩენილია ორი მამაკაცის — საერთო პირის გამოსახულება, ოღონდ ერთი შთლიანად, ხოლო მეორე — წელს ზევით (ტაბ. იგივე, სურ. 2). ზედა მამაკაცის გამოსახულებას ხელები გაშლილი და რამდენადმე ზედაგრძელული აქვს. არ ჩანს, რომ ხელებში რაიმე ეჭიროს და, საერთოდ, ხელის შრევნებიც არ შეიძნევა რელიეფზე. თითქოს სტელის ჩარჩოში ვეღარ ჩაუტევიათ გამოსახულება. საინტერესოა ამ შემთხვევაშიც ჩაცမულობა; წელში გამოვანილი კაბა, რომელიც მუხლებს ქვემოთ ჩამოდის. კაბის კიდეები ორივე მხარეს უფრო ჩარვალი აცვია და ირა მაღალყელიანი ფეხსაცმელი, რასაც სხვა, ანალოგიურ შემთხვევებში ვამჩნევთ. საყურადღებოა თმის ვარცხნილობაც.

¹¹⁷ Н. Чубинашвили, Хандиси, თბ., 1972, სამწევრისის სტელა ტაბ. 26; ჟამინისის (ყოფ. პარმიჩეთი) სტელა, ტაბ. 70, უინამდებარე ნაშრომში ფრაგმენტი სტელის გამოსახულის წევის მცირე ეკლესიიდან, ტაბ. XX, სურ. 1 და სხვ.

¹¹⁸ კაპიტელი გამოვიდეთ იყად. გ. ჩუბინაშვილის ჩევით, ამჟამად კაპიტელი დაცულია საჭ. სახ. მუზეუმში.

სტელის მესამე წახნაგზე კარგად ჩანს ფრიად გავრცელებული სტილის ვაზის მოტივი (ტაბ. ივივე, სურ. 3), ხოლო მეოთხეზე — უწყვეტი სტილიზებული შცენარეული მოტივი. ამგვარად, სტელის ეს ფრაგმენტი იმითაც არის საიხტერესო, რომ ამ ერთ ძეგლზე გვხვდება აღრექრისტიანული ქართული ხელოვნებისათვის დამახასიათებელი ძირითადი მოტივები.

დასასრულ, არ შეიძლება არ მოვიხსენიოთ ლ. მუსხელიშვილის მიერ 1936—1937 წ. ზევვლეული სტელების ორი ფრაგმენტი დამანისის ჩაონის სოფ. ტხუბის თეკეხების ქვეში ეკლესიასა და სოფ. ზემო ორაზმანში¹¹⁹. პირველი შათგანი წარმოადგენს სტელის ფრაგმენტს, რომელიც, ჩაშენებულია სოფ. ტნუსის თეკეხების ჩრდ. ეკვტერის აღმ. სარკმლის თავში და რომელზედაც ამოჭრილია ასე გავრცელებული ბოლნური მედალიონი მაღალ ბუნება, რომელიც, თავის შხრივ, დგას სამსაფეხურიან კვარცელბეჭვე. კვარცბლბეჭვის საფეხურებზე აქაც ამოჭრილია ცერადკვეთით სამფურცელა ყვავილები და ყვავილების უბეგბში რელიფური წიწვოვანი მოტივები. ეს კომპოზიცია ამ ფრაგმენტზე რჩის მეორდება ვერტიკალურ სიბრტყეში.

სოფ. ზემო ორაზმაზი მიკვლეული კვადრატული ფილა ($\text{ზომ. } 0,21 \times 0,21 \text{ მ.}$), რომელზედაც ამოჭრილი ყოფილა ცერადკვეთით ბოლნური მედალიონი. კლასიკური ბოლნური ჯვარი ჩასმულია ორ კონცენტრულ წრეში, რომელთა შორის არე შევსებულია იჩიბი შტრიხებით, რაც გრეხილის შოაბეჭდილებას ტოვებს. ჯვრის ქლავებში შორის უბეგბი შევსებულია წიწვოვანი მოტივებით. სამწუხაროდ, ეს საინტერესო და ერთ-ერთი ტიპური ძეგლი აღრექრისტიანული ხანისა დაკარგულია სამუდამოდ. ჩვენ დავვრჩა მხოლოდ ლ. მუსხელიშვილის მიერ ფიქსირებული მისი სურათი.

დასასრულ, უნდა აღინიშვნოს, რომ ე. წ. ბუჩურაშენის ტერიტორიაზე ჩვენ მიერ მიკვლეულ ბცირე ეკლესიასა და ეკლესიის მახლობლად აღმოჩენილ აღრექრისტიანული სტელებისა და მათი ბაზების ფრაგმენტების გარდა, რომელთა შესახებაც ზევით გვქონდა საუბარი (გვ. 43—5, ტაბ. LXIV—LXVIII), აღმოჩენდა ამავე პერიოდის ახალი ძეგლები მაშინ, როდესაც 1970 წ. მაღნეულის სამთა-გამამდიდრებელი კომბინატის მუშაგების მიერ თვეთქებულ ეკლესიის ნანგრევების ფიქსაციასა და შესწავლას შეუდგ საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვ. მ. სინაურიძე). ბუჩურაშენის ზემოხსენებულ მცირე ეკლესიის გარდა (რომელსაც ჩვენ ზემო ეკლესიას ვუწოდებთ), ცოტა უფრო ქვევით, დანაინი არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ყურადღება, მიაქცია აგრეთვე მეორე, ქვემო ეკლესიის ნანგრევებს და მის მახლობლად მდებარე სტელების ბაზებსა და სამარხების ქვებს, რაც გადავილეთ კიდეც ფირზე (ტაბ. LXIX, სურ. 1—2); ამ ძეგლებზე ჩვენ მივაჰციეთ ჯერ დმანისის ექსპედიციის შევრების, ხოლო შემდეგ 1970 წ. მუზეუმის დირექციის ყურადღება. ეს ძეგლებიც შემდეგ, 1971 წ. გათხარა მუზეუმის არქეოლოგ. ექსპედიციამ, რომელსაც კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია ეწოდა.

როგორც ცნობილია გამოქვეყნებული ანგარიშებიდან, ბუჩურაშენის ზემო ეკლესიის ნანგრევების გათხრის შედეგად, კვლავ აღმოჩენდა სტელებისა და ქვის

119 ლ. მუსხელიშვილი შემდეგ 1970 წ. არქეოლოგ. ექსპედიცია, თბ. 1941, გვ. 38—39, ტაბ. III, სურ. 15; გვ. 76—78, ტაბ. XV, სურ. 29.

ფრაგმენტები, რომელთა ზედაპირზე ამოჭრილი იყო ადრექტისტიანული სიუჟეტები და მოტივები: ბოლნური მედალიონები, სამფურცელა ყვავილები, ვაზის რტოს შორივი, ადამიანის გამოსახულება ხელში ჯვრით, ცხოველების გამოსახულებანი; ჯვრის ფრაგმენტი, რომელზედაც შესანიშნავი ოსტატობით გამოქანდაკებულია წრიულ ჩარჩოებში ჩასმული წვეროსანი მამაკაცის თავი, შოლიარე ცხოველის გამოსახულება და სხვ. 1971 წ. მეორე, ქვემო ეკლესის გათხრის შედეგად აღმოჩნდა ეკლესის ნაგრევების კუთხეებში ჩაშენებული ორი ბაზა ბოლნური მედალიონებით, ორი ფილა ადრექტისტიანული ხანის მოტივებით, ერთ მათგანზე ამოჭრილია ტიპური ბოლნური მედალიონი. ეკლესის ინტერიერში აღმოჩნდა ჯვრების მკლავების ფრაგმენტები, რომელებზედაც გამოსახული იყო სხვადასხვა მოტივები და სიუჟეტები (ლვის მშობლის გამოსახულება, ბოლნური მედალიონები, მცენარეული და გეომეტრიული მოტივები და სხვ.).¹²⁰

ყოველივე ზემოხსენებული ჩვენ აქ იმიტომ მოვიტანეთ, რომ როგორც ჰყოთხელისათვის ცნობილია, ამ ეკლესიებთან დაკავშირებული ადრექტისტიანული ხანის ქვის ძეგლებს ჩვენ 1964 და 1970 წწ. მივაკვლიერ და შემდეგ გამოიცით (1970 და 1975 წწ.).¹²¹ იმისათვის, რომ მკითხველმა იქნიოს შედარებით სული და მართებული წარმოდგენა ამ ძეგლების შესახებ (რომლებიც ბუჩქ-რაშენის ქვემ და ზემო ეკლესიებიდან მომდინარეობენ), უთუოდ უნდა მიიღოს მხედველობაში როგორც ადრე აღმოჩნდილი ძეგლების ერთი ნაწილი, ისე შემდგომ (1970—71 წწ.). იქვე აღმოჩნდილი ძეგლების მეორე ნაწილიც. ამ მიზნით არის აქ ეს მოკლე ცნობები მოტანილი და ლიტერატურა დამიწმებული.

ჩვენ ამ ძეგლებთან დაკავშირებით ისრა დაგვრჩნდა აღვნიშნოთ, რომ გამოხრელი, მ. სინაურიძე მის მიერ მიკვლეულ ზემოხსენებულ ქვის ძეგლებს საჭიროდ ათარიღებს VI—VII სს.¹²²

ასეთი მრავალრიცხოვანი, მრავალფეროვანი და დიდად მნიშვნელოვანია ის უძველესი ძეგლები, რომლებიც დანისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მიიბრვა წლების განმავლობაში, ცხადია, მთი შესწავლა და პუბლიკაცია სრულიად უცილებელია.

¹²⁰ მ. სინაურიძე, თ. ბერიძე, კაზრეთის ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ძეგლები, „ძეგლის მეგობარი“, 27—28, თბ., 1971, გვ. 46—49; მ. სინაურიძე, 1970—1971 წწ. კაზრეთის არქეოლოგ. ექსპედიცია, სსმ არქეოლოგ. ექსპედიციები, III, თბ., 1974, გვ. 92—99, სურ. 3—8; მ. ი. სინაურიძე, Результаты археологич. изучения Болниесского Раиона, Тб., 1977, თავი, II, გვ. 19—25, ტაბ. VI და VII.

¹²¹ ვ. გვ. არიძე, ქართული ხელოვნების და დამზერლობის იხლად აღმოჩნდილი უძველესი ძეგლები ქვემ ქართლიდან, ძეგლის მეგობარი, 20, თბ., 1970, გვ. 52—63, მისიერ, შენი ისტორიის ერთი მემატიანე (კვლავ ბუჩქ-რაშენის ეკლესის შესახებ), „ძეგლის მეგობარი“, 39, თბ., 1975, გვ. 73—78.

¹²² მ. სინაურიძე, 1970—1971 წწ. კაზრეთის არქეოლოგ. ექსპედიცია, სსმ-ი ექსპედიციები, III, თბ., 1974, გვ. 93; აგრეთვე მ. ი. სინაურიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

სტელებისა და ჯვრების ზოგანი დახასიათება

როგორც ცნობილია, დღეს მეცნიერების განკარგულებაში მოიპოვება სა-
ქართველოს ტერიტორიაზე ომოჩენილი ქვის სტელებისა და ჭვრების მდიდა-
რი და მრავალფეროვანი კოლექცია. ამ რიგის ძეგლების ძირითადი ნაწილი თავ-
მოყრილია უმთავრესად ჩვენს ორ დიდ მუზეუმში — საქართველოს სახელ-
მწიფო მუზეუმსა და ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში. ამას გარდა, აღნიშნუ-
ლი ძეგლების ერთი ნაწილი მოიპოვება ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგ-
რაფიის ინსტიტუტისა და ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის განკარგულება-
ში; დასასრულ, სტელებისა და ბაზების ფრაგმენტების მნიშვნელოვანი ნაწილი
მოიპოვება ადგილებზე — ჩვენი ქვეყნის სხვადასხვა პუნქტებში, სხვადასხვა ეკ-
ლესიების კედლებში ჩაშენებული ან ეკლესიების მახლობლად დაღმული. მნიშ-
ვნელოვანია ორინიშნოს, რომ თუ მათი დიდი ნაწილი შემთხვევითაა მოპოვებუ-
ლი და მიკვლეული, ნაწილი აღმოჩენილია არქეოლოგიური გათხრის შედეგად,
რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს. გათხრის შედეგად ფიქსირებულია
აღნიშნული ძეგლები იმ მდგომარეობაში, როგორშიაც იყო აღმოჩენილი ისინი,
რაც ზოგიერთი დასკვნის გაკეთების საფუძველს გვაძლევს.

ამ მრავალრიცხოვანი ძეგლების მიხედვით და გათვალისწინებით შეიძლე-
ბა გარკვეული წარმოდგენა ვიქინიოთ სტელებისა და ჭვრების დამახასიათე-
ბელ ნიშვნებზე და გარეგან თავისებურებებზე.

დღეს უკვე კარგად არის ცნობილი, რომ ადრექტისტიანული ხანის საქარ-
თველოში გავრცელებული ყოფილა რამდენიმე ტიპის სტელები: წახნაგოვანი
სვეტები (ძირითადად ოთხწახნაგოვანი, მაგრამ გვევლება ექვს თუ რვაწახნაგო-
ვანიც) და ბრტყელი სტელები. ამ რიგის ძეგლების კატეგორიას მიეკუთვნება,
აგრეთვე, კონტურების მიხედვით გამოჭრილი ქვის ჭვრებიც. აჩსებული მასა-
ლების მიხედვით ისიც შეიძლება ითქვას რომ წახნაგოვანი სტელები (და
ჭვრებიც) სხვადასხვა ზომისა ყოფილა — 5 და მეტი მეტრის სიმაღლის სტე-
ლებიდან მოყოლებული (მაგ. ბრდაძორის სტელა, რომელიც დაცულია საქარ-
თველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში) და, როგორც ჩანს, მინიატურუ-
ლი ჭვრებით (?) გათავებული. უფრო მეტად გავრცელებული ჩანს 2—3 მ. სი-
მაღლის სტელები.

სტელები, უპირატესად, სამი მთავარი ნაწილისაგან შედგებოდა: ბაზისაგან,
რომელიც კუბური ფორმისა იყო და ცენტრში იმოღებული ჰქონდა ოთხკუთხა
ფოსო, ბუდე. ამ ბუდეში იყო ჩადგმული ქვის სვეტის ძირი, რომელიც გა-
მოკაბიტებული იყო. ბაზისის სიდიდე პირდაპირ პროპორციული იყო სტელის
სიდიდისა. სტელა, როგორც წესი, დამთავრებული იყო კაპიტელით, რომელიც
ან სტელასთან ერთად ერთი ქვისაგან იყო გამოთლილი, ან კაპიტელი გამოთ-
ლილი იყო ცალკე ქვისაგან და ქვის სტელას ზემოდან ედგმოდა ლითონის ღრე-
ძის საშუალებით; ღრეძის ერთი ბოლო ჩაშვებული იყო სტელის ხერელში,
ხოლო მეორე ბოლო კაპიტელის ხერელში შედიოდა.

სტელებს, შესაძლოა, თავზე ედგათ კონტურების მიხედვით გამოჭრილი
ქვის ჭვრები, როგორც ამას ვარაუდობს ნ. ჩუბინაშვილი¹²³, მაგრამ არ ჩანს,

¹²³ ნ. ჩ. ბ. ბ. ნ. ა. შ. ვ. ი. ქვემო ქართლის სტელა-ჭვრები, „ძეგლის მეცნიერება“, 30,
თბ. 1972, გვ. 35, სურ. 4, 5, 6. ამ სურათებზე ავტორის მიერ წარმოდგენილია სტელებისა.
და ჭვრების სავარაუდო კონსტრუქცია — ეძანის რელიეფის მიხედვით.

რომ ეს შათი აუცილებელი ნაწილი იყო. საქმე ის არის, რომ თვით სტელების წახაგებზე იყო გამოხატული შესანიშნავი რელიეფური ჯვრები. ყოველ შემთხვევაში, იმ სტელებს, რომელთაც კაპიტელები გააჩნიათ, არა აქვთ ამოჭრილი კვრის ჩასადგმელი ფოსო, რაც სრულიად აუცილებელი იქნებოდა ჯვრების დამამაგრებლად.

მეტად საინტერესო და მნიშვნელოვანია სტელებისა და ჯვრების ორნამენტული მოტივები; სხვადასხვა ქრისტიანული სიმბოლოები, ქრისტიანული შინაასის მოტივებით ყოფილა შემკული სტელების ერთი, სამი ან ოთხი წახნაგი. ასევე შემკულია ბაზების ერთი ან რამდენიმე წახნაგი. შემკულია აგრეთვე ბრტყელი სტელებისა და ჯვრების ზედაპირიც. ყველაზე მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ბაზებზე და (ზოგჯერ სტელებზედაც) გამოქანდაკებული ან ამოჭრილი იყო სომთავრული წარწერები წარწერები აქვთ გაკეთებული სწორკუთხოვან ბრტყელ სტელებსაც. ქვის ჯვრებზე წარწერები არ ჩანს.

განსაკუთრებით საინტერესოა სტელებისა და ჯვრების ორნამენტული მოტივები; აღრექრისტიანულ სტელებსა და ბაზებზე ყველაზე უფრო ხშირად ჯვდებით ქრისტიანობის სიმბოლოს — ჯვრის გამოსახულებას, ეს არის ტოლიკლავებიანი, მოხდენილი ჯვარი, რომლის მყლავები ბოლოებში მკვეთრად გაგანიერებულია, ხოლო გვერდები ჩახნექილი. ეს ჯვარი ჩასმულია წრიულ მხატვრულ ჩარჩოში და წარმოადგეს მედალიონს, რომელსაც მეცნიერებაში, პირობითად, ბოლნურ მედალიონს უწოდებენ. ასეთი სახელწოდება გამოწვეულია იმით, რომ ამ შედალიონის გამოსახულება გვხვდება ერთ-ერთ უძველეს ტაძრზე — ბოლნისის სიონის ფასადებზე. მედალიონის ჩარჩო სხვადასხვანაირად არის გაფორმებული; ჩარჩოს კონცენტრული წრეებს შორისი არე შევსებულია ცერაცვეთით ამოჭრილი პატარა სამკუთხედებისაგან შედგენილი უწყვეტი ჯაჭვით, ან მარაოსავით გაშლილი სამფურცელა ყვავილებით, ან ირიბი შტრიხებით (რაც გრეხილის შთაბეჭდილებას ტოვებს), პატარა სფერული ბურთულებით, კონცენტრული ლარებით და სხვ. ამას გარდა, ბოლნურ მედალიონებს ხშირად ორივე მხარეს ზეაღმართული სტილიზებული მცენარეული მოტივები — ნახევარპალმეტები ამკობს; ეს არის ქრისტიანული სიმბოლო განედლებული ანუ აყვავებული ჯვრისა. ზოგჯერ მედალიონის გვერდებზე ნახევარპალმეტების ნაცვლად ვევდებით მაზრეანობის სიმბოლოს. წმინდა თაგვარავის ბოლოებს — Kost-ებს. ასეთი მედალიონები იმ პერიოდის ძეგლებია, როცა ქართლში ქრისტიანობა და მაზრეანობა თანაბრი უფლებით სარგებლობდა. მეტად გავრცელებულია კომპოზიცია — ბუნებრ დადგმული მედალიონი; ბუნ, თავის მხრივ, ორ-ან საშსაფეხურიან კვარცელებებზე დგას, ხოლო საფეხურების წახნაგები შემკულია სამფურცელა ყვავილებით. ასევე შემკული სტელების ბაზები ბოლნური მედალიონებით, ხოლო ზოგჯერ ბაზების წახნაგებზე ვევდებით ქრისტიანული სიმბოლიების მთელ კომპოზიციას, ასეთია, მაგ. ბაზა სათხედან; მის ერთ წახნაგზე, ცენტრში, ფონის ამკვეთის ხერხით, გამოსახულია ბოლნური მედალიონი, რომლის კონცენტრულ წრეებისაგან შედგენილი ჩარჩოს წარწერებს შორისი არე შევსებულია მოხდენილი სამფურცელა ყვავილებით, ხოლო მედალიონის ორივე მხარეს ფრთხებგაშლილი ფარშევანგებია გამოსახული. ფარშევანგებს ნისკარტებით ყურძნის მტევნები უჭირავთ. აქ წარმოდგენილია მთელი ქრისტიანული სიმბოლიკა; თუ ჯვარი ქრისტიანობის სიმბოლოა, ფარშევან-

გები წარმოადგენენ უკვდავებისა და გაზაფხულის სიმბოლოს, ხოლო მტევნები ითვლება ქრისტეს და მარტვილთა სისხლის სიმბოლოდ¹²⁴, ფარშევანგების გაშოსახულება გვხვდება აგრეთვე ქზილ-ქილისას ეკლესის აღმ. ფასადის ედლის წყობაში ჩატანებულ ბაზის წახნაგზე; აქ ბოლნური მედალიონის ორსავე მხარეს გაშოსახული ფარშევანგები ნისკარტით ეხებიან (უჭირავთ) რელიეფურ პატარა ჯვარს, რომელიც მედალიონს ზემოთ არის გამოქანდაკებული. სტელების ნაზებზე ვხვდებით, აგრეთვე უკვდავების ხისა და ვერძების გამოსახულებებს და სხვ.

შეტად გავრცელებული ყოფილა ვაზის რტოს გამოსახულება ფოთლებითა და მტევნებით. ვაზი, უძველესი დროიდანვე ითვლებოდა ქრისტესა და ეკლესის სიმბოლოდ¹²⁵.

ასევე, შეტად გავრცელებული ჩანს სტილიზებული მცენარეული მოტივების უწყვეტი ჯაჭვისაგან შედგენილი სახე, ეს მოტივი წარმოადგენს მშევილდივით მოხრილ ქცენარის ღეროს, რომლის ბოლოები დამთავრებულია პალმეტებით. სიმეტრიულად ამოგრილი ასეთი ჩანალები ერთმანეთზეა გადაჯაჭვული.

გავრცელებული ყოფილა აგრეთვე სხვა მცენარეული მოტივები — სტილიზებული ხეების, ყვავილების გამოსახულებანი, განსაკუთრებით გავრცელებულია ლანცეტისებრი მოყვანილობის ფურცლებისაგან შედგენილი ოთხფურცელა ვარდულები, ორფურცელა ნახევარულდულები, აგრეთვე მრავალფურცელა, გვირილისებრი ყვავილები, ფოთლების გამოსახულებანი და სხვ.

დამახასიათებელია ცხოველების გამოსახულებანი — ვერძების, ირმების, ჯინვების, ცხენის, ზღაპრული ფასკუნჯებისა და ფრინველების გამოსახულებები.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია საერთო პირთა რელიეფური გამოსახულებები სტელებზე, გვხვდება მამაკაცების, ქალებისა და ბავშვების გამოსახულებანი თავისი ღროვასათვის დამახასიათებელ ტანსაცმელში.

უნდა ვიფიქროთ, რომ სტელებზე გამოსახული იყვნენ ის პირნი, რომელთაც აღმართეს ჯვარი და, შესაძლებელია, მათი ოჯახის წევრებიც. დასასრულ, გვხვდება ღვთისმშობლის გამოსახულება, წმინდანების გამოსახულებანი და სხვ.

რაც შეეხება სწორკუთხოვან ბრტყელ სტელებს, ჩვეულებრივ მათ ცალპირზე გამოსახულია ტიპური ბოლნური მედალიონები ასომთავრული წარწერებით.

იშვიათ გამონაკლისს წარმოადგენს ბრტყელი სტელა აღმოჩენილი ბოლნისთან, ლამაზ გორაზე, ბოლნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვ. ი. გეგლიშვილი) 1959 წ.¹²⁶ ამ სტელის (ზომ. 25×26×9 სმ). ორივე პირია ორნამენტირებული. ერთ მხარეს შერჩენილია ბოლნური მედალიონის, ხოლო მეორე მხარეს წარჩინებული მამაკაცის რელიეფური გამოსახულება.

რაც შეეხება ქვის ჯვრებს, ეს მტეტად ორიგინალური ძეგლები, ჩვეულებრივ, შემკულია სამფურცელა ყვავილების გამოსახულებებით ჯვრის მკლავების

¹²⁴ А. С. Уваров, Христианская символика, ч. I, М., 1908, № 173 და 174.

¹²⁵ А. С. Уваров, ღასახ. ნაშრ.

¹²⁶ ქ. ა მ ი რ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, აღრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბ., 1968, № 4 და 6.

მოლექტში, ხოლო ცანტრში ჩასმულია მრავალფურცლოვანი გვირილის გამოსახულება. ამ ჯვრებს ამკობენ მთი ქვედა მყლავიდან ორივე მხარეს მოხდენისად ამოზრდილი სტილიზებული ნახევარპალმეტები, იშვიათად გვხვდება სხვა უძრავასულებებიც.

ღრუნდელი სტელებისა და ჯვრებისათვის დამახასიათებელია მხატვრული მოტივებისა და კომპოზიციების რელიეფური გამოსახულება, რაც მიღწეულია ფრისი ამოვეთის ხერხით ისე კი, რომ გამოსახულებების ზედაპირი არ არის მოტივული სტელის ზედაპირის საერთო დონეზე მაღლა. ფრიად დამახასიათებულია გრძელების გეომეტრიული თუ მცენარეული მოტივების ღრმად ჭრა ცენტრული სამუშავეთის ხერხით, რაც მათ მხატვრულ ეფექტს მნიშვნელოვნად ზრდის.

ღრუნდელი სტელების ის სანტერესო და მდიდარი კოლექცია, რომელიც აღმოჩენილია თუ მიკვლეულია ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიის სხვადასხვა პუნქტში დანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ, უძრავი აროვანი როდია ზემოხსენებული ძეგლების შესრულების ტექნიკით და მხედვის ნიშნებით, არმედ შეიმჩნევა გარკვეული სხვაბა, რაც, თავის მხრივ, უნდა მიუთითებდეს მათ ქრონოლოგიურ დიფერენციაციაზე.

ამ საკითხზე სუბარი გვექნება ქვევით.

ადრესრისტიანული სტელებისა და ჯვრების დანიშნულების შესახებ

შესახებ

აღრექრისტიანული სტელებისა და ჯვრების დანიშნულების შესახებ არსებობს განსხვავებული მოსაზრებები¹²⁷; ყად. გ. ჩუბინაშვილის აზრით, ისინი წარმოადგენენ მემორიალურ ძეგლებს¹²⁸. ლ. მუსხელიშვილს სწორეულოვანი პრტყელი სტელები ბოლნური მედილიონებით და ასომთავრული წარწერებით, საფლავის ძეგლებად მიიჩნია¹²⁹. ალ. ჯავახიშვილი საკულტო-მემორიალურ ძეგლებად მიიჩნევს¹³⁰. ვ. ცისკარიშვილი თვლის, რომ თავდაპირეელად სტელებს საძლოცველ დანიშნულება პქონდათ, ხოლო შემდეგ სტელები ერთგვარ შეწირულების საგნად იქცა¹³¹. შემდეგ, ფერდალიზაციის პროცესის გაღრმავებასთან ერთად, სტელები სამამულო შფლობელობის აღმნიშვნელ მატერიალურ ნიშნებადაც იქცევიანო (მაგ. წყისის წარწერა — VII ს. და არეშის სტელა X ს.)¹³².

¹²⁷ უძველესი ქრისტიანული ეპიგრაფიული წარწერი ჯვრებს უწოდებენ ქვს იმ ძეგლებს, რომელთაც მეცნიერებაში, საზოგადოდ, სტელები ეწოდებათ. „აღნებართო ეს ქუარი“ აღნიშნულია ამ უძველეს ძეგლებზე. „ქუარი“ ეწოდება ქვს ათხუანიგა სვეტებსაც, სწორეულოვან პრტყელ ფალებასაც და კონტურების მიხედვით გამოშეჩინს. ქვის გვრებსაც. იმისთვის, რომ ერთმანეთისაგან განვითარებოთ საკუთრივ სტელები და ქვაჯვრები, მეც ვიცა მეცნი რეაში საზოგადოდ მიღებულ ტერმინოლოგიას.

¹²⁸ Г. Н. Чубинашвили, Болниеский Сион, тб., 1940, გვ. 86—105.

¹²⁹ ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ. 338, სურ. 18, იხ. აგრძელები მისივა „არქოლოგ. ექსკურსიები“, გვ. 15.

¹³⁰ ალ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ. (სტელაბეჭდი). სტელაბეჭდით სარგებლობის ნებართვისათვის ავტორს დიდ მატლობის მოვასენებთ.

¹³¹ ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახიშვილის ეპიგრაფიული როგორც სისტორიო წყარო, თბ., 1959, გვ. 72, 79.

¹³² იქვე, გვ. 74.

მათ დარი, უტორის მიზან, სტელები იურიდიული ხასიათის ქეგლებსაც წარმოდგენდა.

მათ დარი უნდა ითქვას, რომ აღრინდელი სტელები, რომლებიც დაკავშირდებოდნ არაა საქართველოში ქრისტიანობის დამყარებასთან, მისი დამკვიდრებისა და განმდებირების პერიოდთან, სარულიად სპეციფიური ხასიათის ძეგლებს წარმოადგენერ. ქვის ეს ძეგლები საკულტო ძეგლებია თავისი მკვეთრად და ხაზგასმით გამოხატული ქრისტიანული სიმბოლიებით და სათანადო წარწერებით. თვით მათი უძველესი სახელწოდება — „ჭუარი“, თავისოთავად განსაზღვრავს მათ ხასიათს. ეს სტელები წარმოუდგენელია ისე, რომ მათ ზედაპირზე, წახნაგებზე არ იყოს ამოჭრილი ჯვარი, ე. წ. ბოლნური მედალიონი, აყვავებული ჯვრები და, აგრეთვე ქრისტიანული სიმბოლიების დამახასიათებელი სხვა მოტივები, რომლებიც კიდევ უფრო ხაზგასმით წარმოაჩენენ სტელების საკულტო დანიშნულებას. არ ჩანს, რომ ზემოხსენებული მნიშვნელობის ძეგლებს — სტელებს სხვა რაიმე „დამატებითი“ დანიშნულება ჰქონოდათ...

ვ. ცისკარიშვილი თავის ნაშრომში აღნიშნავს, რომ „ეს პირველი მემორიალური ხასიათი წარწერები სტელებზე, უკვე წარმოადგენენ ერთგვარ შეწირულების საბუთებს. ასეთია მაგ. აბასთუმნის წარწერა“¹³³.

აბასთუმნის წარწერა შესრულებულია ორ მოზრდილ ქვაზე (ზომ. 28×X 64,5×9,5 სმ.; 27×42,5×9,5 სმ.), რომლებიც წარმოადგენენ სტელის ბაზის ფრაგმენტებს¹³⁴. ეს წარწერა მეტად საინტერესოა თავისი შინაარსით და შეეხება „ჭუარის“ აღმართვას. წარწერა შემდეგი შინაარსისაა:

„[ბრ]ძანებითა ღვთივ დაცულისა მამფლისა არშუშა პატრიკისა[ვთა] და ხებითა ღმრთისათა ქავთა[რ] ერთ[ა] ქორეპისკოპოზის[ა] ციხისთა[ვ]ობა[სა] მოწუეულ ვიყავ და ალვ[პ]მართე პატიოსანი ჭუარი წმილისა ღმრთისმშობელისა სახელსა [ზედა].

სალოცველად ჩემდა და ძმათა ჩემთა მეოხებისათვს უ [ევწირე ს] ა[ყ]დარ-სა ამას საწუთო[ოს]ა საუკუნოდ, ავაგ კეს ლოცვა[სა] მოვსენ[ებდენ]“¹³⁵.

ზემოხსენებული წარწერა ფრიად მნიშვნელოვანია და უნიკალური, მაგრამ ამ წარწერასთან დაკავშირებით მაიც საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ შემდეგი: როგორც ცნობილია, წარწერის კონკრეტული თარიღი არ არის დადგენილი არც ე. თაყიშვილის მიერ, არც ზემოხსენებული „კატალოგის“ ვამომცემლების ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ და არც ვ. ცისკარიშვილის მიერ. ვიცით მხოლოდ, რომ „ე. თაყიშვილი წარწერის ძალიან ძეგლად მიიჩნევდა“ პალეოგრაფიული ნიმების მიხედვით¹³⁶. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ წარწერაში არსებული სიტყვიდან „შევწირე“ შექჩენილია მხოლოდ პირველი ასო „შ“. ხოლო დანარჩენი ასოები აღდგენილია ვამომცემლების მიერ. საქმეს რამდენად-მე ისიც ართულებს, რომ ჩვენამდე არ მოულწევია ამ ბაზის სტელას, რასაც დათარილების საკითხში თავისი მნიშვნელობა ექნებოდა. ჩვენ გამზრაბული არ გვაქვს ამ საინტერესო წარწერის კონკრეტული თარიღი დავადგინოთ, მაგრამ

¹³³ იქვე, გვ. 73.

¹³⁴ საქართველოს სახ. მუნიციპალიტეტების ქართული ეპიგრაფული ძეგლების კატელოგი შედგენილი ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ, თბ., 1953, გვ. 9—10, ტაბ. III, სურ 2—3.

¹³⁵ იქვე, გვ. 10.

¹³⁶ იქვე.

ჩერქეზელის ყურადღება, მანც გვინდა მივაქციოთ ამ მნიშვნელოვან ფაქტს, ამ თუ „ჭუარის“ აღმართვის გამომხატველად უკანგორის წარწერაში (V საუკ.) ჩამოარია უძველესი ხანმეტი ფორმა, „აღმოვმართე“, მცხეთის ჯვრის ბაზის წარწერაში (604 წ.) „აღხემართა“, წყისის წარწერაში (616—619 წწ.) ჰემეტი ფორმა „აღმუმართე“, ხოლო აბასთუმნის წარწერაში გვხვდება ფორმა — აღ[ვ]მართე“. სხვა მაგალითები რომ აღარ მოვიშველიოთ, ქართული ენისა და დამწერლობის განვითარების თვალსაზრისით, აბასთუმნის წარწერის ზემოხუცესული სიტყვის ფორმა — „აღ[ვ]მართე“, წყისის წარწერაშე უფრო ახალი უნდა იყოს, შესაძლებელია VII საუკუნეზე გვიანიც კი. ამას იმიტომ აღნიშნავთ, კიდევაც რომ იყითხებოდეს აბასთუმნის წარწერაში სიტყვა „შევწირე“ (რაც ჩვენ საეჭვოდ მიგვაჩნია), ეს წარწერა უფრო გვიანი ჩანს, შესაძლებელია იმ დროისა, როცა საკულტო სტელების ანუ „ჭუარების“ თავდაპირები მნიშვნელობის საკითხში შეინიშნება ზოგიერთი ცვლილება. მაშასადამე, მასთუმნის წარწერა უფრო გვიანი დროის ძეგლია და იგი არ შეიძლება მიაკუთხოთ „პირველი მემორიალური ხასიათის წარწერების“ კატეგორიას, რომაც ამას ვ. ცისკარიშვილი ვარაუდობს.

ამდე რაც შეეხება წყისის წარწერას, ვ. ცისკარიშვილს იგი მიაჩნია „ქვაზე მუკვეთილ პირველ იურიდიული ხასიათის საბუთად საქართველოში“ იმ სა- უკუკილზე რომ წარწერაში მოხსენიებული კოსტანტი „ნასყიდევ ქვეყანას“, რაც „სწირავს მცხეთის ჯვარს“¹³⁷. ვ. ცისკარიშვილი ამას შესაძლებლად მიიჩნევს „მიუხედავად იმისა, რომ მასში წარწერაში — ვ. გ.) პირდაპირ არაა ამის შესახებ (ე. ი. შეწირულების შესახებ — ვ. გ.) აღნიშნული“¹³⁸. ამავე დროს, რაც ვ. ცისკარიშვილი იქვე წერს შეწირულების საბუთებზე აღნიშნავს, რომ შეწირველები ყოველთვის ცდილობდნენ ეკლესიისათვის ნასყიდი შეეწირათ, რასაც საგანგებოდ აღნიშნავდნენ (ხეზი ჩვენია — ვ. გ.) ხოლმე შეწირულების სამუტებში“.

თუ წყისის წარწერა მართლაც იურიდიული ხასიათის ძეგლს წარმოადგენს, აუ მას მივიჩნევთ შეწირულების საბუთად, მაშინ რით იხსნება, რომ ამ საბუთად დარღვეულია ამ ხასიათის საბუთების შედგენის ძრინციპი და „სა- განგებოდ“ არ არის აღნიშნული შეწირულების ფაქტი? ამავე დროს, საგანგებოდ არის აღნიშნული მეორე ფაქტი რომ „ესე ჭუარი... აღმუმართე... სალოცვლად ჩავნდა, ცოლისა და შეილთა“¹³⁹.

მაშასადამე, ჯვრის აღმმართველი, კოსტანტი, ერთი მხრივ სრულიად გარევით აღნიშნავს წარწერაში მისი აღმართვის მიზანს, ხოლო მეორე მხრივ, სადუმ იმის შესახებ, რომ ნასყიდევ ქვეყანას იგი „სწირავს მცხეთის ჯვარს“. ასეთი პოზიცია წარწერის ავტორისა სრულიად გაუგებარი და გაუმართლებელია. ყოველივე ზემოხსენებულის გამო, კვიქრობთ, რომ ეს სტელაც ისეთივე საკულტო ძეგლი უნდა ყოფილიყო (ყოველგვარი დამატებითი ფუნქციის გა- დაცვე) როგორიც იყო ქრისტიანობის აღრეული საუკუნეების სხვა ანალოგიური „ჯვრები“.

რაც შეეხება არეშის სტელას, იგი არსებითად განსხვავდება თავისი წარ-

¹³⁷ ვ. ცისკარიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 74.

¹³⁸ იქვე, გვ. 74.

¹³⁹ ი. შინიძე, ძეგლი ქართული ქრესტომატია, თბ., 1935, გვ. 25.

წერის მინიჭილით ადრეული საკულტო სტელებისაგან. წარწერაში აღნიშნულია: „ძებინ გვირგვინ ქურაპალა(ტი)სამან (მ)ეწი(რ)ა აზშტი საყდარსა (ცუმუ) რდათაც ...¹⁴⁰

ეს უკვე სრულიად გარკვევით არის ლაპარაკი შეწირულობაზე და სტელის დანიშნულება ექვს ან იწვევს, მაგრამ ეს სტელა წარმოადგენს X საუკ. ძეგლს და იგი ან არის უძველესი ხანის საკულტო დანიშნულების ძეგლი, მას არა აქვს საკულტო სტელებისათვის დამახასიათებელი ნიშნები.

მეგვარად, ქვაზე ამოჭრილ იურიდიული ხასიათის საბუთებს გაცილებით გვიან (X საუკუნიდან) ვევდებით. ასეთი ხასიათის ქვის ძეგლები განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება XIII ს. ეს გვიანი სტელები არსებითად განსხვავდება ჩვენს მიერ დახასიათებული უძველესი საკულტო ძეგლებისაგან. ეს განსხვავება გამოიჩინება, როგორც გარეგან ნიშნებში (მათ ან გარჩნიათ ქრისტიანული ჟიხარსის არნამენტული პოტივები), ისე წარწერების შინაარსში. ამ ხასიათის ძეგლებს „შემდგომ „კელი“ ეწოდებათ და არსებითად განსხვავდებიან უძველესი ქრისტიანული ძეგლებისაგან, რომელთაც, როგორც ცნობილია, „გუარი“ ეწოდებოდათ¹⁴¹.

აღსანიშნავია, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია განსხვავებული მოსაზრება იმ სწორეუთხოვგანი და ბრტყელი სტელების დანიშნულების „შესახებ, რომლებიც, როგორც ცნობილია, შემქულია „კლასიკური“ ბოლნური მედალიონებით (პაწია სამკუთხედების ფაჭვისაგან შეკრულ ჩარჩოში) და ხშირად ჰქონდათ გამოქანდაკებული ლაპიდარული წარწერები. ამის შესახებ პირველად მოსაზრება გამოთქვა ლ. მუსხელიშვილმა, რომელმაც აღნიშნა, რომ „ბოლნური მედალიონით შემქული სტელები... უფრო საფლავის ქვებსა ჰგვანან“¹⁴². ამ ვარაუდის გარდა, ლ. მუსხელიშვილს სხვა რამე საბუთო თავის მოსაზრების დასადასტურებლად არა აქვს მოტანილი.

ასეთივე აზრი აქვს გამოთქმული ამ ტიპის სტელების თაობაზე ჭ. ამირანაშვილს; ერთ-ერთი სტელის შესახებ მას ნათქვამი აქვს, რომ ეს „სტელა № 670 იდგა ეკლესიის ეზოში გათხრილ ერთ-ერთ სამარხზე“, და იქვე, ცოტა ძველებით იგი აღნიშნავს „საფიქრებელია, რომ ამ სტელათა ნაწილი აღმართული იქნებოდა სამარხებზე, როგორც მემორიალური ძეგლები და მათი სათანადო წარწერები კი ეპიტაფიებს წარმოადგენდნენ“. ამას გვიმოწმებს სტელა „კვირიკეს“ წარწერით, რომელიც ჯერ კიდევ საფლავის თავზე აღმართული აღმოჩნდა ექსპედიციაში¹⁴³.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მოტანილი ცნობები ან იძლევიან საფუძველს იმისათვის, რომ ზემოხსეხებული სტელები საფლავის ძეგლებად მივიჩნიოთ; ის ცნობა, რომ სტელა № 670 იდგა ეკლესიის ეზოში გათხრილ ერთ-ერთ სამარხზე ან არის სრულყოფილი, არაფერი ვიცით, ეს მოკლე სტელა (დაახ. 45 სმ სიგრძისა) იდგა თუ არა საფლავის თავთით? საფლავი იყო თუ არა სტელის თანადროული? აღმოჩნდა თუ არა რამე ინვენტარი? საფლავი იყო თუ არა ხელ-

¹⁴⁰ ალ. გ ა ვ ა ს ი შ ვ ი ლ ი, აჩეშის სტელა, საქარ. მეცნ. აკადემ. მომზე, ტ. V, № 7, 1944; გვ. 749.

¹⁴¹ გ. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 76—77.

¹⁴² ლ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგ. ექსპუნსიები, გვ. 15—16.

¹⁴³ ჭ. ა მ ი რ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 36.

შეუხებელი? გვაქვს თუ არა რაიმე სტრატიგრაფიული მონაცემები ამ საფლა-
კო შესახებ და სხვ. ამ კითხვებზე ნაშრომში არ მოიპოვება ცნობები. ამას გარ-
და, ავტორი არ იძლევა საფლავზე დადგმული სტელის სურათი *in situ*, არ
უარის პრეპარატებული სამარხის სურათი და სხვ. რაც შეეხება წარწერას „კვი-
ანუ“, იგი ამოჭრილია სტელის ზედა ვწრო წახნაგზე საკმაოდ დაუდევრად,
და არა საფასადო წახნაგზე, რომელზედაც ბოლნური მედალიონია ოსტატუ-
რად გამოყვანილი. მითომ ის წარწერა უფრო ქვის მჭრელის სახელი შეიძლება
ყოს, ვიდრე იმ პირის სახელი, ვისტოისაც იგი აღმართეს. რაც შეეხება შეორე
უარატას, იგი მთლიანად ვარაუდებზეა დამყარებული, ამიტომ, ვიდრე ჩეც არ
უავტება ხელო მეცნიერული სიზუსტით ფიქსირებული საჭირო მონაცემები
ზეობს ენებული ბრტყელი სტელების განსაკუთრებული დანიშნულების და-
სადგენად, მანამდე შეუძლებელია ამ მეტიდ ფრაგმენტული ცნობების გაზია-
რება და ამ ტიპის სტელების საფლავის ძეგლებად მიჩნევა.

ეს სტელები, ჩეცი აზრით, საკულტო „ჯუარებს“ უნდა წარმოადგენდნენ, რომელზედაც, როგორც ჩანს, თუ ყოველთვის არა, ყოველ შემთხვევაში ხში-
რად გამოქანდაკებული იყო მათი დამდგმელის, შემკვეთის სახელი, მაგ. ბარნა-
ბეს სტელა. სამწუხაოა, რომ ამ სტელების წარწერების უმთავრესი ნაწილი
შეტად დაზიანებულია და მაინცდამაინც მათი გამოქანდაკებული ასოებია დაღუ-
პრლი.

უძველეს სტელებთან დაკავშირებით ნ. ჩუბინაშვილი სრულიად სამარ-
თლიანად თვლის, რომ აღრექრისტიანულ ხანაში, სტელები წარმოადგენდნენ
საკულტო ძეგლებს, რომლებიც გარეთ, ცის ქვეშ იდგმებოდა. „ჯვარი“ (სტელა)
ამ ღრას წარმოადგენდა განსაკუთრებულ სიმბოლოს¹⁴⁴, შემდეგ კი ჯვრები
იძენენ სხვა მნიშვნელობასაც და წარმოადგენენ მფლობელობის დოკუმენტს
(იძოშებს წყისის სტელას VII საუკ.)¹⁴⁵. ამგვარად ამ საკითხში ნ. ჩუბინაშვილი
იზიარებს ვ. ცისკარიშვილის შეხედულებას. ვ. ცისკარიშვილის აღნიშნული
მისაზრების გმო ზევით უკვე გმოვთქვით ჩეცი აზრი და, ამ შემთხვე-
უაში მას აღარ გავიმეორებთ; მაგრამ ნ. ჩუბინაშვილს, თავის ნაშრომში გამო-
იქმნული აქვს განსხვავებული მოსაზრებაც; იგი აღნიშნავს, რომ სტელები იღ-
ძექრისტიანულ ხანაში არ იდგა იმ ადგილის, სადაც ისინი აღმოჩენილია არ-
ქეოლოგიური გათხრის შედეგად (მაგ. სტელები აღმოჩენილი სოფ. უკანგორ-
ში, ლამაზ გორჩე, დამბლუტისწყლის ხეობაში — მცირე ეკლესიაში) და რომ
ეს ქვის ძეგლები მოტანილია აქ მტრის შემოსევების მოლოდინში „შიშიანობის
ღრას¹⁴⁶. 6. ჩუბინაშვილის აზრით, ზემოხსენებული ძეგლები იმიტომ უნდა ვა-
კერანთ ეკლესიასთან, რომ დაეცვათ არა მარტო როგორც საკულტო ძეგლები,
არამედ როგორც მნიშვნელოვანი დოკუმენტებით (იურიდიული — ვ. გ.)¹⁴⁷.
ეს მოსაზრება სრულიად დაუჯერებელია; თუ შიშიანობა აიძულებდათ სტელე-
ბის აღმართველებს დაეცვათ, გადაერჩინათ ძეგლები, მაშინ რაღა ეკლესიებ-
თან შიზიდავდნენ მათ. რა დაიცვდა აქ მათ რაიმე საშიშროებისაგან? მტერი

¹⁴⁴ Н. Чубинашвили, Ханиси, გვ. 8—9.

¹⁴⁵ იქვე, გვ. 11.

¹⁴⁶ იქვე, გვ. 9.

¹⁴⁷ იქვე.

ხომ ეკლესიებსაც არა მარტო არ ზოგავდა, არამედ ამ ქრისტიანულ ძეგლებს ანგრევდა პირველ რიგში. ამას გარდა, თუ დაცვა იყო საჭირო, განა უკეთესი არ იყო ამ ძეგლების სხვადასხვა ადგილს დატოვება, მათი კონცენტრაციის ნაცვლად? განა ამ ძეგლების დაცვა ადგილზე უფრო დღვილად არ მოხერხდებოდა (ზაგ. ხომ შეიძლებოდა იქვე მიწაში ჩაემარხათ დროებით), ან და რაში სჭირდებოდა აგრძესორს ეს ძეგლები.

სტელები თავისი ხასიათით, ორნამენტაციით (რომელიც, როგორც ვიცით, ჯშირად იმეორებს ქრისტიანული ტაძრების ორნამენტაციას), ქრისტიანული სიმბოლიკით, ქრისტიანობის სიმბოლოს — ჯვრის ასე ხაზგასმული გამოსახულებით, დასასრულ, წარწერებით, რომლებიც შერჩენილია ჩვენამდე მოღწეულ შთელ რიგ ბაზებსა და სტელებზე, წარმოადგენდნენ ქრისტიანულ ძეგლებს, დაკავშირებულს ქრისტიანობის დამკვიდრებასა და განმტკიცებასთან.

უძველესი სტელები, რომ თავდაპირველად საკულტო ძეგლებს წარმოადგენდნენ, ამას კარგად აღასტურებენ ჩვენამდე მოღწეული მათი წარწერები, მაგალითად სოფ. უკანგორის მეორე წარწერა, რომელიც თუმცა მეტად ფრაგმენტულია, მაგრამ მაინც იშიფრება წარწერის ის ნაწილი, რომელშიაც აღნიშულია მისი აღმართვის მიზანი:

I. უკან გორის მეორე ბაზის წარწერა, V ს.

1. [სახელითა ღმრთისახთა მე]
2. თა [თვარაზ]
3. და [მ] [არიამ]
4. [ა]ღხ[ო] [კმართეო]
5. ესე ჭ[ო] [კარი სა]
6. ლოცვე [ლად]
7. [ჩ]ნდა¹⁴⁸

II. მცხეთის ჭვრის ბაზის წარწერა, VI საუკ. ბოლო.

1. [შეწევნითა ღთა აღხემართა ჭოვარი ესე]
2. [სალოცველ] ად სტეფა[ნო]ს
3. პატრიკი[ოსი] სა, დემეტრ[ე]
4. [კვ] ატონისა, ა[დრნ] ერსე
5. კპა [ტოსი] სა სულ [თა] და
6. ჭორცო[ა, მ] ათთა მეო[ხად] და
7. ყოვლისა [სახ] ლისა მცვ[ელა] დ¹⁴⁹

¹⁴⁸ წარწერა გაშიფრა ლ. მუსხელიშვილმა იხ. მისი „არქეოლოგიური ექსკურსიები მასვრის ხეობაში“, თბ.; 1941, გვ. 13, წარწერა ლ. მუსხელიშვილმა პალეოგრაფიული და ენგბრივი ნიშნების მიხედვით (ასოთა მოხაზულობა, დაბალყელიანი „დ-ონი, ხანმეტობა) დაათარიღა VI ს. დამდეგით. ჩვენ ეს წარწერაც V ს. მიგვაჩნია, მის შესახებაც იხ. ქვემოთ გვ. 70—71.

¹⁴⁹ კატალოგი შედგენილი ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ; თბ., 1953, გვ. 25.

—ეს ჭოვარი ქრისტესი მე, მამასახლისმან

კონგოლ, ზედა ივმართე სალოცველად ჩვენდა და მოსახსენებლად”¹⁵⁰

IV. დავით გირეჯის ნათლისმცემლის ეკლესიის
სტელის წარწერა, VI—VII საუკ. I ნახევარი

—ეს ჭოვარი მე, მარვუვო, ავმართე სალოცველად

ჩემდა და ცოლისა და შვილთათვის”¹⁵¹.

V. პანტიანის სტელის ბაზის წარწერა, VII საუკ.
II ნახევარი¹⁵²

„შეწევნითა ღმრთისმშობელისაითა მე ერემია და ფაჰლავრიჭე ეს ჭოვარი
აუგართეთ სალოცველად სოვლთა ჩვენთა და ცკორებისათვის შვილთა ჩვენ-
თა”¹⁵³.

VI. ასეთივე ხასიათისაა შეიძის სტელის ბაზის წარწერა (616—619 წწ.)¹⁵⁴
(მიმდინ შესახებაც ზევით უკვე გვქონდა ჩვენი აზრი გამოოქმული):

„ეს ჭუარი ქრისტესი მე, კოსტანტი, ძემან სტეფანესმან და გულასმან,
აუგართე სახელსა მცხეთისა ჭუარისასა, ნასყიდევს ქუეყანსა ზედა, შაჰ-
ქანმანსა ა, სალოცველად ჩვენდა, ცოლისა და შვილთა, ნოემბერსა ი[?], ა[შენ]”.

ამგვარად, სრულიად ცხადად ჩანს, რომ „ჭუარს“ (სტელას) აღმართავლნენ
ცოცხლების სალოცველად, გარევული, კონკრეტული პირის, აგრეთვე მისი
ცოლისა და შვილთა სალოცველად, „ყოვლისა სახლისა მცველად“. ეს წარწე-
ტებიც, თავის მხრივ ნათლად ადასტურებენ, რომ აღრინდელი V—VI და VII
საუკუნეების ჯვრები (სტელები) წარმოადგენდნენ საკულტო ძეგლებს. ამ ტი-
პის ქვის ძეგლები სწორედ ზემოხსენებულ საკუუნეებში ჩანს გავრცელებული.

ის გარემოება, რომ უძველესი სტელები, მათი ბაზები და ჭვრები მნიშვნე-
ლოვანი რაოდენობითაა აღმოჩენილი სწორედ უძველეს ეკლესიებთან, ბოლ-
ნისის სიონთან (478—493 წწ.), უკანგორის ეკლესიასთან (V ს.), მცირე ეკლესიის
ნანგრევებთან დამბლუტისწყლის ხეობაში (V ს.), ლამაზ გორაზე V ს. ეკლესიას-
თან იმის შანიშნებელი კი არ არის, რომ აქ ეს სტელები თავმოყრილია „შიშია-
ნობის დროს“, არამედ იმისა, რომ ეს სავულტო ძეგლები იდგა ამ უძველესი
ეკლესიების მახლობლად. შეიძლება მეტიც თქმაც, ზოგიერთი სტელა, შესა-
ძლებელია, თვით ეკლესიაშიც კი ყოფილიყო აღმართული. ასეთი ფაქტი, როცა
სტელა აღმართული ყოფილა ეკლესიაში, საკურთხევლის წინ, ჩვენ მიერ ფიქ-
სრიებული იყო სოფ. პატარა ღმანისის მახლობლად საყდრისქედის ეკლესიის

¹⁵⁰ Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 80—85, ტაბ. 57—59.

¹⁵¹ თ. ბ ა ვ ე ლ ი, კახეთის წარწერები, თბ., 1962, გვ. 53—54, წარწერა № 12.

¹⁵² შინააღმდეგ აღრინდელი თახილისა—VI ს. შუა ხანები, იმ ძეგლის წარწერის ახალი
დათარილება ეკუთვნის დოც. ნ. შოშიაშვილს, რომელმაც ეს სიტყვიერად გვაცნობა და რასაც
ჩვენც ვიზიარებთ. ამ ცნობისათვის მის დიდ მაღლობას მოვახსენებთ.

¹⁵³ Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 53—54.

¹⁵⁴ კატალოგი, შედგენილი ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ, გვ. 19.

ნანგრევების გათხრის დროს. მართალია, ეს ეკლესია დათარიღებულია XII ს.¹⁵⁵, ხოლო სტელა XIII ს.¹⁵⁶ (ცრცელი წარწერის მიხედვით), მაგრამ, სავსებით შესაძლებელია, ამ შემთხვევაში საქმე გვქონდეს ძველი ტრადიციის გამოხატვასთან, მის გაგრძელებასთან. ამ საკითხთან დაკავშირებით აღსანიშნავია აგრეთვე ისიც, რომ დღემდე ვხვდებით ისეთ შემთხვევებს, როცა ეკლესიებთან დგას ძველი სტელები (მაგ. კუშურდოში, ზედა თმოვვში, გორგიშმინდაში, აგარაში და სხვ.), ამაზე უფრო ნათლად, ამაზე უფრო დამაჯერებლად დადასტურება იმისა, რომ სტელები ეკლესიებთან ყოფილა აღმართული, მე მგონი შეუძლებელია.

სტელების აღმოჩენა უძველეს ეკლესიებში და ეკლესიების უშუალო სიახლოვეს იმის მნიშვნებელი უნდა იყოს, რომ ეს ძეგლები თავიდანვე დაკავშირებული ყოფილა ეკლესიებთან; საცა ეს ძეგლებია აღმოჩენილი, იქვე ყოფილა ისინი აღმართული.

რაც შეეხება ისეთ შემთხვევებს, როცა უძველესი სტელებისა და ჯვრების ფრაგმენტები აღმოჩენილია შერმინდელი ეკლესიების კედლების წყობაში, ამის შესახებ შეიძლება ითქვას შემდეგი: როგორც ცნობილია, სტელების ფრაგმენტები აღმოჩენილია ქვემოჩამოთვლილ ეკლესიების კედლების წყობაში: ორსაყდრების, აბულ-ბუგის, ბალიჭის, ტნუსის, კზილ-ქილისას, სათხის, ბუჩქ-რაშენის ზემო და ქვემო ეკლესიების კედლების წყობაში. ჩვენ ზევით გვერდა აღნიშნული, რომ უძველესი სტელების, მათი ბაზების ფრაგმენტება ჩაშენებულია მოვეიინო ეკლესიების კედლების წყობაში უწესრიგოდ (არის შემთხვევები, როცა ჩუქურთმიანი ფრაგმენტები კედლის წყობის შიგნით, ჰყორდულაბშია ჩატანებული). ხშირია ისეთი შემთხვევები, როცა სტელების, მათი ბაზების ორნაშენტრარებული წახნაგები, წყობის შიგნითაა მოქცეული, გლუვი ზურგი კი ფასაღის მხარესაა. საბეღნიეროდ, არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა სტელების ორნაშენტრარებული ზედაპირი გარეთაა მოქცეული და კარგად ჩანს ორნაშენტრარებული მაგრამ, როგორც არ უნდა იყოს, სრულიად ცხადია, რომ ეს უძველესი და უმნიშვნელოვანესი ძეგლები, ამ შემთხვევებში გამოყენებულია ეკლესიებში, როგორც უბრალო საშენი მასალა.

თუ მართებულია ის მოსაზრება, რომ უძველესი სტელები და ჯვრები თავის დროშე აღმართული იყო ეკლესიების უშუალო სიახლოვეს, მაშინ ისიც უნდა ვითიქიროთ, რომ როდესაც, დროთა ვითარებაში ამ საკულტო ძეგლებმა დაყარგეს თავისი თავდაპირეველი მნიშვნელობა, ხოლო ის ეკლესიები კი, რომელთა სიახლოვესაც ეს სტელები იდგა, დაინგრა (ან დაანგრის) და მათ ნაცვლად ახალი ეკლესიები ააგეს, მათი მშენებლობის პროცესში (თუ რესტავრაციის დროს), გამოიყენეს იქვე ასებული მზაზარეული მასალა, გათლილი ქვები — სტელების ფრაგმენტები. როდის მოხდა ეს სხვადასხვა გეოგრაფიულ პუნქტში, შეიძლება გაირკვეს, მეტ-ნაკლები სიზუსტით, თითოეული ეკლესიის შესწავლის

¹⁵⁵ ვ. ჭავარი ძ. ე, შეა საუკუნეების ერთი ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლი ნაქალაქარ დმანისის გარეუბანში (საყდრის ძეგლის ეკლესია), კრებული „ფეოდულური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები“, II, თბ., 1974, გვ. 169.

¹⁵⁶ დ. გრ. ძ. ე ნი შ ვ ი ლ ი, დმანის ამირის უცნობი ჭარუერა ფინეზაურის ხეობიდან, საქართველოს მეცნ. აკადემ. მთამბე, XXXIII, 3, თბ., 1964, გვ. 750—51.

შედეგად. რა თქმა უნდა, უფრო მართებული იქნება ვიფიქროთ, რომ ეს ხდე-
ბოდა სხვადასხვა დროს, შესაძლებელია სხვადასხვა საუკუნეში, ზოგან უფრო
და, ხოლო ზოგან, შედარებით, გვიან.

ძიგლების განსაზღვრა და დათარიღება

უძველესი სტელების კოლექცია უკანასკნელი სამი ათეული წლის მანძილ-
ზე გაიზარდა და გაძლიდრდა როგორც დმინისის, ისე სხვა ექსპედიციების მუ-
შაობის შედეგად. ამ კოლექციაში შემავალი ძეგლების შესწავლას, მათ განსაზ-
ღვრასა და დათარიღებას საგრძნობლად ამსუბუქებს ის გარემოება, რომ სტე-
ლებზე ხშირად ვხვდებით ბოლნისის სიონის შემკულობის (მისი მხატვრული
კომპოზიციების) ანალოგიურ მოტივებსა და კომპოზიციებს. სრული დამთხვე-
ული ქვაზე ჭრის ტექნიკაშიც. დათარიღებისათვის, ცხადია, განსაკუთრებული
რიგებრობა აქვს ასომთავრულ წარწერებს, რომელთაც, როგორც ეს ზევით
ითვი აღინიშნა, ხშირად ვხვდებით უპირატესად, სტელების ბაზებზე, ხოლო
ზეგერ თვით საკუთრივ სტელებზე. დიდი მნიშვნელობა აქვს უკანასკნელ
წებში ჩატარებული ორქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილ უძვე-
ლეს ქვის ძეგლებისა და ეკლესიების შესწავლის შედეგებს, შემთხევით აღმო-
ჩენილ სტელების წარწერიან ნაწილებს და სხვა. დაგროვილი მასალის სხვადას-
ხვა კომპლექსების შესწავლის საფუძველზე, არის ცდები ამ მასალის განზოგა-
დებისა, ქრისტიანული დიოცერენციაციისა და სხვა. შიუხედავად იმისა, რომ
ისე ჩვენ მოგვებოვება სანდოდ შესწავლილი და განსაზღვრული ქვის ძეგ-
ლების ცალკეული კომპლექსები, მაინც ამ მრავალმხრივ საყურადღებო ძეგლე-
ბის განსაზღვრაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ბოლნისის სიონს, მის
წარწერებს, მის მხატვრულ მოტივებს, ვინაიდნ ბოლნისის სიონი ყოველმხრივ
და საფუძვლიანად შესწავლილი, მტკიცედ დათარიღებული ძეგლია. ზემოხსე-
ნებული გარემოების გაპო, სანაც გადავიდოდეთ დამანისის არქეოლოგიური ექ-
სპელიის შიერ მოპოვებული უძველესი ქვის ძეგლების—სტელების განსაზ-
ღვრასა და დათარიღებაზე, საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ იღვნიშნოთ ბოლნისის
სიონის შემკულობის დამახსინოებელი მოტივები და ნიშნები.

როგორც ცნობილია, ბოლნისის სიონის ფასადები მოკლებულია შემკუ-
ლობას, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში სამი ქვრის გამოსახულებას მის ალ-
მოსავლეთ, ჩრდილოეთ და სამხრეთ ფასადებზე. ეს არის, რა თქმა უნდა, სიმ-
ბოლო ქრისტიანობისა, რელიგიური ქვრებია, მაგრამ (ამ შემთხვევაში) აღნა-
ნიშნავია ის გარემოებაც, რომ, მავე დროს, ეს არის მხატვრულ მოტივი, მხატ-
ვრულად დახვეწილი ტოლქლავებიანი ქვრის გამოსახულება, ჩასმული მხატ-
ვრულ წრიულ ჩარჩოში; ეს არის მედალიონები, რომელთაც სიონის ფასადებ-
ზე ანაზილებს არქიტექტორი. მაშასადამე, მედალიონები, ამ შემთხვევაში, წარ-
მოადგენენ არა მხოლოდ რელიგიის სიმბოლოს გამოსახულებას, არამედ მხატ-
ვრულ ელემენტს, მის სამკაულს¹⁵⁸. მედალიონებით შემკულია როგორც სიო-
ნის ფასადები, ისე ინტერიერიც, უპირატესად სკეტჩების კაპიტელები.

¹⁵⁸ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 182.

თუ სიონის ფასადებზე შხოლოდ სამი მედალიონია გამოსახული, ტაძრის შიგნით ცხრა შედალიონია, ხოლო ხუთ შემთხვევაში წაგრძელებული ჯვრების გამოსახულებებს ვხედავთ. ამას გარდა, ჯვრების გამოსახულებები გვხვდება როგორც გარკვეული კომპოზიციის შემადგენელი ნაწილი — სეეტების კაპიტელებზე.

ბოლნისის ფასადებზე სამი ტიპის მედალიონია გამოსახული:

ა) ოოლმკლავებიანი ჯვარი ჩასმული ორ ან სამ კონცენტრულ წრეში, რომელთა შორის დარჩენილი არე შევსებულია ცერადკვეთით შესრულებული პატარა საპულობრედების ჯაჭვით. ასეთი მედალიონებია გამოსახული ტაძრის ფასადებზე გარედან. ეს არის ბოლნური მედალიონის ყველაზე უფრო გავრცელებული ტიპი (ტაბ. LXXVI, სურ. 1 და 3).

ბ) ბოლნურ შედალიონის მეორე ტიპის წარმოადგენს ტოლმკლავებიანი ჯვარი, ჩასმული გრძებილი ზონარის მსგავს მრგვალ ჩარჩოში, ხოლო ამ ჩარჩოს, გარედან, ორივე შერივ აუყვება მცენარეული მრგვალი ღერო, რომელიც ზევით, ორსავე მხარეს თავდება სამყურა ფოთლებით; დამახასიათებელია ამ შედალიონისათვის ჯვრის ტოლ მკლავებს შორის დარჩენილი არეების შევსება აძლეულული წიწვოვანი მოტივებით. ასეთ მედალიონს ვხედავთ ტაძრის ჩრდ. ნავის მესამე სვეტზე. ეს მედალიონი იმითაც არის საინტერესო. რომ იგი წარწერიანია; მედალიონს ზემოთ ასომთავრული დაქარაგმებული წარწერაა, რომელიც გაშიფრული აქვს ლ. მუსხელიშვილს შემდეგნაირად: „ესე ჯუარი ვარდან ნახაპეტისა“¹⁵⁹, ეს წარწერაც ისევე ძველია, როგორც თვით ტაძარი (ტაბ. LXXVI, სურ. 5).

გ) შესამე ტიპის ბოლნურ მედალიონს ვხედებით ტაძრის აფსიდის ჩრდ. პილასტრზე; ეს არის ტოლმკლავებიანი ტიპური „ბოლნური ჯვარი“, რომელსაც კონტურების გარშემო წმინდად ამოწრილი ღარი შემოუყვება; ეს ჯვარი ჩასმულია ასევე ამოლარულ წრიულ ჩარჩოში. შემცულობის სხვა დეტალები ამ შედალიონს არ გააჩნია¹⁶⁰ (ტაბ. LXXVI სურ. 2).

დ) ბოლნისის სიონის შიდა ფასადებზე ეხვდებით აგრეთვე ჯვრების გამოსახულებას, რომელთა ერთი მკლავი ოდნავ წაგრძელებულია სამ დანარჩენზე. ეს ჯვრები განსხვავდებიან ზემოხსენებული სამი ტიპის ჯვრის მოყვანილობისაგან იმითაც, რომ მათი მკლავები ვიწრო და უფრო წაგრძელებულია (ზემოხსენებული სამი ტიპის ბოლნური ჯვრების მკლავებთან შედარებით). გარდა ამისა, ამ პატარა ჯვრების მკლავები უმნიშვნელოდ არის გაფართოებული ბოლოებში და არ არის შესრულებული ცერადკვეთით, მათი მკლავები ბრტყელია¹⁶¹.

ე) დასასრულ, როგორც ეს ზევით აღინიშნა, ბოლნისის ფასადებზე შიგნიდან ვხედებით პატარა რელიფურ ტოლმკლავებიან ჯვრებს გარკვეულ კომპოზიციებში, რომლებიც (ჯვრები), თითქოს ჩამოყიდებულია რაიმეზე. ასეთია მაგ., ჯვარი სანათლავის შუა კაპიტელზე, რომელიც ორი ფარშევანგის გამოსახულებას შორის არის მოქცეული; ან კიდევ პატარა ჯვარი ხარის თავის სკულპტუ-

¹⁵⁹ ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, ენიმდის მოამბე, III, ტფ., 1938, გვ. 332. აგრეთვე გ. ნ. ჭუბინაშვილი, ბოლნისი, სურ. 113, გვ. 185.

¹⁶⁰ გ. ნ. ჭუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., სურ. 110, გვ. 182.

¹⁶¹ გ. ნ. ჭუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., სურ. 114, გვ. 187.

თუ გამოსახულების ზევით, ხარის რქებს შორის, ზემოხსენებული კაპიტელის აუდიო წახნაგზე¹⁶².

ბოლნისის სიონის შემკულობისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე ცხოვე-
ლის რელიეფური გამოსახულებანი გარკვეულ კომპოზიციაში; მცენარეული
მოტივები, უპირატესად დატოტვილი და ფოთლებით შემოსილი ხეების გამო-
სახულებანი.

ცხოველების გამოსახულებებიდან ტაბური კომპოზიცია ტაძრის აბსიდის-
ჭინა კაპიტელზე — მცენარეულ მოტივებს შორის ორი ლომი თავს ესხმის
ამნის; ამავე კაპიტელის სარტყელზე გამოსახულია დათვი, რომელიც მის-
ავა შევლს. მცენარეულ მოტივების გამოსახულებებთან ერთად ვხვდებით
ცხოველების გამოსახულებებს ტაძრის ჩრდილო სტოას დას. კაპიტელაზე; სა-
მართვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ კაპიტელებზე¹⁶³.

მცენარეების, უპირატესად სტილიზებული ხეების გამოსახულებებისათვის
დამახასიათებელია ცერადკვეთის ხერხით გამოყვანილი ნავისებრი და სამკუ-
თხოვანი ფორმის ფოთლები (აბსიდის ჭინა სამხრ. და ჩრდ. კაპიტელები. სამხ.
ჭინაშის დას. კაპიტელი)¹⁶⁴. განსაკუთრებით დამახასიათებელია ხეების სტი-
ლიზებული გამოსახულებანი, რომელთა ორი გვერდითი ზედა ტოტი ზევით
არის ახრილი რკალივით, ხოლო ქვედა ორი პატარა ტოტი, პირიქით, ქვევით
არის გადმოხრილი მკვეთრად¹⁶⁵. ასევე დამახასიათებელია ბოლნისის სიონის
კაპიტელებზე, როგორც გ. ჩუბინაშვილი უწოდებს ე. წ. ნარატიული ხეების გა-
მოსახულება, რომელთა ორივე მხარეს გამოსახულია მაზდეიზმის წმინდა თავ-
ხერავის ბოლოები რკალივით ზეაღმართული¹⁶⁶. ეს არის აშკარად გამოსახული
მაზდეიზმის სიბბოლო ქრისტიანული ტაძრის კაპიტელებზე, ქრისტიანობის
სიმბოლოს — ჯვრის გვერდით. ამ გარემოებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა
უზრუნველყო, V ს. საქართველოს ხელოვნების ძეგლების დახასიათებისათვის. დასა-
სულ, განსაკუთრებით ხშირად ვხვდებით ოთხფურცლოვანი ვარდულების გა-
მოსახულებას ტაძრის კაპიტელებსა და ბაზებზე. ასეთი თავბოლოწამახვილებუ-
ლი ლანცეტისებრი მოყვანილობის ვარდულის ფურცლები, თავისი ბოლოებით
უხევიან ოთხივე მხარეს გონილაგებულ ასეთივე ვარდულებს და, ამგვარად,
ქხიან ასეთი მოზდენილი ვარდულებისაგან შედგენილ მთელ ბადეს¹⁶⁷. ეს ვარ-

¹⁶⁴ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. IV, სანათლავის შეა კაპი-
ტელი, ჭინა და გვერდითი წახნაგვები.

¹⁶⁵ იქვე, სურ. 95, ტაბ. III.

¹⁶⁶ იქვე, ტაბ. I, და II, ტაბ. V.

¹⁶⁷ იქვე, ტაბ. I.

¹⁶⁸ იქვე, ტაბ. V, აგრეთვე, სურ. 98, გვ. 166.

¹⁶⁹ აყად. გ. ჩუბინაშვილი ამ მოტივის გვომეტრიულ მოტივად მიიჩნევს იმ საფურველზე,
რომ ამ ვარდულებისაგან შედგენილ „ბადეში“ იგი ხედავს ერთმანეთის გადამკვეთი პატარა ჭრე-
ბას (пересекающихся кружков) მოტივს და არა ვარდულებს (ი.e. მისი ნიუნი, გვ. 174—184,
სურ. 105—107 და სხვ.). საქმე ის არის, რომ ოთხფურცლი ვარდულები ამ მხატვრულ მოტივში
ასე არიან სიმეტრიულად ერთმანეთთან განლაგებულნი, რომ ისინი თავისი მახვილი შევრე-
ბით ერთმანეთს ეხებიან და ქმნიან უწყვეტ მხატვრულ „ბადეს“. ასეთიანიად ვანლაგებული
უზრუნველყოს ნაცვლად, თვალს ზოგვრ ეჩვენება ერთმანეთის გადამკვეთი ოთხ-ოთხი პატარა
ჭრა; მაგრამ თუ კირგად დაუკავირდებით შეენიშნავთ აშკარად გამოხატულ ოთხფურცლი მოხ-
რუნველ ვარდულებს სწორედ ისეთს, როგორიც ჩვენ ხალხში გავრცელებული იყო ბოლო დრომ-

დულებიც ისევე, როგორც სხვა მცენარეული მოტივები, ცერადკვეთით არის შესრულებული. შაგალითად საჩტ. კარიბჭის დასასავლეთი კაპიტელი და სხვ.¹⁶⁸

ამ მოტივის ერთგვარ ვარიანტს წარმოადგენს ამგვარივე მოყვანილობის ფურცლებისაგან შეღენილი ნახევარვარდულები — ორი ლანცეტისებრი ფურცლისაგან შეღენილი. ასეთი ნახევარვარდულების მოტივები ასევე გავრცელებული ჩანს ბოლნისის ტაძრის შემკულობაში¹⁶⁹.

ბოლნისის კაპიტელებზე პირველად ვევდებით ვაზის ზიგზაგურად გამოსახულ შტოს ყურძნის მტერების, ფოთლებისა და სპირალურად დახვეული „ულვაშების“ სახით (სანათლავის ჩრდ.-აღმოსავლეთისა და ჩრდ.-დას. კაპიტელები-იქვე შეა კაპიტელი¹⁷⁰). დასასრულ, დამახასიათებელია ფარშევანგების გამოსახულება სანათლავის შეა კაპიტელზე, როგორც მარადიული სიცოცხლისა და ალორძინებული გაზაფხულის ქრისტიანული სიმბოლო¹⁷¹. ამგვარად, ბოლნისის ტაძრის შემკულობის მოტივების სახით ჩვენ გვაქვს V საუკუნის ხუროთმოძღვრული ძეგლების მხატვრული მოტივების მთელი სერია.

ამასთან ისიც არის გასათვალისწინებელი, რომ ეს მხატვრული მოტივები წარმოდგენილია რელიეფების სახით, ხოლო რელიეფურობა მიღწეულია ფონის ამოკევთის ხერხის გამოყენებით. არქიტექტურული მონუმენტური ტაძრის ზემოაღნიშნული შემკულობის მოტივები, სიუჟეტები, სიმბოლიკა, ქვაზე ჭრის ტექნიკა გარკვევითაა ასახული, გამოყენებული მცირე ხელოვნების ქვის უძველეს ძეგლებზე, სტელებზე, რაც ხშირად საფუძველს გვაძლევს ამგვარი ძეგლები მივიჩნიოთ ბოლნისის სიონის სინქრონულ ძეგლებად.

დასასრულ, ბოლნისის ტაძარითან კავშირში არ შეიძლება არ გავითვალისწიოთ ქვის სტელებისა და ჯვრების ფრაგმენტები, რომლებიც აღმოჩნდა ბოლნისის სიონსა და მის უწყალო სიახლოვეს მაშინ, როცა არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ტაძრი და მისი ტერიტორია გაუქმინდა ნაშალი მიწის გროვისაგან და ნანგრევებისაგან¹⁷². ამ ძეგლების მნიშვნელოვანი ნაწილი აღმოჩნდა მოვინაონ ხანაში ამოშენებულ კედლებისა თუ ტიხერების წყობაში. მათი ფრაგმები გამოყენებულია როგორც სამშენებლო მასალა.

გ. ჩუბინაშვილს სპეციალურად აქვს განხილული თავის შესანიშვავ ნაშრომში „ბოლნისი“ (1940 წ.) ქვის ძს უძველესი ძეგლები, რომლებიც აღმოჩნდა ბოლნისის ტაძრის დანგრეული კედლების ამოშენებისა თუ გადაკეთების დროს კედლების წყობაში და ტაძრის გარშემო ნანგრევებს შორის. სტელებისა და ჯვრების ფრაგმენტებიდან, რომელთა საერთო რაოდენობა თოხათეულამდე აღწევს, გ. ჩუბინაშვილი გამოკყოფს ქვის თხელ, სწორკუთხოვან

დე ხითხერობაში და რომლითაც ხშირად ამკობდნენ ხის ავეჯს. ამ ვარდულებს ხალხში „კურდლისურას“ უწოდებდნენ.

¹⁶⁸ იქვე, ტაბ. V, აგრეთვე იბ. ტაბ. III, VI, სურ. 105, 106, 107; ტაბ. VII და VIII.

¹⁶⁹ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, ტაბ. VII, დას. ღიობის ბაზა, ტაბ. VIII, ჩრდ. სტოა, მესამე კაპიტელი და სხვ.

¹⁷⁰ იქვე, ტაბ. III, და IV, აგრეთვე სურ. 100 და 101, გვ. 166.

¹⁷¹ იქვე, ტაბ. IV.

¹⁷² ლ. მუს ხელი ვილი, ბოლნისი, გვ. 311, ბოლნიში, ზემოხსენებული არქეოლოგიური ექსპედიცია მუშაობდა 1936 წ. 9 ივნისიდან ავგისტომდე. ექსპედიციის საერთო ხელმძღვანელი იყო პროფ. ივ. ჯავახშვილი, კონსულტანტი პროფ. გ. ჩუბინაშვილი, ხოლო გათხრებს აღილზე ხელმძღვანელობდა ლ. მუსხელიშვილი.

შედებს ბოლნური მედალიონებით (ცერადკვეთილი სამკუთხედებისაგან შედგენილ წრიულ ჩარჩოებით) და ასომთავრული წარწერებით, და მათ მიიჩნევს ტიტულს ხასიათით, კომპოზიციით) უმჭველად ბოლნისის ტაძრის სინქრონულ ძეგლამდე¹⁷³. ამ დათარიღებას მხარს უჭირენ აგრეთვე წარწერების პალეოგრაფიული ნიშნებიც.

სულაურ განსაკუთრებულ ძეგლებად მიაჩია გ. ჩუბინაშვილს შესანიშნავ ქვები, გამოქრილი კონტურების მიხედვით და დიდი ოსტატობით შეფერლი არქაული ჩუქურთმებით (შეგ. სამცურლოვნი ყვავილი), ამ ქვრებს მთავარ შელევის ორსავე მხარეს ამოუყვება ნახევარპალმეტები — ყველებული ფრთის სიბბოლო. ამ ქვრებს გ. ჩუბინაშვილი ათარიღებს „უძველესი ეპოქით, მარელიც შეიძლება პირობითად განისაზღვროს V, VI და VII სს.“¹⁷⁴.

ავეთ, ბოლნისის კედლების წყობასა და ტაძრის გარშემო კულტურულ ფენომენის იყო ორ ათეულზე მეტი ფრაგმენტი თოხტახნაგოვანი ქვის ჩრდილებისა, რომელიც შემცულია უპირატესად ბუნზე დადგმული ბოლნური შეფალიონებით, თავის მხრივ ბუნი დადგმულია ორ-ან სამსაფეხურიან კვარციზეცხვე. ამას გარდა, არანაკლებ გაერცულებულია და ხშირად გვხვდება სტელაზე ვაზის შტოს მოტივი ზიგზაგურად მოხრილი, რომლის „უბეებში“, თანაბრძოვრულად ჩასმულია ყურძნის მტევნები და სტილიზებული ფოთლები. მეტად დამახასიათებელია ამ მოტივისათვის ისეთი დეტალები, როგორიცაა სპირალურად დახვეული ვაზის ე. წ. ულვაშები. გვხვდება სხვა მოტივებიც, მაგრამ ეს ორი მოტივი მაინც განსაკუთრებით დამახასიათებელია ბოლნისის სტელების შემცულობისათვის; იშვიათად გვხვდება ძაღმიანის (მამაკაცის) გამოსახულება ეპოქისათვის დამახასიათებელ ტანსაცმელში. ბოლნისის სიონის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ოთხტახნაგოვანი სტელების ფრაგმენტები გ. ჩუბინაშვილს, ზემოხსენებულ ორი ქვეფის ქვის ძეგლებთან შედარებით, უფრო მოვალეობით ძეგლებად შიაჩნია იმ საფუძველზე, რომ ეს სტელები „ამოვარდნილია ბოლნისის სიონის ხასიათისა და არქიტექტურული ჩარჩოებიდან“ და, რომ სიონთან ეს ძეგლები არ შეიძლება დავაკავშიროთ.

ყოველივე ზემოთქმულის გარდა, ქვის უძველესი ძეგლების შესწავლისათვის მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოებასაც, რომ ბოლნური მედალიონი დროთა ვითარებაში იცვლება და თანდათანობით კარგავს იმ დამახასიათებელ ნიშნებს, რომელთაც ჩვენ ბოლნისის სიონის ფასადებზე შერჩენილ მედალიონზე ვამჩნიეროთ. ეს ნათლად ჩანს ბოლნისის სიონის შემდგომი საუკუნეების ისეთ ძეგლებზე, როგორიცაა მცხეთის ჭვარი და წრომის ტაძარი; ჭვრის სახესხვაობა, რასაც ვამჩნევთ ქველი ქართული არქიტექტურის ზემოაღნიშნულ, კარგად შესწავლილ და დათარიღებულ ამ საეტაპო ძეგლებზე, საფუძველს გვაძლევს თვალი გვადევნოთ ქრისტიანობის ამ სიმბოლოს გმოსახულების ევოლუციას და აღნიშული მონაცემები გამოვიყენოთ სტელების ორნამენტიკის შესწავლის პროცესში.

¹⁷³ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნამრობი, გვ. 101, სურ. 75 და 76.

¹⁷⁴ იქვე, გვ. 96, სურ. 63, 64, 65; აგრეთვე სურ. 66—74.

სრულიად ცხადია, რომ აღრეული შუა საუკუნეების სტელებისა და გვრების განსაზღვრა-დათარიღებისათვის სათანადო დასაყრდენს იძლევა თვით სტელები და განსაკუთრებით მათი წარწერები. ამავე დროს, მცირე ხელოვნების ეს ქადაგები მნიშვნელოვნად ავსებენ ჩვენს ცოდნას აღნიშნული ხანის ისტორიის და ხელოვნების საკითხებზე.

ამის შემდეგ შეიძლება უშუალოდ შევეხოთ დმანისის არქეოლოგიური ექსკავაციის მიერ მოპოვებული მასალების დათარიღების საკითხს.

აღრეული შეა საუკუნების იმ ძეგლებიდან, რომელთაც მიაკვლია დმანი-
სის არქეოლოგიურმა ექსპელიციამ, განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს
სოფ. უკანვორის ეკლესია და იქვე ომოჩენილი ქვის მრავალრიცხვოანი ძეგლე-
ბი, რომელთა შესახებაც ზევით გვქონდა საუბარი. მნიშვნელოვანია უკანვო-
რის ძეგლები იმიტომ, რომ ყველა ნიშნის მიხედვით ისინი უკავშირდებიან სა-
ქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების უადრეს საფეხურებს. ლ. მუსხე-
ლიშვილი, როგორც ზევით აღინიშნა, უკანვორის ერთნავიან ეკლესის ათარი-
დებს VI ს. დასაწყისით¹⁷⁵ შემდეგ საფუძველზე:

8) სამხრეთის შენიდან მიშენებული სიღიაკვნო, რომელსაც შესასვლელი მხოლოდ შიგნიდან აქვს (ტაბ. I და V, სურ. 1), მისი სიძველის მანიშნებელია და მეოპოპორტური ტრადიციის უცავლენის უნდა მიეწროს;

8) Ծալվեսուն կառլցին շինայլող և սուսյու 1,25 մ. ամստանացք ըկլացուն հոգորու ցարեցան, ուս Շոցնուն (Թուշեցազած ցագացուցին դրուտա զանմաց-լոնձամունք) Մշմանսուն կարցած ցալլուն գուգուն մոպատական կազմակերպութ և կառլցին Շպոնձամուն կարցած դապալու տարածութան համար:

დ) ეკლესიის აბსიდის სარქმლის კედლები (აგრეთვე სხვა სარქმლების კედლებიც) პარალელურია (ტაბ. I, სურ. 1 და 2), რაც დამიახსიათებელია, როგორც საქართველოს, ისე სომხეთის უძველესი ტაძრებისათვის. ამ დეზულების დაღა-ტურებისათვის ღ. მუსხელიშვილს დასახელებული აქვს საქართველოს ძეგლები-დან ძველი გივაზის ტეტრაკონქი (VI საუკ.), ხოლო სომხეთის ძეგლებიდან დი-რიკლარის IV საუკ. ტაძრი, ერერუიქის ბაზილიკა, რომელსაც სტრიკონესკი V საუკ. წილველი ნახევრით ათარიღებს, აგრეთვე ქასახისა და აშტარაკის V საუკ. ტაძრები¹⁷⁸;

¹⁷⁶ Ա. ԹՐՍԵԿ ՊՐՈՑ, ԳԱՅՆ. ԵԱՀ., թ. 11. սեպտեմբեր J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, Bd. I, թ. 140, էջ. 152; թ. 147, էջ. 167. թ. 150, էջ. 172; թ. 153, էջ. 177;

ე) თავისი საერთო გეგმითაც უკანგორის ეკლესია უძველეს ერთნავიან ნა-
ებობას უნდა მიეკუთხნოს;

ვ) ლ. მუსხელიშვილი უურადღებას მიაქცევს იმ გარემოებასაც, რომ შემ-
ულობა ეკლესის არც გარედან და არც შიგნით არა ჰქონია, რაც იგრეთვე მისა
სიცველის მაჩვენებელი ნიშანია¹⁷⁷.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ ამ ეკლესიამ ჩვენი ყურადღება ადრევე მიიპყრო,
ასერთხელ მოგიხდა ჩასვლა სოფ. უკანგორში დმანისიდან და გარევეუ-
ლი დაბატებითი მუშაობის ჩატარება ეკლესის შემდგომი შეცწავლის მიზნო.
უპირველესად ყოვლისა, ჩვენი ყურადღება მიიქცია ეკლესის გეგმამ, ეკლესი-
სა სამხრეთით მკეთრად გამოწეულმა სადიაკვნომ. წინასწარმა დაკვირვებაშ
უიჩება, რომ ეკლესის უნდა ჰქონოდა დია გალერეა. მართლაც ეკლესის დას.
და სამხრ. ჩატარებულმა გათხრამ გამოაჩინა ეკლესის სტოას კედლები, აგებუ-
ლი შესანიშნავად გათლილი დიდი კვადრებით, რომლებიც ერთმანეთთან მეტად
ჰყიდროდა მორგებული¹⁷⁸ (ტაბ. IV, სურ. 1 და 2; ტაბ. V, სურ. 1, ეკლესის
ჰვება). ამას გარდა, აღსანიშნავია, რომ ეკლესის დას. და სამხრ. ფასადების
კედლების წყობაში გარევეულ დონეზე შერჩენილია წინ გამოწეული თარხნები.
რომელთაც, უეჭველია, ეყრდნობოდა სტოას თაღები თავისი ქუსლებით. ეს
ნაშენელოვანი ფაქტი კიდევ უფრო დამაჯერებლად მიგვითოთებს ეკლესიის
სიცველეზე.

ჩაც შეეხება მეორე საკითხს, წინააღმდეგ ლ. მუსხელიშვილის მტკიცებისა,
რომ ეკლესის შექმულობა არც გარეთ ჰქონია და არც შიგნითამ გამოირკვა,
რომ ეკლესის საყურათხევლისწინა პილასტრების კაპიტელები შემკული ყოფი-
ლა აღრექრისტიანული ხანის ძეგლებისათვის ფრიად დამახასიათებელი და გავ-
რცელებული ოთხფურცელი ვარდულებით. როგორც ჩვენ ზევით ხახვასმით
შევნიშნეთ, აღნიშნული ტიპის ოთხფურცელი ვარდულები (ლანცეტისებრი
მიყვანილობის ფურცლებით) ფალრესად დამახასიათებელი და გავრცელებული
შოტიერი ბოლნისის სიონის შემკულობის მოტივებს შორის; ასეთი ვარდულები-
თა შექმული სიონის როგორც კაპიტელები, ისე ბაზებიც. ამიტომ, ჩვენ ვფიქ-
როთ, უკანაგორის ეკლესის კაპიტელების შემკულობა ზემოხსენებული ვარ-
ცელებით ერთ-ერთი ნიშანია ამ ეკლესის სიცველისა. ეს გარემოებაც, თავის
ჩარიც, დამაჯერებლად მიგვითოთებს იმაზე, რომ უკანაგორის ეკლესია V ს. ძეგ-
ლია. აქ საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ უკანაგორის ეკლესის პილასტრების ორი
კაპიტელიდან თავის იდგილას არის შერჩენილი საყურათხევლის წინა, ჩრდ. კა-
პიტელი¹⁷⁹, ხოლო მეორე, სამხრეთის კაპიტელი, ჩამოვარდნილა დიდი ხნის
წინათ, რაც იქიდან ჩანს, რომ ამ კაპიტელის ფრაგმენტი ჩაუშენებიათ ეკლესიის
დას. კედლის სამხრ.-დას. კედლის წყობაში (ტაბ. II, სურ. 2), ხოლო ზეორე
დაიდი ფრაგმენტი (ზომ. 1,32×0,26 მ), აღმოვაჩინეთ ეკლესის დას. კარის
ძრალ წყობაში, რომლითაც სოფლის მცხოვრებლებს კარი ამოუქოლიათ (ტაბ.

¹⁷⁷ ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 10 და 11.

¹⁷⁸ В. В. Джапаридзе, Отчет Дманисской археологической экспедиции, Полевые археологические исследования в 1975, Тб., 1976, გვ. 10

¹⁷⁹ ჩადგან კაპიტელი ეკლესის იატაკის დონიდან მაღლაა და, თანაც ჩრდილშია მოქცაუ-
ლი, მისი ფოტოსურათის გადაღება ვერ მოხერხდა.

7. სურ. 2). ნიშანდაბლიერია, რომ უკანვორის ეს ძველი ეკლესიაც, თავისი დროის აზრიში მეტერული პრინციპის შესაბამისია, მეტად ძუძუად ყოფილი შემკული აღნიშნული ორნამენტული მოტივით. სხვა ორნამენტის, ეკლესის შემკულობის სხვა კული არ ჩანს¹⁸⁰.

როგორც ვიცით, ეკლესიაში და ეკლესის უშუალო სიახლოვეს მიკვლეული ფირცელების, მათი ბაზებისა და კაპიტელების ფრაგმენტები. საინტერესოა რა ქრისტიანულობრივი ურთიერთობაში შეიძლება იყოს ქვის ეს საინტერესო ძეგლები ამ უძველეს ტაძართან.

ლ. მუსხელიშვილი, სრულიად სამართლიანი, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას აიცემს იმ ქვებს, რომლებიც ეკლესისთან აღმოჩნდა და „რომლებიც—აღნიშნავს იგი, — ჩემის აზრით, საშუალებას გვაძლევს ტაძრის ქრისტიანული უფრო ნიშანდობლივადაც განვსაზღვროთ“¹⁸¹.

ეკლესიასთან, ზედაიმრულად აღმოჩნდილი იყო სულ სხვადასხვა დანიშნულების ქვის 13 ფრაგმენტი, სტელის ბაზების 2 ფრაგმენტი, ერთი ფილა ბოლნური მედალიონით და ასომთავრული წარწერის ნაშთით; ქვის ერთი ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონის ორიგინალური ვარიანტით; სტელების 3 ფრაგმენტი (მათ შორის ერთი დიდი, სამად გატეხილი); ერთი სტელის კაპიტელის ფრაგმენტი და ორი ქვა, რომლებიც შერჩენილია საერთო პირთა გამოსახულებისა და ასომთავრული წარწერების ნაშთები¹⁸².

ზემოხსენებული ქვებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სტელის ბაზა ასომთავრული თოხსტრიქონიანი წარწერით (V და VI სტრიქონები წაშლილია და საბოლოოდ დაკარგული), რომელშიც, როგორც ეს ზევით იყო აღნიშნული, ისენიება გვრის აღმმართველი თათვარაში (ტაბ. III, სურ. 1); უეჭველია, თათვარაში თავისი დროის წარჩინებული პირი უნდა ყოფილიყო. ლ. მუსხელიშვილს სრულიად მართებულად, წარწერის ენობრივი და პალეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე აღნიშნული აქვს, რომ „ეს წარწერა ენათესავება ბოლნისის უძველეს წარწერებს“¹⁸³. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ წარწერა ხანმეტია („აღხოვძართე ესე ჭოვარი..“); რომ წარწერაში ხმარებულ ასოებიდან თავშეკრულია „ვ“ და „ბ“; „შ“—ინი თავგახსნილია. პალეოგრაფიულად დამახასიათებელია ტანდაბალი, განიერი ასოები. სრულიად მართებულია ლ. მუსხელიშვილის დაკარგვება იმის შესახებ, რომ „ვ“—ს ხმარება სიტყვაში „შეწინითა“ კიდევ უფრო უახლოვებს ამ წარწერას ბოლნისის უძველეს წარწერებს (სააღმშენებლო წარწერას და დავით ეპისკოპოსის წარწერას), სიცა ანალოგიური მართლწერა გვაქვს წარწერების სიტყვებში: „თავყვანისცეს“ „თავყანისცეშელნი“.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის საფუძველზე ლ. მუსხელიშვილს, თათვარაშის წარწერა მიაჩნია ბოლნისის თანადროულ წარწერად. ამგვარად ამ მეტად

¹⁸⁰ ლ. მუსხელიშვილს თავის „ექსკურსიებში“ (გვ. 10) აღნიშნული აქვს თთქმის ეკლესის კედლებში ჩაშენებული იყო „უაღგილო აღგილას ორ ნამეტი ტირებული ქვა, რომელიც ჩაშენებულია ეკლესის დას. ფსევდის სამხ.—დას. ზედა კუთხეში (ტაბ. II, სურ. 2), ამის ზემოხსენებული კაპიტელის ფრაგმენტი.

¹⁸¹ იქვე, გვ. 11.

¹⁸² ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 11—23.

¹⁸³ იქვე, გვ. 12.

მარტერესო ძეგლისა და მისი წარწერის თარიღი არ უნდა იწვევდეს ეჭვს. მარტერის წარწერა არის V საუკუნის უძველესი წარწერა ყველა თავისი დამასახურებელი ნიშნით.

ინტერესი თათვარაზის წარწერებისადმი არ ამოწურება მხოლოდ იმით, რომ იგი წარმოადგენს ერთ-ერთ უძველეს ქართულ წარწერას ბოლონის სიახლის წარწერებთან ერთად. გარდა თათვარაზისა, რომლის ვინაობის შესახებაც უკიდურებისათვის არაფერია ცნობილი, ამ მოკლე წარწერაში იხსენიება პეტრე ხუცესი. წარწერა, როგორც ვიცით, იწყება ასე:

1. [ქ] პეტრე ხოცუსობას [ა]
2. მე თათვარაზ აღხოვ[შ] 1 [ა]რთ
3. ესე ჯოვარი...

მაშასაღამე, გამოდის რომ ჯვრის აღმშართველი — თათვარაზი, ჯვრის აღმართების აქტს ათარიღებს იმ დროით, როცა პეტრე იყო ხუცესი, პეტრეს ხუცუსობის დროით. მაგრამ საკითხავია ვინ იყო ეს პეტრე ხუცესი, რომელსაც თავისის ცხრილი კარგად იცნობდა მაშინდელი საზოგადოების ფართო წრეები?

ლ. მუსხელიშვილი ვარაუდობს, რომ „ჩენს წარწერას უთუოდ საერო ან ნახევრად საერო პირი ჰყავს მხედველობაში პეტრე ხუცესის ქვეშ“¹⁸⁴. ჩვენ უდიშრობთ, რომ რაკი ჯვრის აღმართვა საკულტო აქტი იყო და საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებისა და განმტკიცების პროცესის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო, ამიტომ შეტი საფუძველი გვაქვს ვითიქროთ, რომ პეტრე ხუცეს სამღვდელო პირი იყო, და არა საერო. ასეთი ვარაუდი მით უფრო შესაძლებელია, რომ ქართულ ისტორიულ წყაროებში კარგად არის ცნობილი ვახტანგ გურგასალის თანამედროვე საეკლესიო მოღვაწე პეტრე მღვდელი, მაგრამ ეს ვაკე სპეციალური საკითხია, რაც საგანგებო დასაბუთებას მოითხოვს, ამიტომ ადრე ამ საკითხზე ჩვენ არ გავაგრძელებთ საუბარს.

შნიშვნელოვან ძეგლს წარმოადგენს პატარა ჯვრის ის კვარცხლბეკი (ზომ. $0,39 \times 0,355 \times 0,31$ მ.), რომლის ერთ პირზე გამოქანდაკებული ყოფილა შვიდსტრიქონიანი შთავერული წარწერა¹⁸⁵. ჩვენ უკვე გვქონდა ზევით აღნიშნული, რომ ეს წარწერა თათვარაზის წარწერასთან შედარებით, უფრო მეტად ყოფილი დაზიანებული, მაგრამ მაინც იკითხება სრულიად დამაჯერებლად სიტყვები:

- „აღნ ი ცმართოთ
ესე ჯოცარი აალოცველად წინდა...“

ამ ფრაგმენტიდან ჩანს, რომ წარწერა ხანმეტი ყოფილა, ამას გარდა, წარწერისათვის დამახასიათებელია დაბალყელიანი „დ“-ი, რაც მისი სიძეველის მაჩვენებელია. ლ. მუსხელიშვილი ამ წარწერას, ზემოხსენებულ საფუძველზე, თათვარაზის წარწერის თანადროულად მიიჩნევს.

შეტად სინტერესო ბრტყელი სტელა ბოლნური მედალიონით, სამფურცლა ყვავილების არშიით და შედალიონს ქვევით ასომთავრული წარწერის

¹⁸⁴ ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 13, დასაბუთება, ამ მოსაზრებას არ ახლავს.

¹⁸⁵ ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 13.

ნამოთ (ტბ. III, სურ. 2 და 3)¹⁸⁶. სტელის წარწერიდან მხოლოდ 4 ასოა შეჩერებული, რამაც თავშეკრული „კ“-ნია. ლ. მუსხელიშვილის აზრით, პლატონიური ხასიათი შერჩენილი ასოებისა ისევ 7 საუკუნეზე მიგვითოთ.

ამ სტელაზე გამოსახული მედალიონიც სრულ მსგავსებას იჩინს ბოლნურ შედალიონებთან (ბოლნური ტიპის ჭვარი, მის მკლავებშორის წიწვოვანი მოტივის, საძრუთხედების ჯაჭვისაგან შედგენილი ჩარჩო, ფონის ამოკეთისა და ცრადვების ტექნიკით „შესრულებული ორნამენტული მოტივები). ეს მედალიონიც ქრისტიანობის ამ იღრული ეტაპის ხელოვნებისათვის დამახსიათებელი ძეგლია და მეტად გულმოღაცინებ და დიდი ისტორიულია შესრულებული. ამ საფუძველზე მისი მიყუთვნება ბოლნისის სინის თანადროულ ძეგლების ჯვალისათვის, სრულიად მართულიად უნდა მიეკინოთ.

ამ ქვის დანიშნულება ისეთივე უნდა ყოფილიყო, როგორც „ძნას“ ჭვრის ქვისა. ეს ლ. მუსხელიშვილის მიაჩნია სამახსოვრო ძეგლად¹⁸⁷.

აღრევრისტიანული ჰერიონის ძეგლებად მიაჩნია ლ. მუსხელიშვილს ავრცევე ოთხწახნაგა პრიზმული მოყვანილობის ქვა ბოლნური მედალიონით (ჭვარი ჩასმულია პაწია სამკუთხედების ჯაჭვისაგან შედგენილ ჩაჩრმში). ქვის ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონის მეტად ორიგინალური ვარიანტია (ტაბ. LXVII სურ. 5); სტელების სამი ფრაგმენტი, რომელთაგან ორზე შერჩენილი ყოფილა მუხსიანი მედალიონისათვის დამახსასიათებელი კვარცლბეკების საფეხურები, საშტარცელა ყვავილებითა და წიწვოვანი მოტივებით შემცული. მესამე ფრაგმენტი სტელისა 2,05 მ. სიგრძისა ყოფილა, რომლის წახნაგები (სიგ. — 0,35 მ) შექცული ყოფილა „გამოქანდაკებული ორნამენტით“. ერთ-ერთ წახნაგზე გამოშახდაკებული ყოფილა პალმეტებიანი ბოლნური მედალიონები დაღმცული თავისი ბუნებით კვარცლბეკებზე (თეკენების სტელის ფრაგმენტის ანალოგური)¹⁸⁸.

ასევე უფროლეს ძეგლებდ მიაჩნია ლ. მუსხელიშვილს კაპიტელის ფრაგმენტი (ზომ. 0,19×0,105×0,105 მ.), რომლის წახნაგებზე გამოხატული ყოფილა ბორბალი (მზის ნიშანი), გეომეტრიული ფიგურა ორ კონცენტრულ წრეში და ფარშევანგის გამოსახულება; ამ კაპიტელს ლ. მუსხელიშვილი, პარალელური მასალების მოშველიებით, VI ს. ათარიღებს¹⁸⁹.

იქვე აღმოჩენილ ორ ქვაზე შერჩენილია საერთო პირების გამოსახულებანი (ფრაგმენტების სახით)¹⁹⁰. ერთ-ერთ მათგანზე მთავრული წერწერის ფრაგმენტებია, რომელთაგან ცალკეული ასოები იყინხება. „ასოების პალმეტაფიული ხასიათი“, აგრეთვე ტანსაცმლის დამახსასიათებელი ნიშნები

¹⁸⁶ ეს ძეგლიც დაყარგულა და ჩვენს განკარგულებაშია მისი ფოტო სურათი. იმის გამო, რომ თავის ღრუბეზე ნეკტივი ორ ჭვარ ყოფილა გამოყენებული და ფოტო ინაბეჭდი წუნდებულია, ამიტომ გაცემებულია ამ სტელის ღოკუმენტური წახატი, ჩასაც იქვე ვიძლევთ ტაბულაზე.

¹⁸⁷ ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 15, იხ. აგრეთვე მისივე „ბოლნისი“, გვ. 338, სურ. 18. 6. გარის სახ. ინსტრუმენტის მოაგებე, III, თბ. 1938.

¹⁸⁸ ლ. მუსხელიშვილი, ექსკურსიები, ტაბ. VIII, სურ. 16.

¹⁸⁹ იქვე, გვ. 18—21, ტაბ. IV, სურ. 7.

¹⁹⁰ იქვე, გვ. 21—22, ტაბ. IV, სურ. 8.

სურველს აძლევს ლ. შუსხელიშვილს ქვის ეს ფრაგმენტები უკანგორის უძლესი ნაშთების ხანას მიაკუთვნოს¹⁹¹.

ამგვარად, უკანგორის ეკლესიის ნაშთები, ეკლესიის მახლობლად აღმოჩენდა ქვის ზემოხსენებული წარწერები და ორნაშენტინი ქვები, ერთი დროის ჯევებს წარმოადგენენ. ამ ფაქტს განსაკუთრებული მეცნიერული მნიშვნელობა აქვს.

არანაულებ მნიშვნელოვანია მეორე პატარა ეკლესია, რომელიც დმანისის აქტეოლოგიურმა ექსპედიციამ აღმოაჩინა მდ. დამბლუტისწყლის პატარა ხეობაში, ძალიან იხლოს სოფ. უკანგორის ზემოხსენებულ ეკლესიასთან, მისგან ჩრდილოეთით 1,5 კმ მანძილზე.

თვით ეკლესია, როგორც ზევით იყო აღნიშნული, წარმოადგენს დარბაზულ ტიპის ერთნავიან ნაგებობას, წაგრძელებულს დასავლეთიდან-აღმოსავლეთისკენ. მისი საკურთხევლის აბსიდა წინ არის გამოწეული ნახევარცილინდრული (ტაბ. VI და VII, სურ. 1, 2). ეს ეკლესიაც მთელი რიგი ნიშნებით უნდა წარმოადგენდეს ქართული არქიტექტურის ერთ-ერთ უძველეს ძეგლს:

ა) ეკლესიის გეგმა ნახევარცილინდრული წინ გამოწეული აბსიდით, პირ-დაპირ მსგავსებას იჩენს ქართული უძველესი არქიტექტურის ისეთ ძეგლებთან, როგორიცაა, ქვპირველეს ყოვლისა, ბოლნისის სიონი, ქვემო ბოლნისის სამეკაფესიანი ბაზილიკა, დმანისის სიონი და სხვა.

ბ) ეს ეკლესიაც არ იცავს კანონიკურ ორიენტაციას.

გ) ეკლესიის კედლები უჩვეულოდ სქელია (1,2 მ), კედლების წყობა ჰორიზონტალურია და კარგად არის დაცული თარაზულობა (ტაბ. VI, სურ. 1 და 2).

დ) ეკლესია მოკლებული ყოფილა ყოველგვარ შემჯულობას და ესეც. სხვა ნიშნებთან ერთად, მისი სიძველის ერთ-ერთ ნიშანს წარმოადგენს.

ამ მეტად საინტერესო ძეგლის შესწავლისა და მისი თარიღის დადგენისათვის, რა თქმა უნდა დიდი მნიშვნელობა იქნა იმ მდიდარ მასალას, რომელიც, როგორც ზევით იყო აღნიშნული, ეკლესიის გათხრის პროცესში აღმოჩნდა ეკლესიის შიგნით, ხოლო ორიოდე ნატეხი ეკლესიის გარეთ, მაგრამ მასთან ძალიან იხლოს.

ამ შემთხვევაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სტელების იმ ორი ბაზისის ფრაგმენტებს, რომელებიც ეკლესიის საკურთხევლის წინ აღმოჩნდა და რომელებმაც შემოგვინახეს ასომთავრული წარწერების ფრაგმენტები. მიუხედვად იმისა, რომ შერჩენილი წარწერების ნაწილიც დაზიანებული და საგრძნობლად გაცვეთილია, მაინც გარკვევით იყითხება ცალკეული სიტყვები თუ ასოები, რომელთაც ამ ძეგლების დათარიღებისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს.

ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესო მომწვანო ტუფის ქვის ბაზისის ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტები ეს ბაზა, როგორც ცნობილია, შედგები 5 ნატეხისაგან და მას უნდა პქონოდა 13—14-სტრიქონიანი გამოქანდაკებული ასომთავრული წარწერა, რომლიდანაც შერჩენილია 8 სტრიქონი (ნაწილობრივ) და მეცხრეს კვალი (ტაბ. XIII, სურ. 1—2; XIV, სურ. 1—2 და XV, სურ. 1—2). შერჩენილი წარწერა შეიძლება დიდი გაჭირვებით იყოს გაშიფრუ-

¹⁹¹ იქვე, გვ. 22.

ლი, მაგრამ ეს იქნება მეტად პრობლემატური მით უფრო, რომ სამწუხაროდ, ამ მეტად შეიშვნელვანი ბაზის ფრაგმენტები და მისი წარწერა დაკარგულია¹⁹². მიუხედავად ამისა, ამ ბაზისისა და მისი წარწერის დათარიღებისათვის სათანა-დო საფუძველს წარწერის შერჩენილი ფოტოებიც იძლევა. ამ წარწერებიდან გარკვევით იყითხება პირველი სიტყვა „წყალობითა“, რომელშიც კარგად ჩანს თავშეკრული „ბ“-ანი პირველი, მარცხენა ფრაგმენტის ბოლოში. კარგად ჩანს აგრეთვე კიდევ ერთი თავშეკრული „ბ“-ანი ამავე ქვის მეორე სტრიქონის ბოლოში; შესანიშნავად ჩანს მეოთხე, შუა ნატეხის მეოთხე სტრიქონში უყელო „დ“-ნი და მას მარჯვნივ „ა“-ნი (ტაბ. XV, სურ. 2). ასევე, მომდევნო მე-ხუთე სტრიქონის თავში შესანიშნავად იყითხება „შ“ და მის გვერდით, მარჯვნივ „ვ“, ორივე თავშეკრული. ცუდად ჩანს, მაგრამ მანც იყითხება — „თათ“ — ამ სამი ასოს კონტურები და ამ სტრიქონის ბოლოში (ამ ნატეხზე) ასო „კ“ — კვლავ თავშეკრულია, ამგვარად, გამოდის სიტყვა „შვლთათვს“. სა-ერთოდ, ბაზისის ამ ფრაგმენტებზე იყითხება სხვა ასოებიც სხვადასხვა სტრიქონში, მაგრამ ამ წარწერის დათარიღებისათვის, როგორც ცნობილია, გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს თავშეკრულ „ბ“-ს, „შ“, „ვ“-ს და უყელო „დ“-ონის არსებობას. მარტო ამ ნიშნების მიხედვით ეს წარწერა შეიძლება, არა მარტო ბოლნისის წარწერების გვერდით დაეყოვნოთ, არამედ მასზე რამდენადმე ქველ წარწერადაც კი მიყიჩნიოთ იმ საფუძველზე, რომ თუ ამ წარწერაში ასო „შ“-ინი თავშეკრულია, ბოლნისის წარწერებში იგი უმეტესად თავგაბსნილია და კიდევ უფრო მნიშვნელოვანია ის, რომ „დ“-ონი სრულიად უყელო (ბოლნისის წარწერებში „დ“-ონს დაბალი ყელი აქვს); ეს ნიშნები წარწერის განსაკუთრებულ სიძველეზე მეტყველებს.

საჭიროა იღინიშნოს, რომ ზემოხსენებულ ბაზას, უძველესი ბაზებისაგან განსხვავებით, არ გააჩნია ბოლნური მედალიონი, მაგრამ მის ერთ წახნაგზე რე-ლიეფურად გამოსახულია ჭვარი წაგრძელებული მკლავებით და მის ქვემოთ თითქმის ჰორიზონტალურად გაშლილი ნახევარპალმეტები (ტაბ XIII, სურ. 1).

სანამ შევეხებოდეთ დანაინის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ სხვა-დასხვა წლებში მოპოვებული აღრეული ქვის ქეგლების იმ დიდი ჯგუფის გან-საზღვრა-დაოთარილებას, რომელთაც არ გააჩნიათ დამათარილებელი წარწერები, მაგრამ, ამავე დროს, ანასიათებთ სხვადასხვაგვარი ორნამენტული მოტივები (ბოლნური მედალიონები, ვაზის ტოს მოტივი, მცენარეული მოტივები, ცხო-ველებისა და აღამიანების გამოსახულებანი და სხვ.), დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა ზოგიერთი მოტივის გარეულების ქრონოლოგიური დიაპაზონის დაღვენას (მაგალითად, ბოლნური მედალიონისა).

ამ შემთხვევაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმ გარემოებას, რომ ბოლნური მედალიონები, რომლებიც ასე ხშირად გვხვდება სტელების შემკულობის მოტივებს შორის, დამახასიათებელია ქართული უძველესი არქიტექტუ-რული ძეგლების შემკულობისთვისაც. როგორც ცნობილია, ამის საუკეთესო მაგალითს წარმოადგენს ბოლნისის სიონი. ბოლნისის სიონის მედალიონები ისე-ვე ძველია, როგორც თვით ტაძარი. სიმპტომატურია, რომ მედალიონები, ერთ შემთხვევაში, ბოლნისის წარწერის ცენტრშია ჩართული (აღმ. ფასაღზე), ხო-

¹⁹² ეს ძეგლი თავის დროზე ჩაბარდა საქართველოს სახ. მუზეუმის ფერდალური ხანის საქართველოს მატერიალური კულტურის განყოფილებას.

თუ, შეორე შემთხვევაში, სააღმშენებლო წარწერის თავზეა ამოქრილი, იმა-
თ ჯაზე, რომელზედაც თვით წარწერაა გამოქანდაკებული¹⁹³. ამგვარად, ამ
შემთხვევაში შტკიცედ ათარიღებენ ბოლნისის სიონის წარწერები. ეს მედა-
ლინონები უბირველეს ყოვლისა, წარმოადგენენ ტოლმკლავებიან, გვერდებშეზ-
ნებილ ჯვარს, რომელიც ჩასმულია ორ კონცენტრულ წრიულ ჩარჩოში, ხოლო
ამ კონცენტრულ წრეებს შორის, ერთ შემთხვევაში (სააღმშენებლო წარწერის
უძრო შერჩენილი მედალიონის ნაწილი) დატიხრულია ცერადკვეთით ამოლე-
ბული თხელი ძგიდებით. ისე, რომ იქმნება მობირდაპირე სამკუთხედების
უსამსულო მწყრივი; შეორე შემთხვევაში (დავთ ეპისკოპოსის წარწერა სიო-
ნის აღმ. ფასადზე, ცენტრში მედალიონით), ტოლმკლავებიანი ჯვარი ჩასმულია
სამ კონცენტრულ წრეში, ხოლო წრეებსშორისი არები შეესებულია ცერად-
კვეთილი სამკუთხედებით. აქვე უნდა ითქვას, რომ ბოლნისის სიონის ფასადებ-
ზე გვხდება ბოლნური მედალიონების სხვა ვარიანტებიც (ტაბ. LXVI): გლუვ
წრეში ჩასმული ჯვარი (სურ. 2); ჯვარი ჩასმული წრიულ ჩარჩოში, ხოლო წრის
გარეთ ცერადკვეთილი სამკუთხედების ჯაჭვი შემოუყვება, რომელსაც, თავის
შესრულებით გარედან წრე არ აქვს (სურ. 4); განსაკუთრებით საინტერესოა ერთხე
ურიანტი ჯვრისა — მედალიონი ჩასმულია სამმაგ კონცენტრულ წრეში, რო-
მელთაგან შუალა, ირიბიად ამოქრილი შტრიხების საშუალებით გრეხილის შთა-
ნაკლილებას ტროვებს. გარედან, ორივე მხრიდან აზიდულია გრეხილი ღერო,
რომლის თრივე ბოლო სამფონოლა მოტივით თავდება, ჯვრის მქლავებსშორისი
უბები შეესებულია წიწვოვანი ამობურული მოტივებით (სურ. 5), ამასთან
აღსანიშნავია, რომ ეს მედალიონი, რომელიც ამოქრილია შუა ნავის მეხუთე
კვეტზე, წარწერიანია¹⁹⁴. ბოლნური ჯვრების უკელა შემოხსენებული ვარიან-
ტი, რა თქმა უნდა, V საუკუნისაა.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ცერადკვეთილი სამკუთხედების ჩარჩოში ჩასმუ-
ლი ბოლნური მედალიონები, რომლებიც, როგორც აღნიშნული იყო გვხვდება
ბოლნისში და ლამაზ გორაზე აღმოჩენილ ბრტყელ სტელებზეც¹⁹⁵. ეს ბრტყელი
სტელები იმითავ მნიშვნელოვანი, რომ შეიცავენ ასომთავრულ წარწერებს,
რომლებიც ათარიღებენ ამ სტელებს და, მაშასადამე მედალიონებსაც V საუკუ-
ნიო, რაზედაც ზევით იყო საუბარი. ლ. ბუსხელიშვილი სამართლიანად აღნიშ-
ნავს, რომ მათი თარიღი მოცემულია მათივე წარწერებით¹⁹⁶, ხოლო აკად. გ.
ჩერინაშვილი მათ შესახებ აღნიშნავს, რომ ისინი „უკველად ბოლნისის ტაძ-
არის აგების თანადროულნი აჩინ თავისი ჭრის ხერხით, ჯვრების კომპოზიციით
წრეებში და წარწერებით“¹⁹⁷.

ამას გარდა აღსანიშნავია, რომ ასეთი მედალიონები გვხვდება უქველეს
სომხურ ძეგლებზეც, მაგ., ეროვნულის ტაძრის (V ს.) კარის ქაზზე — და სხვ.¹⁹⁸

¹⁹³ იხ. ამ ნაშრომში ტაბ. LXVI, სურ. 1 და 3, აგრეთვე, გ. ნ. ჭუბინაშვილი,
დასახ. ნაშრ. გვ. 64, სურ. 48 და გვ. 69, სურ. 49.

¹⁹⁴ გ. ნ. ჭუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 101, სურ. 75, 76; ლ. ბუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ.

337—339, სურ. 18—19. ქ. ამირ ანაშვილი, დასახ. ნაშრ., სურ. 9—13; 16—17.

¹⁹⁵ ლ. ბუსხელიშვილი, ექსკურსიები, გვ. 16.

¹⁹⁶ გ. ნ. ჭუბინაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101.

¹⁹⁷ გ. ნ. ჭუბინაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 413, სურ. 442.

მეგრული ად შედალიონების ზემოხსენებული ვარიანტების დათარიღება V ს. ეპიკუ არ უცვეს და განიაჩებულია მეცნიერების მიერ; მაგრამ როგორია ასეთი მედალიონების ქრისტოლოგიური ჩარჩო?

ამ საკითხის გასარევებადც მეცნიერების განკარგულებაში სანდო არგუ-
შეხვებაა: ბოლნური შედალიონი გვხვდება, მაგალითად, ისეთ ძეგლზე, როგო-
რიცა მცხეთის ჯვარი (586/7—604 წწ.), რომლის სამხრ. კარის ქვაზე ვხდეთ
ჯვრის ამილების კომპოზიციას, მაგრამ ეს არ არის ბოლნური „კლასიკური“ მე-
დალიონი. ჩარჩო შედგება ფართო როგორისაგან, რომლის ზედაბირზე ორი კონ-
ცენტრული ღარია გატარებული (ტაბ. LXXIX, სურ. 1), ჯვრის მკლივებს ბო-
ლობში გაყეთებული აქვს პატარა წრეები, რომლებიც ჩარჩოზე არიან გად-
მოსული. ასეთი ტიპის შედალიონი უძველესი ბოლნური მედალიონების ვარი-
ანტებს შორის არ მოიპოვება.

ასევე განსხვავებულია VI ს. მეორე ნახევრის ძეგლის თრიალეთის თეთრი-
წყარის ეკლესიის ფასადზე გამოსახული მედალიონი უძველესი ბოლნური მე-
დალიონისაგან. მისი წრიული ჩარჩო უფრო მცხეთის ჯვრის მედალიონის ჩარ-
ჩოს წააგავს და არაფერი აქვს საერთო ბოლნისის სიონის მედალიონების ჩარ-
ჩოებაზე¹⁹⁹.

კიდევ უფრო არსებით ცვლილებას ვამჩნევთ ქართული არქიტექტურის
ისეთ საეტაპო ძეგლზე, როგორიცაა წრომის ტაძარი (626—634 წწ.). წრომის
ფასადებზე გამოსახულია ჯვრები და არა მედალიონები, რომლებიც ასე ვტკი-
ცედ ჩანს დამკვიდრებული V ს. უძველესი ქართული არქიტექტურისა და ხე-
ლოვნების ძეგლებზე. ტაძრის დას. და სამხ. ტიმჩანზე გამოსახული ჯვრები სრუ-
ლიად განსხვავებულია თავისი მოხაზულობითა და დეტალებით²⁰⁰. (ტაბ.
LXXIX, სურ. 2 და 3). ეს ჯვრები დადგმულია სქემაზურ და საღა კვარ-
ცხლბეკებზე მას ახასიათებს მეტად სტილიზებული ნახევარპალმეტები, განსხვა-
ვებული V ს. გავრცელებული პალმეტებისაგან.

უკვემდებარებული ზემოხსენებულის საფუძველზე, კფიქრობთ, შეიძლება დავის-
კვნათ, რომ ე. წ. ბოლნური მედალიონის გამოსახულების ეკოლურია, რასაც
ქართული არქიტექტურის ზემოხსენებულ საეტაპო, კარგად დათარილებულ
ძეგლების ფასადებზე გამოხატულ ბოლნური მედალიონების მიხედვით ვამ-
ჩნევთ, უნდა ასახავდეს რეალურ კითარებას ქართული უძველესი ხელოვნების
მთელ სფეროში; თუ ბოლნისის სიონის ფასადებზე ვხედავთ მხატვრულად
სრულყოფილად დამუშავებულ, დახვეწილ რელიეფურ მედალიონების გამოსა-
ხულებას, მის სხვადასხვა ვარიანტებს, სულ მაღა ვთარება მნიშვნელოვნად
იცვლება. უკვე VI ს. მეორე ნახევრის ძეგლზე — თრიალეთის თეთრწყარის
ეკლესიის ფასადისა და VII ს. დასაწყისის ძეგლზე — მცხეთის ჯვრის სამ-
ხრეთის პორტალის თავზე გამოხატული ბოლნური მედალიონები, მათი მხატ-
ვრული გაფორმება, არსებითად განსხვავდება ბოლნური მედალიონის „კლასი-
კური“ ნიმუშებისაგან. მათი მხატვრული ჩარჩო, საგრძნობლად გამარტივებუ-
ლია და შედგება ორი ვიწრო კონცენტრული ღარისაგან. განსხვავდება თავისი
დეტალებით ტოლმკლავებიანი ჯვრიც. რაც შეეხება ქართული უძველესი არ-

¹⁹⁹ Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., სურ. 50.

²⁰⁰ Г. Н. Чубинашвили, Цроми, М., 1969, გვ. 38; სურ. 67 და 70.

მჩინებად, უძველესი სტელების განხსნილრა-დათარილებისათვის მხედვა-
უამაში უნდა მივიღოთ მთელი კომპლექსი დამახსიათებელი ნიშნებისა --
შემცილობის თვემატიკა, მოტივები და მათი დეტალები, შემკულობის შესრუ-
ლების ტექნიკა და ბოლნური მედალიონის ეკოლუციის ზემოხსენებული ნიშ-
ნები.

პირველ სტრიქონში იკითხება ცალკეული ასობის. წარწერის წარმოდგენილი ნაშეცეტის მიხედვით სრულიად ცხადია, რომ ლაპარაკია ჯრის ომაძროვა: „რომელთა [აღხოვძ] რთეს ეს გ[ო]კარი ამნ“. აღსანიშნებია, რომ წარწერა გაეკობულია მეტად გაუწიფავი ხელით და ქართული ასომთავრული ასოების სილამაზე შელახულია, რაც განსხვავებს მა წარწერის ამავე ეკლესიაში აღმოჩენილ მეორე, პატარა ბაზის წარწერისა და, საერთოდ, ამავე დროის სხვანობილი წარწერებისაგან.

რაც შეეხება ამ ბაზის შემკულობის მოტივებს — ბოლნურ მედალიონს ჩამოულს ორ კონცენტრულ წრეში, რომელთა შორის არ შევსებულია მშენები-
ერი სამფურცლით ყვავილებით, მედალიონის ორსავე მხარეს ამართულ გაზდეა-
ნობის სიმბოლოს — Kost-ების გამოსახულებას, მედალიონს ზევით ამოჭრილ
სამკუთხედებისაგან შეღვენილ ჩარჩოს; ბაზის მარცხენა წახნაგზე, წარწერის
ქვემოთ ოსტატურად ამოჭრილ ვერძების (მარცხენა ვერძის კვალი თითქმის
მოლიანად ამოტენილ-წაშლილი) გამოსახულებას სიცუცხლის ხესოან, ამ ხის
ფოთლების ფორმას, რომლებიც სრულ მსგავსებას ამეღავნებენ ბოლნისის სი-
ონის სათანადო ე. წ. „ნავისებრი“ ფორმის ფოთლებთან, ჭრის ტექნიკას (ტაბ.
XI, სურ. 1 და 2; ტაბ. LXXVIII, სურ. 2); ყველა ამ ნიშნის მიხედვით ეს სა-

ანტერესო დებლი პირდაპირ მსგავსებას იჩენს ბოლნისის სიონის შემკულობასთან და V ს. ძეგლების რიგს უნდა მიეკუთვნოს²⁰¹.

ვფიქრობთ, ზემოხსენებული ფაქტები და დასაბუთებაც კი საქმარისია იმისათვის, რომ მცირე ეკლესია V ს. დაეთარიღოთ.

მდ. დამბლუტისწყლის ხეობის მცირე ეკლესის ძეგლებიდან რამდენადმე განცალევებით დგას ერთი დიდი ქვა ბოლნური მედალიონის და ლანცეტისებრი მოყვანილობის ოთხფურცელა ვარდულების გამოსახულებებით ქვას ზედა ნაშილში (ტაბ. XVI, სურ. 1). ეს ქვა განცალკევებით დგას, იმიტომ, რომ იგი არ წარმოადგენს სტელას და, ვფიქრობთ, უნდა ყოფილიყო ჩაშენებული ეკლესის ქადელში და ისეთივე დანიშნულება უნდა ჰქონდა, როგორიც ბოლნისის სიონის კედლების წყობაში ჩაშენებულ ბოლნურ მედალიონებს²⁰². თავისი ორნამენტული მოტივებით და დეტალებით ეს ქვაც ბოლნისის ძეგლების თანადროული უნდა იყოს.

საინტერესოა ერთი სტელის ოთხი ფრაგმენტი, რომლებიც აღმოჩნდა ეკლესის საკურთხეველთან (ტაბ. VIII, სურ. 1 და 2, აგრეთვე ტაბ. XVI, სურ. 2—4). სამი ფრაგმენტი (მათ შორის ერთი კაპიტელის) ეწყო საკურთხევლის ჩრდ.-აღმ. კუთხეში, ხოლო ერთი — სამხ.-აღმ. კუთხეში. სტელის ორი დიდი ფრაგმენტის ერთ წახსაგზე კარგად არის შერჩენილი ბუნებრივი დაზემული ბოლნური მედალიონები (ასეთი მედალიონები ვერტიკალურ სიბრტყეში სამი ყოფილი გამოკვეთილი, ერთიმეორის ზევით); ბუნები, თავის შერივ, დაგდგულია სამსაფეხურიან კვარცხლბეკებზე, რომლებიც სამცურცელა ყვავილებითა და წიწვიან მოტივებითა შემკული, აგრეთვე — პაჭია სამკუთხედების ძრშით (ტაბ. XVI, სურ. 2—4). საინტერესოა, რომ მეორე ფრაგმენტის თავში (სურ. 3), სადაც თავდება მესამე მედალიონი, იწყება სხვა შხატვრული მოტივი, სწორედ ისეთი, როგორსაც მესამე ფრაგმენტზე ვხედავთ (სურ. 4) — ნახევარწრიულად მოხრილი მცენარეული მოტივის ლეროები ჯაჭვივითა გადამშული ერთმანეთზე და თავდება გაშლილი პალმეტებით. ასეთივე ნახევარწრიული სტილიზებული მოტივებია ამოჭრილი ქვაზე საწინააღმდეგო მხრიდან, ხოლო ქვედა უწყვეტი მოტივის პალმეტები ჩამჯდარია ზედა ანალოგიური მოტივის უბებში, ზედა მოტივისა კი — ქვედას უბებში. ორი რეალის შეერთების ადგილას შექმნილ პატარა უბებებში ჩასმულია მარაოსავით გაშლილი სამფურცელა ყვავილები²⁰³. სტელის მეორე ფრაგმენტზე (სურ. 3) შერჩენილია მედალიონს ზემოთ სამფურცელა ყვავილის გმოსახულება, რაც მესამე ფრაგმენტზე ამოჭრილ (სურ. 4) განსხვავებულ სტილიზებულ მოტივს ახასიათებს.

ეკლესის საკურთხეველთან იღმოჩენილი სტელის უნიკალური კაპიტელი

²⁰¹ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. შეად. იერატრული ტაბის მცენარეული მოტივები, ტაბ. V. სამხრ. სტელას, დას. კაპიტელი, აგრეთვე, სურ. 98; ფოთლები I ტაბულაზე, სამხრ. აბსილიშვინა კაპიტელი, აგრეთვე ტაბ. II, ქვედა მარჯვ. სურათი; იხ. აგრეთვე სურ. 87.

²⁰² იქვე, გვ. 187—8.

²⁰³ XVI ტაბულაზე წარმოდგენილი ერთი სტელის სამი ზემოაღნიშნული ფრაგმენტი ფორმატული მიერ გადაღებულია სხვადასხვა მასშტაბში და, ამიტომ, იმნება ისეთი შთაბეჭდილება, თითქოს ეს ფრაგმენტები არ შეიძლება ერთი ძეგლის ნაშილებს წარმოადგენდნენ. სინაზღვილე-შიამ ფრაგმენტების, ისევე როგორც მათი კაპიტელის (ტაბ. XVII და XVIII) გაბარიტები, ერთანირია.

სტ. XVII და XVIII ფოტოებზე წარმოდგენილია კაპიტელის ოთხივე ჭახნა-
შა უკადებას იქცევს შემცულების არქაული მოტივებით — სამფურცელა
ფრაგმენებით და ცერადკვეთილი სამკუთხედების არშით. სანტერესოა, რომ
უძირელის ჭახნაგების შესამკაბად გამოყენებულია სამფურცელა ყვავილების
მცვდასჩვა კომბინაციები; ზემოჩამოთვლილი ნიშნებისა, ფონის ამონებისა
და ცერადკვეთის ტექნიკის მიხედვით, სტელაც თავის კაპიტელით V—VI სს.
პრეცელი ნახევრის ძეგლს უნდა წრმოადგენდეს.

სანტერესოა ერთი პატარა ჯგუფი სტელების კაპიტელებისა, აღმოჩენილი
ეს არის ინტერიერში. კაპიტელების ეს ფრაგმენტები სანტერესოა თავისი
სიუკერური მრავალფეროვნებით. კაპიტელებზე გამოსახულია ბოლნური მედა-
ლონი, მამაკაცებისა და ქალების რელიფური ფიგურები თავის ღროის შე-
სახერის ტანსაცმელში გამოწყობილი; გვხვდება ცხოველებისა და მცენარეების
ასტატურად შესრულებული გამოსახულებანი (ტაბ. XIX—XXI). ზოგიერთ
ფრაგმენტს შერჩენილი აქვს ღრმა და ვიწრო ხვრელი (სიღრმე 10 სმ. დიამ.—
± სმ.), როთაც, უაჭველია, ასეთი კაპიტელები მაგრდებოდა სტელაზე ლერძის
სახელებით.

ზემოხსენებულ კაპიტელებიდან სანტერესოა ფრაგმენტი ბოლნური მედა-
ლონის გამოსახულებით, რომელსაც ორივე მხარეს ნახევარწრიულად აუყვე-
ბა რელიფური ლეროები, რომლის ერთი თავი თავდება სტილიზებული ყვავი-
ლის გამოსახულებით, ხოლო მეორე — წიწვოვანი მოტივით (ტაბ. XIX₁). მოე-
და ეს კომპოზიცია შესრულებულია დიდოსტატურად და დიდ მსგავსებას იჩენს
მიღწევის სიონის ჩრდ. ნავის მესამე სვეტზე ამოჭრილ, ე. წ. ვარდანის მედა-
ლონთან, რომელსაც აქვს ასმოთავრული წარწერა (შეად. ტაბ. LXVI₅) სა-
ჭიროა აღინიშნოს, რომ ამ კაპიტელს ორი დანარჩენი ჭახნაგიც შემცული
ჰქონია, რომლის ნაშთებილა შერჩენილი.

სანტერესოა მეორე კაპიტელი, რომლის ერთ ჭახნაგზე შერჩენილია შეკ-
არე ვერძის (?) გამოსახულების ფრაგმენტი (ტაბ. XIX₂). ცხოველის გამო-
სახულებას სხეულის თავსა და ბოლოში პატარა წრეები აქვს ამოჭრილი. კაპი-
ტელის ქვედა ნაწილს ამკობს ცერადკვეთილი სამკუთხედების ორი არშია. კა-
პიტელის მეორე ჭახნაგზე შერჩენილია ქალის გამოსახულება სამფურცელა ყვა-
ვილით მარჯვენა ხელში (ტაბ. XX₁), ქალის ფიგურისაგან მარცხნივ მოჩანს
შეორე ადამიანის (ბავშვის?) გამოსახულების ნაწილი; მარჯვნივ კი — სიცოცხ-
ლის ხე (პატარა?), მესამე ჭახნაგზედაც ქალის გამოსახულება ყოფილა, რომლის
ქვედა ნაწილობა შერჩენილი (იგივე ტაბ. სურ. 2).

მესამე კაპიტელის ფრაგმენტზე კარგად არის დაცული მამკაცისა და ქალის
გამოსახულება (ტაბ. XXI₁), ქალს ხელში სამფურცელა ყვავილი უჭირავს. ამ
ფრაგმენტზე ჩანს სიცოცხლის ხის ნაშთი. ფრაგმენტის მთელ სიგანეზე ცერად-
კვეთით ამოჭრილია სამკუთხედების არშია. არის კიდევ ერთი ფრაგმენტი, რო-
მელზედაც შერჩენილია მამკაცის გამოსახულების ნაწილი (ტაბ. XXII₁).

სანტერესოა აღინიშნოს, რომ მამაკაცებს აცვიათ მთელ სიგრძეზე წინ
გაერილი ტანსაცმელი, ხოლო ქალებს ნაოჭიანი გრძელი კაბები. ადვილი მო-
სალოდნელია, რომ კაპიტელების ჭახნაგზე გამოსახული იყენენ ჭახჩინებული
პირები და მათი ოჯახისწევრები, რომელთაც აღმართეს ჭვარი.

ზემოხსენებული კაპიტელებისათვის დამახასიათებელია ცერადკვეთილი

სამკუთხედების არშია, ქალების გამოსახულება ყვავილით ხელში, რელიეფურა ორნამენტული მოტივების შესრულება ფონის ამოკეთისა და ცერადყვეთის ხერხით. ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება კიდევ ორი ფრაგმენტი, რომელთაგან ერთზე გამოსახულია მცენარეული მოტივები და ცერადყვეთალი სამკუთხედების არშია (ტაბ. XXI₂), ხოლო მეორეზე — ჯიბები. გამოსახულების ნაწილია დარჩენილი. ამ უკანასკნელზედაც მოჩანს სამფურცელა ყვავილის გამოსახულება (ტაბ. XXII₂).

ზემოხსენებულ ფრაგმენტზე გამოსახული მცენარეული მოტივები მოგვა-გონებენ ბოლნისის სიონის აბსიდის კაპიტელის ერთ-ერთ გვერდით წახ-ნაგზე გამოსახულ მცენარეულ მოტივებს თავისი ფოთლების მოყვანილობით და შესრულების ტექნიკით²⁰⁴.

საერთოდ, კაპიტელების ამ ჯგუფის მხატვრული მოტივები მათი შესრულების ტექნიკა, აგრეთვე ანალოგიები ბოლნისის სიონის ორნამენტულთან, გვაძლევს საფუძველს კაპიტელების ფრაგმენტების ეს ჯგუფიც მივაკუთვნოთ V—VI საუკ. პირველი ნახევრის ძეგლების ჯგუფს.

დიდად საინტერესოა ერთი მოგრძო ქვის ფრაგმენტი, შემკული მარაონსა-ვათ გაშლილი სამფურცელა ყვავილებისა და ყვავილების უბეებში გამოყვანილი წიწვოვანი მოტივებით (ტაბ. XXIII₁). ორნამენტების თვალსაჩინო რელიეფურობა, შესრულების დახვეწილი ოსტატობა, ცერადყვეთის ტექნიკა, უძველეს სტელებისათვის დამახასიათებელი ორნამენტული მოტივები, ამ ფრაგმენტის სიცველის აშკარა მაჩვენებელია.

მცირე მკლესის უძველესი ქვის ძეგლების კოლექციაში გამოიჩინა სა-მინდვრების ნატეხი სტელისა, შემკული სხვადასხვა მოტივებით.

აღნიშნულ ფრაგმენტებიდან აღსანიშნავია ერთი სტელის ფრაგმენტი (ტაბ. XXIII₂ და ტაბ. XXIV₁₋₂), რომლის თხივები წახნაგზია შემკული. ერთ წახნაგზე შერჩენილია ვაზის რტოს მოტივის ნაწილი: ყურძინის მტევნის, ულვაშებისა და ფოთლის ნაწილით (ტაბ. XXIII, სურ. 3); მეორე წახნაგზე — ბოლნური მედალიონის ფრაგმენტი, ბუნი და ხახევარპალმეტები (ტაბ. XXIV₁); მესამეზე — მშვილდივით მოხრილ ლერობაზე წიწვოვანი მცენარეული მოტივები (იქვე, სურ. 2) და ძეოთხეზე ჩანს კვალი წელში გამოყვანილი ადამიანის ფიგურისა, რომელსაც ზეაღმართულ ხელებში უჭირავს ტორები წინა წახნაგზე გამოქაბდებული წიწვოვანი მოტივის მსგავსად (იქვე, სურ. 3).

თუ სტელის ამ ფრაგმენტზე ქრისტიანული სიმბოლიკისათვის დამახასიათებელი ზემოხსენებული მოტივები, მნიშვნელოვნად რელიეფურია და შესრულებულია უძველესი პერიოდისათვის დამახასიათებელი სტილისა და ჭრის ტექნიკის დაცვით, მეორე ფრაგმენტის (ტაბ. XXIII, სურ. 2 და ტაბ. XXV, სურ. 1 და 2., ერთი სტელის წახნაგბაზა) ორნამენტი არა მარტო მეტად დაბალი რელიეფითაა გამოსახული, არამედ მისი ორნამენტული მოტივების (ერთი წახ. ნაგზე — ვაზის რტოს მოტივი, მეორეზე — მშვილდივით მოხრილი სტილიზებული მცენარეული მოტივები და მესამეზე — პატარა ბოლნური მედალიონები დაღვეული მოკლე ბუნებე, რომლის ორივე მხარეს სტილიზებული პალმეტებია) შესრულების დონეც მეტად დაბალია. შესრულების ასეთი დაბალი დონე ახასიათებს სტელის მესამე წახნაგზაც (ტაბ. XXV₂), რომელზედაც ბოლნური მე-

²⁰⁴ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., ტაბ. II, სურ. 3.

გამოსახული. ასეთივეა სტელის მესამე ფრაგმენტი, რომელზედაც კუთხისახულია ბუნზე დადგმული მედალიონები მეტად თხლად და დაუდევრად მოცემილი მის ერთ წახნაგზე (ტაბ. XXV₂). ყოველივე ზემოხსენებულის საფუძ-
ლაშე, პირველი სტელა (ტაბ. XXIII₂, და ტაბ. XXIV₁₋₃) შეიძლება დავათა-
ვოთ VI ს, ხოლო ორი დანარჩენი — VII ს.

როგორც ცნობილია, ექლესის ინტერიერში აღმოჩნდა ძალიან საინტერე-
სო ქვეს ძეგლების — ჯვრების ფრაგმენტები. ჯვრების სამი ფრაგმენტიდან ორი
შემოულია ჯვრის მკლავის კონტურების პარალელურად გატარებული ლრმა და
უწინო ღარებით (ტაბ. XXVI, 1-2), ხოლო ერთი — პარალელური ღარებითაც
და სამფურცელა ყვაველის გამოსახულებითაც (ტაბ. XXVIII). ეს ფრაგმენ-
ტები თავისი თრანსპენტული მოტივებითა და ჭრის ტექნიკით იმეორებენ ზოგი-
ურთ იმ მოტივს, რომელიც ახასიათებო როგორც ბოლნისში 1936 წ. ჩატარე-
ბულ არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძღ. ლ. მუსხელიშვილი) მიერ აღმო-
ჩენილ ზოგიერთი ჯვრის ფრაგმენტის შემქულობას, ისე 1959 წ. ბოლნისის არ-
მონალოგიური ექსპედიციის მიერ (ხელმძღ. ი. გძელიშვილი) აღმოჩენილ ჯვრე-
ბის შემქულობას²⁰⁵. ასეთი ჯვრები იყად. გ. ჩუბინაშვილს მიაჩნია უძვილესი
კუქის ძეგლებად, რომელიც შეიძლება პირობითად განიხილოროს V, VI,
VII სს.²⁰⁶ ასევე ათარიღებს ლამაზ გორაჩე აღმოჩენილ ჯვრებს ჭ. ამირანაშვი-
ლიკე²⁰⁷.

ჩვენი გათხრების მონაცემები აღნიშნული თარიღის დავიწროვების კონკრე-
ტულ საბუთებს არ იძლევიან, გარდა იმ საბუთისა, რომ ეს ძეგლებიც აღმოჩე-
ნდა V ს. დათარიღებულ ექლესიაში V—VI სს. მრავალრიცხვან სტელებისა
და მათი ნაწილების ფრაგმენტებთან ერთად. ყოველ შემთხვევაში ცხადია,
რომ ქვეს ჯვრები უძვილესი ძეგლების რიგს მიეკუთხენებიან.

დასასრულ, როგორც ზევით აღინიშნა, ექლესიაში აღმოჩნდა წილელი ტუ-
ლის სფერული პატარა ბაზისი თოხ დაბალ ფეხზე დადგმული (ტაბ. XXVII₂).
აფთვე მოყვანილობის კიდევ ერთი ბაზისი მომწვანო ტულისა სხვაც აღმოჩე-
ნდა, ოღონდ მეტად დაზიანებული. როგორც ცნობილია, იმ ბაზისს აქვს მოჭ-
რილი ფოსო, რომელშიაც, ჩვენ უფიქრობთ, იდგმოდა პატარა ჯვარი. ადგილი
შესძლებელია, ეს საგანიც ისეთივე დანიშნულებისა იყო, როგორიც „ლამაზ
გორაზე“ აღმოჩენილი ქვის „სიონი“, რომელსაც ზედა ნაწილი სფერული აქვს
და რომლის „ზედა ნაწილის ცენტრში“ გაყეთებული ყოფილა ფოსო; იმ ფო-
სოში იდგმებოდა ჯვარი და ჯვრით შემქული სიონი გამოკვინდათ ხოლმე დიდ
საცდესიო დღესასწაულებზე — წირვის დროს²⁰⁸. ეს საინტერესო პატარა ბაზი-
სი კარგად შეიძლება დავათარიღოთ თაღივით გამოყვანილ საფასადო წახნაგზე
დორადკვეთით ამოჭრილ სამფურცელა პატარა ყვავილებისა და წიწვოვანი მო-
ტივების, აგრეთვე ზემოხსენებული მსგავსების საფუძველზე V—VI სს.

როგორც ვიცით, ძალიან საინტერესო თავისი აღრექტისტინული სტელე-
ბის ფრაგმენტებით პატარა ერთნავიანი ეკლესია კზილ-ქილისა, რომელიც მეტ-

²⁰⁵ Г. Н. Чубинашвили, Болниш., № 71—73; გ. ა მ ი რ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, გვ. 23.

²⁰⁶ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 95—96.

²⁰⁷ გ. ა მ ი რ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

²⁰⁸ იქვე, გვ. 39—41, № 18.

ცხლის ბუდესავით არის მიყრული კლდეზე. ეკლესია ჩრდილოეთით პირდაპირ კლდეზეა მიშენებული და ჩრდილოეთის მხრიდან გარეთა ფასადი არა აქვთ ეს ეკლესია არაერთხელ ყოფილა გადაკეთებულ-შეკეთებული. მის კედლებში როგორც გარედან, ისე შიგნიდან ჩაშენებულია სტელების ფრაგმენტები და შეასუკუნების წარწერიანი ქვაც. განსაკუთრებით საინტერესოა მის აღმ. ფასადში ჩაშენებული სტელების ფრაგმენტები, რომელთაგან ორი სხვადასხვა ზომის ბაზების ფრაგმენტებია, ხოლო ერთი საკუთრივ სტელის ნატეხს უნდა წარმოადგენდეს (ტაბ. XXIX). განსაკუთრებით საინტერესოა ბაზის ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონისა და ორი ფარშევანგის გამოსახულებით, რომლებსაც ნიკარტებით უჭირავთ პატარა რელიეფური ქვარი (ტაბ. XXI, სურ. 1 და სურ. 2 — ქვაზე ამოჭრილი კომპოზიციის გრაფიკული რესტავრაცია). მედალიონი დაფგმულია დაბალ ბუნზე, რომელსაც აქვს თავისი დაბალი კვარცელბეჭერი.

ეს შესანიშნავი კომპოზიცია უნებურად მოვაგონებს ბოლნისის სიონის სანათლავის შუა კაპიტელზე გამოქანდაკებულ კომპოზიციას — ფარშევანგებს პატარა რელიეფურ ქვართან²⁰⁹.

ეს კომპოზიცია, რომელსაც კზილ ქილისას წოთელი ტუფის ბაზაზე ვჭრდავთ, როგორც კომპოზიციური გადაწყვეტით, ისე მაღალმხატვრული შესრულებით, აგრეთვე თავისი არქაული ტექნიკური ხერხების ოსტატური გამოყენებით, წარმოადგენს ძეველი ქართული ხელოვნების ერთ-ერთ უკეთეს ნიმუშს. ბოლნური მედალიონიც, რომელსაც ამ კომპოზიციიში ცენტრალური იდგილი უჭირავს, ბოლნური მედალიონების ერთ-ერთ უძველეს ნიმუშს წარმოადგენს. საერთოდ, ყველა ნიშნის მიხედვით ეს ბაზა შეიძლება დაგათარიღოთ V ს. ზემოხსენებულ ბაზიდან მარცხნივ კედლები ჩაშენებული პატარა ბაზა ბოლნურ მედალიონით, ასევე უძველეს ძეგლს უნდა წარმოადგენდეს.

მეტად თავისებური და საინტერესო ჩანს ორი კაპიტელი, რომლებიც ჩაშენებულია ეკლესის საკუთხევლის წინ, ჩრდილოეთით და სამხრეთით (ტაბ. XXII 1-2). როგორც უკვე იყო აღნიშნული, ეს კაპიტელები არ უნდა ეკუთვნოდეს ამ პატარა ეკლესის, მოტანილი უნდა იყოს სხვა დაგილიდან და, ამას გარდა, მისი წახნაგები ჩამოთლილი ჩანს, რაღაც ზოგიერთი ორნამენტული მოტივი შოულოდნელად წყდება. ეს კაპიტელები თავისი ორნამენტული მოტივებით (ბოლნური მედალიონი, ვაზის რტო, მცენარეული მოტივები), შემკულობის მოტივების კომპოზიციით, შესრულების ტექნიკით (მათ არ ანასიათებს ცერადეკვეთის ტექნიკა), დაბალი რელიეფით, განსხვავდებიან ბოლნისის სიონის კაპიტელებისა და ბაზების ორნამენტებისაგან და შესრულების ტექნიკაც აშკარად განსხვავებული და დაბალი დონისაა. ჩრდ. კაპიტელზე კომპოზიცია გამოდის თავის „ჩარჩოდან“ და შეჭრილია კაპიტელის ზედა, წინ გამოწეულ „ლავგარდანში“. სამაგიეროდ სამხრ. კაპიტელის ზედა, წინ გამოწეული ნაწილი შემკულია სრულიად განსხვავდებული სტილის ნახევარვარდულებით, რომლებიც არსებითად განსხვავდებიან ბოლნისის ტაძრის ანალოგიური მოტივებისაგან.

კაპიტელების ორნამენტული მოტივები თავისი მოყვანილობით და შესრულების ტექნიკით განსხვავდებიან არა მარტო ბოლნისის სიონის ანალოგიური

²⁰⁹ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., ტაბ. IV, სურ. I.

არამენტებისაგან, არამედ უძველესი სტელების ორნამენტებისაგანც. ამ ნიშანების მიხედვით კაპიტელები შეიძლება წარმოადგენდნენ VI ს. მეორე ნახევრი — VII ს. ძეგლებს.

ამავე დროის შეიძლება იყოს სტელის ის ფრაგმენტი, რომელიც ჩაშენებული ეკლესის აღმ. ფასადის წყობაში ვაზის რტოს მოტივის გამოსახულებით (ტაბ. XXX₂). ეს მოტივი თავისი სტილითა და შესრულების ტექნიკით სრულ მდგრადი იჩინს ეკლესის კაპიტელებზე ვაზის რტოს მოტივთან და, ამიტომ, ისინი თანადროულ ძეგლებს უნდა წარმოადგენდნენ.

საყურადღებოა სტელების ფრაგმენტები, ჩაშენებული ეკლესის საკურანებლის სამხრ. და ჩრდ. კედლის წყობაში. საყურანებლის სამხრ. ჩაშენებულია სტელის ფრაგმენტი, რომლის ორი წახნაგი ჩანს. ერთ მათგანზე გამოსახულია ორ-ორი წმინდანი (ნიმბებით) ვერტიკალურ სიბრტყეში. გამოსახულებანი ჩასრულია სწორკუთხოვან ჩარჩოებში, ხოლო ამავე სტელის მეორე წახნაგზე წრიულ, ერთმანეთზე ჩაწნულ ჩარჩოებში ჩასმულია ჩეალისტურ სტილში შესრულებული ირმის, ფასკუნჯის (?) და ჭიხვის გამოსახულებანი (ტაბ. XXXIII 1-2).

ასეთი სტილის ერთმანეთზე გადაწყნულ ჩარჩოებში მოთავსებული გამოსახულებები და ჩარჩოებს შორის შექმნილ უბეების შევსება მცენარეული სტილიზებული მოტივებით დამახასიათებელი ჩანს ბოლნისსა და ბოლნისის რაიონში აღმოჩენილ ზოგიერთი სტელისათვის, რომელიც VII ს. არის დათარიღებული, მაგალითად, შერგილის სტელის ერთი წახნაგი, ბოლნისის ერთ-ერთი სტელა და სხვ.²¹⁰ სხვა მხრივ ეს სტელა თავისი თემატიკით, შესრულების მაღალი ისტატობითა და ტექნიკით უძველესი სტელების ტიპურ ნიმუშს წარმოადგენს.

ანალოგიების საფუძველზე ამავე საუკუნისად უნდა მივიჩნიოთ მეორე სტელის ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონით, ნახევარპალმეტებით, სამფურცელა ჯავილების გამოსახულებით (ტაბ. XXXIV₁)²¹¹.

დასასრულ, უფრო მოგვიანო (VII საუკ.) შეიძლება იყოს ქვა არატოლმეტავებიანი ბრტყელი ჯვრის გამოსახულებით, ნახევარპალმეტებით, რომელიც ეკლესის საკურანებელში დგას ამჟამად (ტაბ. XXXIV₂).

ტიპურ ბოლნურ მედალიონს წარმოადგენს აბულბუგის დარბაზული ეკლესის დას. ფასადის წყობაში ჩაშენებული ქვა ბოლნური მედალიონით (ცერადკეთილი სამეცნიერებებისაგან შედგენილ ჩარჩოში, რომელსაც ამასთანავე ახლავს შედალიონს ქვემოთ ამოტრილი აპოკალიპსური სიმბოლო, ბერძნული ორი ისო — ალფა და ომეგა (ტაბ. XXVI, 2). ეს მედალიონი შეაძლება დავათარილოთ V საუკ. — VI საუკ. პირველი ნახევრით.

ორსაყდრები, როგორც ზევით აღინიშნა, აბულბუგის ეკლესის ახლოს მდებარეობენ, მდ. მაშავრის მარცხ. ნაპირს. ამ ორ ეკლესიდან, ერთი ცოტა უფრო ზემოთ დგას და საყურადღებოს არაფერს შეიცავს, ხოლო მეორე, რომელიც პირველისაგან ცოტა ქვევითაა, საყურადღებოა სხვადასხვა სიმაღლეზე კედლებში ჩაშენებული სტელების ფრაგმენტებით. როგორც სტელების ჩაშენების ფაქ-

²¹⁰ Н. Чубинашвили, Хандиси, სურ. 71, 74.

²¹¹ იქვე, სურ. 74, სტელის პირველი ორი წახნაგი.

ტი (ეკლესიის კედლების წყობაში), სე სხვა ნიშნები ადსტურებენ, რომ ექლე-
სია, სტელების ფრაგმენტებთან შედარებით, გვიანი დროის ნაგებობაა, რომელ-
საც, ამათანავე ეტყობა მერმინდელი გადაკეთების კვალი. მისი კედლების წყო-
ბაში ჩაშენებული სტელების ფრაგმენტებიდან განსაკუთრებით საინტერესო
სტელის კუბური ბაზა, ჩაშენებული ექლესის აღმ. ფასადის ჩრდ.-აღმოსავ-
ლეთ ქვედა კუთხეში (ტაბ. XL). ამ ბაზის წინა წახნაგი თუმცა მინშვნელოვ-
ნად დაზიანებულია, მაგრავ მაიც ეტყობა, რომ ეს წახნაგი შემცული ყოფილა
ოთხფურცელი გარდულებით, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულია თა-
ვისი წამახვილებული წვერებით (იხ. ტაბ. XL₂ შემცულობის მოტივის გრა-
ფიკული რესტავრაცია). ბაზის მეორე წახნაგი გლუვია, ხოლო ორი დანარჩენი
წახნაგი არ ჩანს, წყობაშია ჩასმული. ამ პაზის აღმნიშვნელი მოტივი და მისი
შესრულების ტექნიკა, ისეთი დეტალიც კა, როგორიც არის მისი გრეხილი ჩარ-
ჩო (რომლის ფრაგმენტი დარჩენილია ბაზის მარცხნივ, მაღლა) სრულ მსგავ-
სებას იჩენს ბოლნისის სიონის კაპიტელებსა და ბაზებზე მეტად გავრცელებულ-
ანალოგიურ მოტივებთან და ამ ბაზის დიდი სიძველე ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.
ეს ბაზა V საუკ.—VI საუკ. პირველი ნახევრით შეიძლება დავათრილოთ²¹².

საინტერესოა ორი ბაზა, რომელთაგან ერთი ჩაშენებულია ექლესის დას.
ფასადის რჩდ-დას. მაღლა კუთხეში (ტაბ. XXXIX₂), ხოლო მეორე — ამავე
ფასადის სამხ. ხაჭილში (ტაბ. XLII₁₋₂). პირველ მათგანზე თუმცა სუსტად.
მაგრამ მანც შეიძჩნევა ბოლნური მედალონისა და მის ორსავე გვერდზე მაზ-
დეანური Kost-ების გამოსახულება, ხოლო მეორის ერთ წახნაგზე — კარგად
გამოხატული ბოლნური მედალონი სამფურცელი ყვავილების ჩაჩინში. ამავე
ბაზისის მეორე წახნაგზე, რომელიც კედლის წყობაშია ჩამჯდარი, ჩანს რელიე-
ფური ჯვრის გამოსახულება ისეთივე, როგორიც ვნახეთ დამბლუტისწყლის ხე-
ობის მცირე ეკლესიაში აღმოჩენილი წარწერიანი ბაზისის მეორე წახნაგზე (იხ.
ტაბ. XIII₁). თავისი დამახასიათებელი ნიშნებით განვითარება V საუკ.—VI საუკ.
პირველი ნახევრის ძეგლებს უნდა წარმოადგენონენ.

დასასრულს მეტად საინტერესოა ეკლესის სამხ. ფასადის წყობაში ჩაშე-
ნებული ორი სტელის ფრაგმენტი (ტაბ. XLII₁₋₂), რომელთაგან ერთზე მშვილ-
დივით მოხრილი დეროების ბოლოები პალმეტებითაა დამთავრებული
და ასეთი მოტივები სიმეტრიულად და უწყვეტად არიან განლაგებული. მეო-
რე ფრაგმენტზე ვაზის რტოს მოტივია მეტად მოხდენილად და ნაზად გამოყვა-
ნილი. პირველი სტელის ფრაგმენტი, მშვილდივით მოხრილი მცირნარეული მო-
ტივებით, სრულ მსგავსებას იჩენს ბოლნისის სიონის კედლების წყობაში აღ-
მოჩენილ სტელის ფრაგმენტთან²¹³. საერთოდ ორივე სტელის შემცულობისა-
თვის დამახასიათებელია მეტად გავრცელებული ზემოხსენებული მოტივები,
შესრულებული დიდის სტატობით და გემოვნებით, რაც განსაკუთრებით და-
მახასიათებელი ჩანს უძველესი სტელებისათვის. ამ საფუძველზე ეს ფრაგმენტე-
ბიც ყოველ შემოხვევაში, VI ს. შეიძლება დავათრილოთ.

²¹² Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., ტაბ. III—სანათლავის ჩრდ.-აღმ.
და ჩრდ.-დას. კაპიტელი; ტაბ. V—სამხ. კარიბჭის დას. კაპიტელი, სამხ. და იღმ.
წახნაგზი; ტაბ. VI—სამხ. კარიბჭის იღმ. კაპიტელი; სანათლავის სამხ. აღმ. კაპიტელი, სურ.
105; სამხ. დას. კაპიტელი, სურ. 106; იმავე კაპიტელის სამხ. წახნაგი, სურ. 107 და სხვა.

²¹³ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. სურ. 56.

სოფ. ბალიჭის ეკლესიის ნანგრევებმა, როგორც აღინიშნა, ყურადღება მისებით მისი კედლების წყობაში ჩაშენებული უძველესი სტელების მეტად თავისებრი ფრაგმენტებით.

საყურადღებო იყო, უპირველეს ყოვლისა, დიდი ქვა, რომელიც იდო ეკლესის სამხ. -დასავლეთ კუთხის ზემოთ (ტაბ. XLIV₂). ამ ქვაზე ამოჭრილი ჰით ბოლნური ტოლქელავებიანი გვარი სრულიად გლუვ წრეში მოქცეული. ეს ქვა მოგვავრნებს ბოლნისის სიონის აბსიდის ჭირიანა ჩრდ. ბილასტრზე ამოჭრილი ქვას, რომელიც, ასევე, სრულიად სადა წრეშია მოთავსებული²¹⁴. მას არა აქვს მატერიული ჩარჩო. ეს ქვაც, მოსალოდნელია, ჩაშენებული იყო იმ ძელი ეკლესის კედლის წყობაში, რომელიც ამჟამად აღარ არსებობს. შესაძლებელია ეს ქვაც ამ ეკლესის მშენებლობის ერთ-ერთი მონაწილის სახელობისა იყო, მატერიალურად იდგა მაშენებელი წირვა-ლოცვის დროს ეკლესიში²¹⁵. ეს გვარი უკავია მოხაზულობით, დეტალებით, ზემოხსენებული ანალოგით შეიძლება VI ს. დავათარილოთ.

განსაკუთრებით საინტერესოა სტელის ფრაგმენტი „კლასიკური“ ბოლნური ტიდალიონით კაპიტელზე, ჩაშენებული ეკლესის სამხს. ფასადის წყობაში (ტაბ. XLIII₂ და XLV₁₋₂). საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ამ სტელის კაპიტელის თახვე წახნაგი შემკული ყოფილა ჩუქურთმებით. მის მეორე წახნაგზე ცენტრში გამოსახულია ყვავილი მოკლე ღეროზე, ხოლო მის ორივე მხარეს აღმართულია მოძღვნილი ნახევარპალტეტები, ამ კომპოზიციის ზევით მთელ სიგანეზე ამოჭრილია (ცერადკვეთით) სამყუთხედების არშია, რაც ჩვენის აზრით, მისი სიძველის განიშნებელია. დანარჩენ თრ წახნაგზედაც ასეთივე მოტივები ყოფილი არის რიტორილი, ოლონდ ეს წახნაგები ძალიან დაზიანებულია. საკუთრივ სტელის წახნაგების ზედაპირი ისევე „თევზითხურად“ ყოფილი დასერილი, როგორც ეს კურვად ჩანს პირველი წახნაგის მიხედვით (ტაბ. XLV₂). ეს მედალიონი პირდაპირ მსგავსებას იჩენს ბოლნისის სიონის ფასადებზე გამოსახულ ზოგიერთ მედალიონთან²¹⁶ ისეთი დეტალითაც კი, როგორიცაა ნახევარსფერული „ოვლები“ ფრის მელავების „გულებში“. იგი ასევე, აბსოლუტურ მსგავსებას ამერაენებს როგორც ბოლნისის, ისე ლამაზ გორაზე აღმოჩენილ ბრტყელი სტელების უძველეს შედალიონებთან, რომელთა ძირითადი ნაწილი V ს. თარიღდება წარწერების პალეოგრაფიული და ენობრივი ნიშნებით²¹⁷. ამ საფუძველზე სტელის ეს ფრაგმენტი შეიძლება V—VI ს. პირველი ნახევრით დავათარილოთ²¹⁷. საინტერესოა სტელის ორი ფრაგმენტი ჩაშენებული ეკლესის ჩრდ. კედლის ნიშანი (ტაბ. XLVI₁₋₂). მარჯვენა ფრაგმენტის სამი წახნაგი ყოფილა შემკული სკადასხვა მოტივებით; პირველ წახნაგზე (კაპიტელსა და საკუთრივ სტელაზე) არიტორილია ბოლნური მედალიონები (ტაბ. XLVI₂ და XLVII₂), მეორეზე — სამურაო ცელა ყვავილი. ნახევარპალტეტებს შორის — კაპიტელზე, ხოლო სტელის

²¹⁴ იქნ., გვ. 182, სურ. 110.

²¹⁵ იქნ., გვ. 187.

²¹⁶ იქნ., გვ. 184, სურ. 112.

²¹⁷ იქნ., გვ. 101, 102; სურ. 75 და 76; ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, გვ. 337—339, სურ. 18—19; ჭ. ამირანაშვილი, დასახ. ნაშრ. 9—11; 17.

²¹⁸ სტელის აღნიშნული ფრაგმენტი წამოღებულია და ამჟამად დაცულია ხელოვნების საქალმჭიდო მუზეუმში.

ამავე წახნაგზე შშვილდივით მოხრილი სტილიზებული მცენარეული მოტივი (ტაბ. XLVIII₁); მესამე წახნაგის კაბიტელზე სამფურცელა ყვავილი ნახევარპალმეტებს შორის, სტელაზე — სიცოცხლის ხის წვერია შერჩენილი (ტაბ. XLVIII₂).

შეორე სტელასაც სამი წახნაგი აქვს შემცული: პირველ წახნაგზე ორი სავრო პირის გამოსახულებაა ჩარჩოებში ჩამოტკილი (ტაბ. XLIX₁, ტაბ. L₁); მეორე წახნაგზე — ბუნზე დადგმული ბოლნური მედალიონის გამოსახულება სტილიზებული ნახევარპალმეტებითა და სამფურცელა ყვავილებით (ტაბ. XLIX₂, ტაბ. L₂), ხოლო მესამე წახნაგზე გამოქანდაკებული ყოფილა მშვილდივით მოხრილი მცენარეული მოტივი (ტაბ. L₁)²¹⁹.

შიუხედავად იმისა, რომ სტელების ზემოჩამოთვლილ ფრაგმენტებზე გვხვდება ქრისტიანობის აღრეული პერიოდისათვის დამახასიათებელი მოტივები — ბოლნური შედალიონები, სამფურცელა ყვავილები, ნახევარპალმეტები, სტილიზებული უწყვეტი მცენარეული მოტივები, ბუნზე შეღგმული მედალიონები და საერთო პირების გამოსახულებანი, იმას გარდა, ქვაზე კვეთის ტექნიკაც ძველია, მაინც შესამჩნევია შესრულების განსხვავებული დონე (განსაკუთრებით ძედალიონებით ფრაგმენტის მიხედვით), უფრო მქისე ნახელავია. ამდენად შესაძლებელი ეს ფრაგმენტები VI ს. დავათარილოთ.

შესრულების ოსტატობის მხრივ სტელების უძველეს ნიმუშებთან შესაძლებელია უფრო ახლოს იდგეს (სტელების წინა ფრაგმენტებთან შედარებით) კიდევ ერთი სტელის ფრაგმენტი, რომელიც აღმოჩნდა ამავე ეკლესიის სამხ. კედლის შიდა ფასადის წყობაში. ამ ფრაგმენტზე ოსტატურად გამოსახულია ბუნზე დადგმული მედალიონი ბუნის ორივე მხარეს მოხდენილი ნახევარპალმეტებით (ტაბ. L₁). ამ ფრაგმენტის კედლის წყობიდან გამოღების შემდეგ აღმოჩნდა, რომ მას ორი სხვა წახნაგიც ჰქონია შემცული (ტაბ. LII₁₋₂) ვარდულებით, უწყვეტი სტილიზებული მცენარეული მოტივით (სურ. 2) და სრულიად ორიგინალური პალმეტებით, რომლებიც წრიულად არიან განლაგებული, აგრეთვე სამფურცელა ყვავილებით. ამ საფუძველზე ეს ფრაგმენტი შესაძლებელია VI ს. პირველ ნახევრის ძეგლად მივიჩნიოთ.

ასევე ძველი ჩანს სტელის ფრაგმენტი ვაზის რტოს ცნობილი მოტივით (ტაბ. LII₃). ეს ფრაგმენტი, ამასთანავე აშკარა მსგავსებას იჩინს ე. წ. შერგილის სტელის (VI ს.) ანალოგიურ მოტივთან²²⁰.

სათხის ეკლესიების კედლებშიც უძველესი სტელების მრავალი მეტად მნიშვნელოვანი ფრაგმენტია ჩაშენებული. ამ მხრივ, როგორც აღინიშნა, გამოიჩინა ჩრდილოეთის ეკვტერი, რომელიც მეტისმეტად დაზიანებულ-დანგრეულია. მის კედლებში ჩაშენებულ სტელების ფრაგმენტებიდან სრულიად უნიკალურია რაც წახნაგიანი დიდი სტელის ორი ფრაგმენტი, რომელთაგან ერთი საკურთხევლის ჩრდ. წინა კუთხეშია ჩაშენებული, ხოლო მეორე — სამხრეთ კუთხეში. მისი წახნაგები მდიდრულად ყოფილა შემცული ქრისტიანობის აღრეული პერიოდისათვის დამახასიათებელი ორნამენტებით. სამწუხარო ძალა, რომ

²¹⁹ ზემოხსენებული ფრაგმენტიც გამოვილეთ წყობიდან და ამჟამად ღამის სახელმწიფო მუზეუმშია.

²²⁰ Н. Чубинашвили, Хандиси, სურ. 71.

ნადგან ეკლესიის სახურავი დიდი ხნის შან ჩამონგრეულა, ატმოსფერულ ნა-
დაცებს შეტისმეტად დაუზიანებია ამ შესანიშნავი სტელის წახნაგები და თით-
ქოს მთლიად წაუშლია ჩუქურომები იმ წახნაგებზე მანც, რომლებიც კედლის
წარმოს გარეთა დარჩენილი (ტაბ. LIV₁₋₂ და LV). მიუხედავად ამისა, საკურ-
აძევლის ჩრდილოეთით ჩაშენებული სტელის ფრაგმენტის ერთ-ერთ წახნაგებ
ჩარგად ჩანს ვერტიკალურ სიბრტყეში ბოლნური მედალიონების სხვადასხვა
გარიანტები, შესრულებული დიდი ოსტატობითა და გულმოდგინებით (ტაბ.
LV). კარგად ჩანს ცერადყვეთილი სამკუთხედების უწყვეტი ჭაჭვი. დამახასია-
რებელია აგრეთვე სამფურცელა ყვავილები, ჩასმული სტელაზე ამოჭრილ მე-
დალიონების უბერებში. მეტად საინტერესოა სტელის კაპიტელის მედალიონი
აუგვიურად გამოკვეთილი ჯვრით, ხოლო კაპიტელის ზედა კუთხეებში ისევ
სამფურცელა ყვავილებია გამოქანდაკებული. ეს სტელა, რომლის სიმაღლე 4 მ
აუგვარებოდა, უძველესი სტელების ერთ-ერთ შესანიშნავ და უნიკალურ ნი-
შეს წარმოადგენს (რომელიც დღემდე განუწყვეტლივ ზიანდება) თავისი „კლა-
სიური“ სტილის მედალიონებით და საერთოდ ორნამენტებით, რომლებიც დი-
და ოსტატობითა შესრულებული (ტაბ. LV და LVI). იგი შეიძლება V—VI ს.
დავათარილოთ.

ძალიან საინტერესოა სათხის ეკლესიების კედლებში ჩაშენებული სტელე-
ბის ფრაგმენტები ვაზის რტოსა და მტევნების გამოსახულებით. ასეთი მოტი-
ვანით შემცული სტელების ორი ფრაგმენტი ჩაშენებულია ჩრდ. ეკვტერის სამ-
ჩხეთი კედლის წყობაში შიგნიდან (ტაბ. LVII₁₋₂), ხოლო ერთი პატარა ფრაგმენ-
ტი სათხის მთავარი ეკლესიის ჩრდ. კედლის შიდა ფასადის წყობაში (ტაბ. LXI).
მ ფრაგმენტებზე გამოქანდაკებული ქრისტიანული სიმბოლოები შესრულებუ-
ლა დიდი ოსტატობით, თითოეული დეტალი დამუშავებულია ზედმიწევნით
სტელის მესამე, პატარა ფრაგმენტზე გამოქანდაკებული ვაზის მოტივი ქსოვი-
ლის ქარგულობას მოვაგონებს), შესრულებული ფონის ამოკვეთის ხერხით
და ამ ნიშნებით ეს ფრაგმენტები სტელების უკეთესი და უძველესი ნიმუშების
დაუფს შეიძლება მივაყუთონთ მით უფრო, რომ ისინი მსგავსებას იჩენენ ბოლ-
ნისი აღმოჩენილ VI ს. სტელების ანალოგიურ ნიმუშებთან და, თუ გნებავთ,
ჰანდისის სტელის ვაზის მოტივთან²²¹.

უძველესი ქართული ხელოვნების სრულიად განსაკუთრებულ ძეგლს წარ-
მოადგენს ჩრდ. ეკვტერის აღმ. ფასადის საჩქმლის ქრილში ჩაშენებული სტე-
ლის ბაზის ფრაგმენტი კლასიკური ბოლნური მედალიონისა და ფრთხებგაშლილი
უარშევანგების რელიეფური გამოსახულებით, რომელთაც ნისკარტებით უჭი-
რავთ მტევნები (ტაბ. LVIII₁). ბაზის ზედა კუთხეებში გამოქანდაკებულია სტი-
ლიზებული მცენარეული მოტივები (მარტენა მხარეს მოტივი ამოტეხილია),
ძალიან მოგვაგონებენ ბოლნისის სიონის აბსიდისშინა სამხრ. კაპიტელშე გამო-
ქანდაკებულ მცენარეულ მოტივებს (მარგვენა მხარე)²²². საინტერესოა აღინიშ-
ნოს, რომ ფარშევანგების გაშლილი ფრთხები მხატვრულად ისე ორიგინალურად
არის გადაწყვეტილი, რომ ამავე ღრუს არაჩემულებრივ ოსტატობით გამოქან-
დაკებულ ტრადიციულ ნახევარპალმეტების შთაბეჭდილებასაც სტოვებენ. სა-

²²¹ Н. Чубинашвили, დასახ. ნურ., სურ. 73; სურ. 10.

²²² Г. Н. Чубинашвили, Болниси, ტაბ. I.

ზოგადოდ, ეს უნიკალური ნიმუში ქართული უძველესი ხელოვნებისა თავისი სიმბოლური კომპოზიციით, მხატვრული მორივებითა და ხელოვნებით, ქვაზე ჭრის უბადლო ტექნიკით, მაღალი დიხვეწილი ხელოვნებით, აგრეთვე თვალსაჩინო ანალოგიებით ბოლნისის სიონის ორნამენტებთან, თამამად შეიძლება დავათარილოთ უძველესი პერიოდით — V საუკ. — VI საუკ. პირველი ნახევრით (ტაბ. LXVIII 1, გრაფიკული რესტავრაცია).

ასევე ქართული ხელოვნების უკეთეს ნიმუშებს შეიძლება მივაყუთონოთ სტელის კაპიტელი, რომელიც ჩაშენებული იყო ჩრდ. ეკვტერის ჩრდ. ფასალის წყობაში გარედან (ტაბ. LXI₂). მას შემდეგ, რაც იღნიშნული კაპიტელი ფრთხილად ამოვილოთ კედლის წყობიდან²²³ გამოჩნდა ამ საინტერესო ძეგლის მთელი სიმძიდრე და მნიშვნელობა; გამოიჩინა, რომ მისი როჩივე წახნაგი შემკული ყოფილა ქრისტიანული სიმბოლიკისათვის დამახსათებელი სხვადასხვა მოტივებით (ტაბ. LIX); პირველ წახნაგზე ტიპური ბოლნური მედალიონია, რომლის ქვევით მოხდენილი ნახევარპალმეტებია გამოქანდაკებული, ხოლო ზევით — ნახევარვარდულებისაგან შედგენილი არშია, მეორე წახნაგზე — ტოლმელავებიანი ჯვარი, რომლის უბებში გამოქანდაკებულია სათანადო ყურძნის მტევნები და ფოთლები, ამ წახნაგის „ლავგარდანი“ ჩამოტეხილია და არ ვიცით როგორი ორნამენტი იყო ამოჭრილი. ორ დანარჩენ წახნაგზე გამოქანდაკებულია მრავალფურცელი ვარდული ბუნება, ხოლო ბუნის ორივე მხარეს ოსტატურად გამოქანდაკებულია მაღალი ნახევარპალმეტები. ერთ ფრაგმენტშე კარგად ჩანს ვარდულის ზევით ცერადკეთით ამოჭრილი პატარა სამკუთხედების არშია. განსაკუთრებით საყურადღებოა კაპიტელის თავზე ამოჭრილი წარწერა, რომლის სამი ასოა დარჩენილი „ბრა“... და, როგორც ზევით აღინიშნა, პირველი ასო „ბ“ თავშეკრულია, რაც მის სიძველეზე მიგვითითებს.

ამგვარად შესანიშნავი ბოლნური მედალიონი, რომელიც ჩასმულია სამკუთხედებისაგან შედგენილ ჩარჩოში და პირდაპირ მსგავსებას იჩენს ბოლნისის სიონის სამხრ. კარის ზემოთ ამოჭრილ ბოლნურ მედალიონთან დეტალებითაც კი²²⁴, უძველესი სტელებისათვის დამახსათებელი ტრადიციული მოტივები, როგორიცაა ორნამენტული არშიების შედგენა ნახევარვარდულებისა და ცერადკეთილი პატარა სამკუთხედების უწყვეტი ჯაჭვისაგან, მრავალფურცელი ვარდულები, ჭრის ტექნიკა, წარწერის თავშეკრული „ბ“, მაღალი ისტატობით შესრულებული მთელი კომპოზიცია იძლევა უფლებას ეს შესანიშნავი კაპიტელი V საუკ.—VI საუკ. პირველ ნახევრით დავათარილოთ.

დასასრულ, სათხის მთავარ ეკლესის ჩრდ. კედლის წყობაში, შიგნით ჩაშენებულია სტელის მოზრდილი და საინტერესო ფრაგმენტი ბუნებებიდან დაგმული ბოლნური მედალიონებით, ხოლო ბუნები, თავის მხრივ ორსაფეხურიან კვარცხლბეკებზეა შედგმული. კვარცხლბეკები შემცულია ტრადიციული სამფურცელი ყვავილებით წიწვოვანი მოტივებით უბებში. დამახსათებელია აგრეთვე ამ კომპოზიციისათვის სტილიზებული ნახევარპალმეტები ბუნის ორივე მხარეს (ტაბ. LXI₁).

²²³ ამეამად კაპიტელი დაცულია არქეოლოგ. კალევას ცენტრში.

²²⁴ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. სურ. 112.

ამავე კედლის წყობაშია ჩაშენებული ერთი ქვა, რომელზედაც გამოსახულია ბოლნური მედალიონი, მისი ჩარჩოც ირიბად არის დაშტრიხისული, რაც ჯერხილის შთაბეჭდილებას ქმნის (ტაბ. LXI₂). სტელა ბოლნური მედალიონებით ბუნებზე, თავისი კომპოზიციით და ორნამენტული მოტივების მოხაზულობით, დიდ მსგავსებას იჩენს ქზილ-ქილისას ანალოგიურ სტელასთან (ტაბ. XXXIV₁), კომპოზიციურად და რამდენადმე ორნამენტული მოტივებით, ბოლნისის სტელასთან²²⁵, დამბლუტისტყვლის მცირე ეკლესიის ინტერიერში აღმოჩენილ ატელასთან (ტაბ. XVI₁, სურ. 2—3) და პალიტის ცკლესიაში აღმოჩენილ სტელებთან (ტაბ. L₂ და რამდენადმე ტაბ. LI₂), რომლებიც VI საუკ. არიან დათარიღებულია. ასევე, VI ს. შეიძლება დავათარიღოთ ზემოხსენებული მედალიონიც, რომელიც შესრულებულია ოსტატურად, ტექნიკურად უნაკლოდ, ტრადიციულა ხერხების გამოყენებით. ეს მედალიონიც ერთ-ერთი უკეთესი ნიმუშია ამ რიგის უძველეს ძეგლებს შორის.

როგორც ცნობილია, ბუჩქურაშენის ეკლესიი, რომელსაც დმანისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მიაკვლია 1964 წ., მიიცემა სპეციალისტთა ყურადღება. ამასთან დაკავშირებით სხვადასხვა სამეცნიერო ორგანოებში დაისტამდა სხვადასხვა აეტორთა ნაშრომები²²⁶ და გამოითქვა სხვადასხვა მოსაზრებები.

ორიოდე სიტყვა თვით იმ პატარა ეკლესიის შესახებ, რომლის მახლობლადაც აღმოჩნდა მეტად შნიშვნელოვანი სტელებისა და ჯვრების ფრაგმენტები; ეს ეკლესია, რომელიც აღარ არსებობს, არ გამოიხსრია, მხოლოდ ივწერე, გადავიდე და ყურადღება მივაქციე მის დამახსიათებელ ნიშნებს, მის გეგმას, სწორეთხა საკურთხეველს, ტრომბებზე დაყრდნობილი კონკის არ არსებობას, რითაც იგი განსხვავდებოდა სხვა უბრალო ეკლესიებისაგან, კედლების წყობას, სისქეს, სარკმლის ჭრილის ფორმას, მის კედლებში ჩაშენებული ძველი სტელების ფრაგმენტებს და ამ საფუძველზე გამოვთქვა ვარაუდი, რომ შესძლებელია იგი შეა საკურნეების ნაგებობას წარმოადგენდეს²²⁷. კონკრეტული თარიღი არ დამისახელებია.

ეს ეკლესია გათხარა მ. სინურიძემ მას შემდეგ, რაც იგი ააფეთქეს, მაშინ 1970 წ., ჯერ კიდევ დარჩენილი იყო ამ ეკლესის ნახევარი, გათხრის შედეგად იგი აღნიშნავდა, რომ „აფეთქებული ქვების აღების შემდეგ გამოვლინდა ნათალი კვადრებით ნაგები უძველესი ნაგებობის ნაშენები“.

²²⁵ Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., სურ. 732 და დემირშულალის სტელა სურ. 74.

²²⁶ ვ. ჯაფარიძე, ნაქალაქარი დმანისის არქეოლოგიური შესრულება, სსმ მთაბე—XXVIII—B, თბ. 1969, გვ. 59—79; მისივე ქართული ხელოვნებისა და დამწერლობის ახლად აღმოჩენილი ძეგლები ქვემო ქართლიდან, „ძეგლის მეცნიერება“, 20, თბ. 1970, გვ. 52—62; მისივე, ჩვენი ისტორიის ერთი მემატიანე, „ძეგლის მეცნიერება“, 39, თბ., 1975, გვ. 73—78; თ. ყაუჩიშვილი, კაზხეთის სტრული შტატერი, სსმ მთაბე—XXVII—B, თბ., 1967, გვ. 152—165; მ. სინურიძე, ქაზხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშები, სსმ არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიშები, III, IV, V, 1975—77 წწ. მ. სინაურიძე, თ. ბერიძე, კაზხეთის ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ძეგლები, „ძეგლის მეცნიერება“, 27—28, თბ., 1971, გვ. 46—49. M. N. Синауриձე, Результаты археологич изучения Болниского района, თბ. 1977.

²²⁷ ვ. ჯაფარიძე, ჩვენი ისტორიის ერთი მატიანე, გვ. 75, 76.

თ ე ბ ი²²⁷ (ხაზი ჩვენია. — ვ. ქ.). ასეთი დასკვნის დასაღასტურებლად მ. სინაურიძეს არ მოუტანია სათანადო დოკუმენტური მასალები და მონაცემები. ასეთი მოსაზრება მან მოგვიანებითაც გაიმეორა და ონიშნა, რომ „ეკლესიის დარჩენილი კედლის გაწმენდისას მის ქვეშოთ აღმოჩნდა ადრეული კედელი, რომ მელი ც საბეღნიეროდ, აფეთქებას გადაურჩა. იგი შეღვენილია თლილი კვადრებისაგან“. შემდეგ აბზაცში იგი ონიშნებს, რომ „როგორც ჩანს ე კ ლ ე ს ი ა შუა ს ი უ კ უნ ე ე ბ ში გადაუკეთებიათ“²²⁸ (ხაზი ჩვენია. — ვ. ქ.).

ყოველივე ზემოხსენებულთან დაკავშირებით, როცა ჩვენ ავტორის ყურადღება მივაძიეთ იმ გარემოებას, რომ ზემოხსენებულ განცხადებას აკლდა დოკუმენტური დასაბუთება და მონაცემები²²⁹, შემდეგ გამოირკვა, რომ „ამ ნაშთების მიხედვით ყოვლად შეუძლებელია მსჯელობა ნაგებობის ხასიათსა და თარიღზე“²³⁰.

მაშასადამე, აღარც ეკლესია დაგვრჩა და აღარც „უძველესი ნაგებობა“, რომელსაც ავტორი აკვშირებდა „აღრეფეოდალური ხანის კერამიკისა, ქვის ჭრებისა და უტელების ნატეხებთან“. ყოველივე ეს ისევე უცნაურად გაქრა, როგორც, შეიძლება ითქვას, უცნაურად გაჩნდა.

მ. სინაურიძემ, როგორც გამოხრემა, სცადა ბუჩქრაშენის ეკლესიის დათარიღება, რისთვისაც მან, უპირველესად ყოვლისა, ჩემი სავარაუდო დათარიღება უარყო, იმ საფუძველზე, რომ, მართალია, სტელების ფრაგმენტები შეიძლებოდა ჩაუშენებინათ კედლების წყობაში მას შემდეგ რაც მათ დაკარგეს თავისი მნიშვნელობაო, მაგრამ — აცხადებს მ. სინაურიძე, — „ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ეკლესია განვითარებულ შუა საუკუნეებში შეიძლებოდა აეშენებინათ“²³¹. და მერე იწყება „თეორიული ექსკურსიები“ რომ ეკლესია შეიძლებოდა აეშენებიანთ VI—VII ს ან IX—X ს და თავდება ყოველივე ეს იმით, რომ „მაგრამ საბოლოო მოსაზრებისათვის არ მოგვეპოვება საქმარისი საფუძვილი“²³². მაშ რა დროით შეიძლება ეს ეკლესია დავითარილოთ? ეკლესის კედლებში უშესრიგოდ ჩაუშენებული სხვადასხვა ეპოქის (აღრეული და განვითარებული შუა საუკუნეებისა) რელიეფებით, იგი წარმოადგენს გვიანი შუა საუკუნეების ტიპურ ძეგლსო.

მე რამდენადაც ვიცი, ეკლესიის კედლებში არ ყოფილა ჩაშენებული „განვითარებული შუა საუკუნეების“ არც ერთი რელიეფი (?) და არც მ. სინაურიძეს პოუტანია ამის დამადასტურებელი ფოტოსურათი თავის ანგარიშებში, კიდევ შეტი, სიტყვიერადაც არ დაუსახელებია ასეთი „რელიეფები“. მაშ საიდან გაჩნდნენ ეს რელიეფები იმ დამათარიღებელ განცხადებაში? სხვათა შორის,

²²⁷ მ. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, 1970—71 წწ. კზრეთის არქეოლოგური ექსპედიცია. სსმ არქეოლოგიური ექსპედიცია, III, თბ. 1974, გვ. 93.

²²⁸ მ. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, თ. ბ ე რ ი ძ ე, კზრეთის ანტიკური და აღრეფეოდალური ხანის ძეგლები, „ძეგლის მემობარი“, 27—28, 1971, წ. გვ. 47.

²²⁹ ვ. გ ვ ა რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ. გვ. 78.

²³⁰ მ. ი. სინაური დ ვ ე, დასახ. ნაშრ. გვ. 19.

²³¹ მ. ი. სინაური დ ვ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 20 მე არ მიშერია „განვითარებული შუა საუკუნეები!“

²³² ივ. გვ. 22.

არეული შუა საუკუნეების სტელების ნატეხებიც არ ყოფილა ჩაშენებული აღლების კედლებში ისეთი რაოდენობით, როგორც მ. სინაურიძეს სურს წარმოვაზგინოს სიტყვიერად, დოკუმენტური ილუსტრაციების გარეშე. ყოველივე შემოსენებულის გამო მისი ეს დასკვნა არ მიგეაჩნია დამაჯერებლად.

ამა რაც შეეხება სტელების იმ უაღრესად მნიშვნელოვან ფრაგმენტებს, რომელიც უმთავრესად აღმოჩნდა კელების მახლობლად. უპირველესად ყოველია უნიკალურის სტელის ბაზის ორი ნატეხი ბერძნული წარწერით და არქაული ორნამენტებით. სწორედ ამ ბაზის ერთი ნატეხი (ბოლნური ჭვრის განისახულებით საფასადო წახნაგზე) იყო ჩაშენებული (გვიან ჩაშენებული!) ეკვესის საუკუნეებულის კედლის წყობაში (ტაბ. LXIII-2).

ამ ბაზის ბერძნული წარწერა, ჩვენი თხოვნით, სპეციალურად შეისწავლა პროფ. თ. ყაუხეჩიშვილმა და კვლევის შედეგები ჭერ მოახსენა მუზეუმის ფერდალური ხანის მატერიალური კულტურის განყოფილების სხდომას, ხოლო შემთხვევაში კიდევ სსმ მომზადებში²³³.

როგორც ცნობილია, ამ ბაზას ბერძნული წარწერა ვაკეთებული აქვს რელიეფური, გამოქანდაკებული ასოებით ორ წახნაგზე, ერთ წახნაგზე წარწერა ექვსსტრიქონიანია და იყოთხება სსე:

„სალოცველად სიმეონისა და ავლიანისისა ყოვლითა, მათითა სახელით, უფალო შეეწიო თეოდორეს“²³⁴.

შეორე წახნაგზე წარწერა ორსტრიქონიანი ყოფილა, იგი ძლიერ დაზიანებულია და წარწერის ცალკეული ასოებილა დარჩენილი. სულ დარჩენილია 8 ასო, რომელთა მიხედვით გაბმული ტექსტი აღარ იყითხება. თ. ყაუხეჩიშვილი ვარაუდობს, რომ, შესაძლებელია ეს იყო წარწერის ბოლო²³⁵.

წარწერა, პალეოგრაფიული და ენობრივი ანალიზის საფუძველზე, აგრეთვე იმ ორნამენტული მოტივების გათვალისწინებით, რომლითაც შემკულია წარწერიანი წახნაგები, თ. ყაუხეჩიშვილმა დაათარიღა VII—IX სს.²³⁶

აქვთთანავე, თ. ყაუხეჩიშვილი აღნიშნავს, რომ ამ წარწერას ასოთა მოხაზულობის მხრივ ყველაზე მეტად პარალელები მოედებნება V—VI—VIII სს.²³⁷

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ წარწერის გამოქვეყნებამდე, როდესაც თ. ყაუხეჩიშვილმა წარწერის შესახებ მოხსენება წაიკითხა საქართველოს სახ. მუზეუმის შუა საუკუნეების მატერიალური კულტურის განყოფილების სხდომაზე (რომელსაც აკად. ს. ყაუხეჩიშვილიც ესწრებოდა), მაშინ, მან შესაძლებლად მიიჩნია წარწერის დათარიღება V—VII სს. ამ ეპიზოდს მე იმიტომ ვისკენებ, რომ, ეტყობა შესაძლებელია ამ წარწერის დათარიღება ზემოხსენებული ვიწრო ჩარჩოებითაც, პალეოგრაფიული და ენობრივი ანალიზის საფუძველზე, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ამ წარწერის დათარიღების დროს მხედველობაში უნდა იყოს უთუოდ მიღებული ის არქაული ორნამენტული მოტივები, რომლითაც ეს წახნაგებია შემკული. ამ შემთხვევაში, როგორც ჩანს, გადამწყვეტი როლი შეუსრულე-

²³³ თ. ყაუხეჩიშვილი, კაზრეთის ბერძნული წარწერა, სსმ მოამბე XXVII—B თბ. 1967, გვ. 152—165.

²³⁴ თ. ყაუხეჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 154—155.

²³⁵ იქვე, გვ. 163.

²³⁶ იქვე, გვ. 162, 165.

²³⁷ იქვე.

ბია ღოც. ვ. დოლიძის აზრს იმის შესახებ, რომ აღნიშნულ ბაზის ორ წახნაგზე გამოსახული ბოლნური მედალიონები (ტაბ. LXV₁₋₂), ვ. დოლიძის აზრით, ამოკვეთილი ყოფილი უფრო ადრე (დაახ. V—VI სს), ვიდრე ორ დანარჩენ წახნაგზე (რომლებზედაც წარწერაა შესრულებული) და რომლებზედაც გამოქანდაკებულია „მოგრძო ჯვრები თავისი ჩუქურთმებიანი კამარებით“, რომლებიც „დაახ. VIII—IX სს თარიღდებათ“.²³⁸

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ვ. დოლიძის აზრის პირველი ნაწილი მედალიონების დათარიღების შესახებ, შართებულია, ხოლო მეორე ნაწილი — მოგრძო ჯვრების თარიღის შესახებ, მცდარი შემდეგი მოსახრებების გამო: დიდი ხანია ცნოშილია, რომ ჯვრები წაგრძელებული მკლავებით გვხვდება ბოლნისის სიონის ფასადებზე (ინტერიერში) ბოლნურ ტოლმკლავებიან ჯვრებთან, ბოლნურ შედაბლონებთან ერთად და ეს ჯვრები, როგორც აյად. ვ. ჩუბიძიაშვილი აღნიშნავს, არ შეიძლება დავაკილოთ ბოლნისის ტაძრის აშენების თარიღს, ე. ი. ეს წაგრძელებულმკლავებიანი ჯვრები ტაძრის სინქრონულად²³⁹, ისინი სრულიად მტკიცედ, V საუკუნითაც შეიძლება დავთარიღოთ. ბოლნისის სიონის მიხედვით დადგენილ ამ ფაქტს შეუძლებელია ანგარიში არ გავუშიოთ, რომ ბოლნური მედალიონები და წაგრძელებულმკლავებიანი ჯვრები თანაარსებობდნენ ქრისტიანობის განმტკიცების აღრეულ პერიოდში, კარგიდ ჩანს მეორე მაგალითიდანაც; მდ. დამბლუტისწყლის ხეობაში მცირე ეკლესის გთხრის პროცესში აღმოჩენილ ბაზის, რომელიც წარწერის მიხედვით საწოდო დავთარიღეთ ვ. ს.²⁴⁰, მარცხენა წახნაგზე გამოქანდაკებული აქეს არატოლმკლავებიანი, მკლავებწაგრძელებული ჭვარი. ეს საბუთიც სანდოა.

ჩვენ რომ ამ საკითხში არ ვცდებით ამას ადასტურებს ზემოხსენებულ ბაზაზე გამოქანდაკებული კამარაც, რომელიც ეყრდნობა ორ ღატრელებულ სერტს (ტაბ. LX IV). სერტების ზედაპირი (ორივე წარწერიან წახნაგზე) შემკულია ერთმანეთზე მიჯრით ამოჭრილ პატარ-პატარა სწორკუთხედებით, რომლებსაც კვეთს ორ-ორი დიაგონალ. ასეთი სწორკუთხედების ორი მშერივი ასკონს სკეტებს შთელ ვერტიკალურ სიბრტყეზე. ისიც მნიშვნელოვანია, რომ არატოლმკლავებიანი ჭვარი, კონტურების გარშემო, შემკულია ტრადიციული ცერადკეთილი პატია სამკუთხედების არშიით. ახლა ამ ფაქტებს იმასაც თუ დაუშატებთ, რომ დიაგონალებით გადაკვეთილი პატია სწორკუთხედების ასეთივე ბალისებრი მოტივით შემკულია ბოლნისის სიონის ჩრდილოეთ სტოას დას. კაპიტელის ერთი ნაწილი²⁴¹, მაშინ, მე მგონია სრულიად ცხადი უნდა იყოს, რომ ბუჩქრაშენის ზემოხსენებული ბაზის დათარიღების საკითხში არავთარ ანაქრონიზმთან არ უნდა გვქონდეს საქმე. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ შეუძლებელია ამ ფაქტსაც არ გავუშიოთ ანგარიში. ამ საფუძველზე ბუჩქრაშენის ბაზის წარწერისა და საზოგადოდ თვით ბაზის დათარიღების საკითხში, ორნამერტი არა მარტო არ წარმოადგენს დაბრკოლებას, არამედ ხელს უწყობს დათარიღების დაზუსტებას. ამასთან დაკავშირებით იმასაც უნდა გაესვას ხაზი, რომ ორ წახნაგზე გამოსახული

²³⁸ თ. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 154, სქოლით 2.

²³⁹ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 186, 187.

²⁴⁰ წახნამდებარე ნაშრომი, გვ. 72.

²⁴¹ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. სურ. 94.

პოლნური შედალიონების თარიღი და დრამატურგი თუ წახნაგზე გამოქვენდაკუ-
ნელი ჰემოსენებული ჯვრების ორნამენტის დათარიღება, ერთმანეთს არ ეწი-
ნალმდევებიან.

მის შემდეგ გვშირდება მოსახრება გამოვთქვათ მ. სინაურიძის ზოგიერთ
შენიშვნაზე ამ ბაზისის დათარიღების საკითხში. იგი მხარს უჭერს ყაუხჩიშვი-
ლისეულ დათარიღებას (VII—IX სს), რის შესახებაც ჩვენ ზევით უკვე ვიღ-
ნავთ, და თავის მხრივ, როგორც იგი ფიქრობს, ზემოხსენებულ დათარიღე-
ბას ამაგრებს „ახალი საბუთით“. იგი აცხადებს, რომ ბუჩქურაშენის ბაზის ორი
წანაგი, რომელზედაც გაეოთხულია ზემოხსენებული რელიეფური ბერძნული
წარწერა, მოვარანებით (რამდენიმე საუკუნის შემდეგ. — ვ. გ.) „ხელახლა სა-
განგებოდ გაუთლიათ და ამ ღრუს ჩამოუჭრიათ ორ მოპირდაპირე გვერდზე არ-
ცებული წრეში ჩახატული ჯვრის გამოსახულების ნაწილი (რაც, თურმე, მე
ვირ შემინიშვნას). მაშასადამე, ბერძნულწარწერიანი გამოსახულება, ტოლ-
იკულავა ჯვრის გამოსახულებასთან შედარებით გვიანდულია. იგი შესარულეს
ნაშინ, როდესაც ბაზა ხელმეორედ გამოიყენეს“²⁴¹. ამ „დაკვირვების“ ნაკლი ის
არის რომ იგი თავიდან ბოლომდე მცდარია, ბაზის გვერდები არავის ჩამოუჭ-
რია წარწერებისა და ორნამენტების მოსახრელად დანარჩენ წახნაგზე.

მაშასადამე, საქმე ეხება იმ ორ წახნაგს, რომელზედაც გამოსახულია ბოლ-
ნური შედალიონები; ერთზე ბოლნური შედალიონი ჩამოულია ცერადკვეთილ
საძეუთხედებისაგან შედგენილ „კლასიკურ“ ჩარჩოში (ტაბ. LXVI). ეს შედალი-
ონი კარგად არის ჩამოული ბაზის წახნაგში, არავითარი კვალი მისი ჩამოთლისა
არ ჩანს. არა მგონია ამ „შემთხვევაში რამიტე კანინიერი პრეტენზია პქონდეს მ.
სინაურიძეს. რაც შეეხება მეოთხე წახნაგს, რომელზედაც გამოსახულია მეორე
ტოლმელავებიანი ჯვარი, ჩამოული უბრალოდ წრეში (სერი საცა ბოლნური
შედალიონი უცხო არ არის ბოლნისის სიონისათვის, აგრეთვე სხვა სინქრონული
ძვის ძეგლებისათვის), რამდენიმე „შევიწროებულია“. მედალიონის მქალავი არ
არის ჩამოთელილი, მაგრამ წრის მარჯვნივ და მარცხნივ (იხ. ტაბ. LXV₂) თვე-
სუფალი ვიწრო არეა დარჩენილი, მაგრამ საჭიროა ვიცოდეთ, რომ შეკრებილი
ზასალის სათანადო ნიმუშების მიხედვით, კარგად არის დადასტურებული, რომ
სტელების ბაზებისა თუ კაპიტელების შექმობისას ოსტატი ყველა წახნაგს არ
იყობას ხოლმე ერთნაირი გულმომგინებით. წახნაგი, რომელიც დასანახად, შე-
საძლებელია, ნაკლებად მოსახრებებელი იყოს, იმ წახნაგზე ოსტატი ნაჩერევად
აკეთებს ორნამენტებს. ამის დამადასტურებელი მაგალითები მოიპოვება ჩვენ
მიერ წარმოდგენილ მასალაშიც. სერთია, მაგალითად, სტელის კაპიტელი მდ-
დამბლუტისწყლის ხეობის მცირე ეკლესიიდან, რომლის მეოთხე წახნაგზე თა-
ნაბეჭდის კონტურებია გამოიყენილი თხლად (ტაბ. XVIII₂). ან ამავე კაპიტელის
მეორე წახნაგი, რომელიც თხლატს ბოლომდე არ დაუმუშავებია (ტაბ. XVIII₁).
კიდევ მეტი, ზოგჯერ სახვენებელ წახნაგზეც არ დაუტოვებია აღგილი ოსტატს
ყველა ორნამენტის გამოსახვანად და მიტომ, ზოგი მოტივის ნაწილი ჩანს, ხო-
ლო ნაწილი კი არა. სერთია, მაგალითად, სტელის კაპიტელი ბუჩქურაშენის ეკ-
ლესიიდან (ტაბ. LXVI₁ და ტაბ. LXVII₁), რომლის ორ წახნაგზე გამოსახული

²⁴¹ მ. ს. ი. ნ. ა. უ. რ. ი. ძ. ე., 1970—1971 წწ. კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია, სსმ.
არქეოლოგიური ექსპედიციები, III, თბ., 1974, გვ. 92—3, სქოლით 3.

პეტრი მოტივების ღეროების გამოსახულებად ადგილი აღარ დარჩენილა, არის ამ ღეროს დასაწყისი და ზედა ნაწილი სამი ფოთლის სახით, მაგრამ შეაში ღეროს გაგრძელება არ გვაქვს, გაწყვეტილია. განსაკუთრებით კარგად ჩანს ოსტატის ასეთი პოზიცია კაპიტელის იმ წახნაგზე, რომელიც მოცემულია ტაბ. LXVII₁, სადაც მედალიონის ჩარჩოც მეტად შევიწროვებულია და მცენარეული მოტივების დასაწყისია, ხოლო დაბოლოება აღარ იძოუჭრიათ. საზოგადოდ, ეს წახნაგი ოსტატს, ცოტა არ იყოს, მიუფასებებია. ამ შემთხვევაში რა ვიფიქროთ?

ეს მ. სინაურიძის დაკვირვებები აღარ გამოვადგება.

ყოველივე ზემოხსენებულის საფუძველზე მე ვფიქრობ, ბუჩქრაშენის ჩაზისა (და წარწერის) დათარიღების საყითხში ყველაფერი თავის ადგილისა. ეს ბაზა, ყველა ნიშნის მიხედვით თუ V—VI ს პირველი ნახევრით არა, V—VI ს მაინც შეიძლება დამაჯერებლად დავთარიღოთ.

ახლა რაც შეეხება ამავე ეკლესიასთან აღმოჩენილ სტელების კაპიტელების ფრაგმენტებს, რომელთა შესახებ წინსწარი ინფორმაცია აღრევე გამოვაქვეყნეთ სათანადო ილუსტრაციებით²⁴³. კაპიტელების იმ ფრაგმენტებისათვის, რომელებიც ამ ეკლესიასთან აღმოჩნდა და რომელთაც ჩვენ ვაქვეყნებთ (იხ. ტაბ. LXVI, LXVII, LXVIII), დამახასიათებელია უძველესი ორნამენტები — ბოლნური შედალიონები ცერალფეთილი სამკუთხედების ჩარჩოებში, სამფურცელა ყვავილები და წიწვოვანი მოტივები, ექვსფურცელა ვარდული სამკუთხედებისაგან შედგენილ ჩარჩოში, ნახევარპალმეტები, ოთხფურცელა (თუ ორფურცელა? იხ. ტაბ. LXVIII₁) ვარდულები და სწორკუთხედების არშაა, ჯვარელინად გატარებული დიაგონალებით სწორედ ისეთივე, როგორიც ბუჩქრაშენის ზეშობსენებულ წარწერიან ბაზაზე გვხვდება (ტაბ. LXIV). ერთ-ერთი კაპიტელის ზურგი დასრულია რელიეფური ბაღური ორნამენტებით (ტაბ. LXVIII₂). ყველა ამ კაპიტელისათვის დამახასიათებელია ქაზე ჭრა ფონის ამოკვეთისა და ცერალფეთის ხერხით, თვალსაჩინა რელიეფური ორნამენტები, რაც ამ კაპიტელების დიდ სიძველეზე მეტყველებს. განსაკუთრებით ნიშვნელოვნია ბოლნური მედალიონისა და ექვსფურცელა ვარდულის მედალიონის ორივე მხარეს აზრდილი შეცნარეული მოტივები, რომლებიც თავდება ისეთივე სამყურა მოტივით, როგორიც დამახასიათებელია ბოლნისის ე. წ. ვარდანის მედალიონისათვის²⁴⁴. ყველა ამ ნიშნის მიხედვით, ვფიქრობთ, ეს ძეგლებიც შეიძლება ბოლნისის ტაძრის თანადროულ ძეგლებად მივიჩნიოთ და V საუკ.—VI საუკ. პირველი ნახევრით დავთარიღოთ.

როგორც აღინიშნა, ბუჩქრაშენის ეს მეტად საინტერესო პატარა ეკლესია 1970 წ. ააფეთქეს და აფეთქებისაგან შექმნილი ეკლესის ნანგრევების გროვაში (მაშინ ეკლესის მეორე ნახევარი კიდევ თავის აღვილას იყო დარჩენილი, შერე ის ნაწილიც შოისპონ უკვალოდ) კიდევ აღმოჩნდა სტელის ფრაგმენტი

²⁴³ ვ. გ. ფ. ა. რ. ი. ძ. ე., ქართული ხელოვნებისა და დამწერლობის ახლად აღმოჩენილი უძველესი ძეგლები ქვემო ქართლიდან, ძეგლის მეცნიერებარი, 20, თბ. 1970, გვ. 52—63; მისივე და ვ. ა. რ. თ. ი. ლ. ა. ყ. ვ. ვ. ვ., გათხრები დმანისსა და მის მიღმოებში, სსმ არქეოლოგიური ექსპედიციები, II, თბ., 1971, გვ. 63—74; ვ. გ. ფ. ა. რ. ი. ძ. ე., ღმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის მოკლე ანგარიში, იმავე კრებულში, გვ. 75—85.

²⁴⁴ Г. Н. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ. გვ. 185, სურ. 113.

ვაზის ოტოს მოტივით და ქვის ჯვრების ფრაგმენტები, ორმლებიც შევკრიბეთ და თბილისში ჩამოვიტანეთ (ტაბ. LXX, LXXI).

სტელის ფრაგმენტი თავისი ვაზის ოტოს მოტივით, კომპოზიციით (ამ ფრაგმენტზედაც გამოსახულია ფრინველი და მელა (?)) ორმლებიც ყურძნის შტრევნებს ჰამენ), მცენარეული მოტივის ხასიათთ, ეს სტელა პირდაპირ მსგავსებას ამჟღავნებს ბოლნისის სიონის შესაბამის ოჩნაშენტებთან და კომპოზიციასთან, ამიტომ შესაძლებელია მისი თანადროული ცოცხა. ოც შეეხება ჯვრების ნატეხებს (ტაბ. LXX₂ და ტაბ. LXXI₁) ეს ფრაგმენტებიც შეიძლება ანალოგიების საფუძველზე V—VI სს. დავათარილოთ.

როგორც ცნობილია, ბუჩურაშენის ეკლესიის ნანგრევები გათხარა საქართველოს სახ. მუზეუმის ექსპედიციამ 1970—71 წწ. და კვლავ აღმოაჩინა სტელების საინტერესო ნატეხები. ეს ძეგლები შეისწავლა მ. სინაურიძემ და, როგორც ზევით აღვინიშნეთ, გამოაქვეყნა გათხრის ანგარიშები და შემაჯამებელი ნაშრომი რუსულ ენაზე. ეს მასალები ავსებენ და ამდიდრებენ ჩვენს ცოდნას ჩვენი ქვეყნის ამ რეგიონისა და იქ აღმოჩენილი მეტად მნიშვნელოვანი ძეგლების შესახებ. აქ ჩვენ არ შეეხებით მუზეუმის ზემოხსენებული ექსპედიციის მიერ მოპოვებულ განათხარ ძეგლებს, რადგან ეს ძეგლები უკვე გამოცემულია. აღვინიშნავთ შხოლოდ, რომ სტელების ფრაგმენტების უმთავრესი ნაწილი V—VI სს. ძეგლებად შიგვაჩნია, წინააღმდეგ მ. სინაურიძის დათარილებისა (VII—VIII სს).²⁴⁵

დასასრულ, დმანისში აღმოჩენილ სტელის ორიოდე ფრაგმენტის შესახებ. დიდი ხანია გასული მას შემდეგ, რაც დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელმა ლ. მუსხელიშვილმა ყურადღება მიაქცია დმანისის სიონის საკურთხევლის სამხრ. კედელში ჩაშენებულ ქვას, რომელზედაც გამოხატულია რელიეფურად ორი მამაკაცი თავისი დროის შესაფერის ტანსაცმელში. ორივე შაბაკაცის მარჯვენა ხელი იდაყვში აქვს მოხრილი და ზევით აუგული, ორივეს მარჯვენა ხელში სამფურცელა ყვავილი უჭირავს, ხოლო ამ ორ ფიგურას შორის დაბალ კვარცელბეჭებზე დაღმულია მაღალბუნიანი ქვარი (ტაბ. LXXIV₁). სათანადო აღწერილობით, ლ. მუსხელიშვილმა გამოაქვეყნა ამ ბარელიეფის სურათი²⁴⁶. სრულიად ცხადია, რომ ეს ქვა წარმოადგენდა სტელის კაპიტელს, ჩაშენებულს ეკლესიის კედელში აღმართ ძალიან გვიან. ჩვენი ეს დაკვირვება კარგად დადასტურდა კაპიტელის კედლის წყობიდან გამოლების შემდეგ²⁴⁷. ეტყობა ამ კაპიტელს დანარჩენი წახნაგებიც შემკული ჰქონია, მაგრამ დარჩენილია შხოლოდ მეორე წახნაგის ნაწილი, რომელზედაც შეჩენილია მხედრის გამოსახულების ნაწილი (ტაბ. LXXIV₂). კომპოზიცია, რომელიც გამოსახულია სტელის ზემოხსენებულ წახნაგზე, ნაცნობია და გვხვდება ზოგიერთ სხვა უძველეს სტელაზეც. ასეთ კომპოზიციას ვხვდებით ხანდისის სტელის ერთ-ერთ

²⁴⁵ M. I. Синайриձե, დასახ. ნაშრ. გვ. 20—21.

²⁴⁶ ლ. მუსხელიშვილი, დმანისი (ქალაქის ისტორია და ნაქალაქირის აღწერა), კრებული „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“. ივ. გავახიშვილის რედაქციით თბ., 1938, გვ. 367—368.

²⁴⁷ ეს ქვა გამოვიღეთ კედლის წყობიდან აყალ. გ. ჩუბინაშვილის რჩევით და ამჟამად დაცულია საქართ. სახ. მუზეუმის ფონდებში.

წახნაგზე²⁴⁵ იმ განსხვავებით, რომ სტელაზე გამოსახულ საერო პირებს (ქალსა და მამაკაცს) არ უჭირავთ ხელში სამფურცელა ყვავილები. ეს სტელა დათარი-ლებულია VI ს. მეორე ნახევრით.

ამასთანავე, დმანისის (ყოფ. ბაშკიჩისი) VI ს. სტელაზე გამოსახულია მა-
მაჯაცის ფიგურა, რომელსაც მარჯვენა ხელში უჭირავს სამფურცელა ყვავილი²¹⁹.
ილსანიშნავია, რომ ამ მამაჯაცსაც ისეთივე ტანსაცმელი აცვია, როგორც დმა-
ნისის კაპიტელზე მარცხნივ გამოსახულ მამაჯაცს: საყელო ძმოჭრილი, წინ გაჭ-
რილი, წელში შევიწროებული და რკალად ამოჭრილი კალთით. მარტო ეს ინა-
ლოგიებიც საქმარისია იმისათვის, რომ დმანისის კაპიტელი VI ს. დავთარიოთ.

დასასრულ სტელის ძალიან საინტერესო ფრაგმენტი აღმოჩნდა ნაქალიქარ დმანისის გარეუბნის სამაროვნის სამს. უპის ტერიტორიაზე²⁵⁰. ამ სტელის ოთხივე წახნაგი შემკული ყოფილა სხვადასხვა მოტივებით. ერთ წახნაგზე გამოსახულია ბოლნური მედალიონი ბუნზე (ტაბ. LXV1), რომელსაც ორი მხრივ ამჟენებს ნახევარპალმეტები. კვარცელბეკი შემკულია სამფურცელა ყვავილებით. ქვევით შერჩენილია ირმის (?) გამოსახულება. მეორე წახნაგზე — ორი სერო პირის გამოსახულება (ტაბ. იგივე 2), შესამეზე — ვაზის რტოს მოტივი (ტაბ. იგივე, 3) და მეოთხეზე — მშეილდიგით მოხრილი მცენარეული მოტივები მოხდენილი პალმეტებით (სურ. 4). ეს საინტერესო სტელა თავისი ტრადიციული სიუქუტებით, შესრულების ტექნიკით, ოსტატურად გამოქანდაკებული ორნამენტული მოტივებით, აგრეთვე ანალოგიური მასალების მოშველიებით, რომელიც ამ ნაშრომის საილუსტრაციო მასალებშიც მოიპოვება, შეიძლება დავთარილოთ VI საუკუნით.

ასეთია ის მდიდარი და მნიშვნელოვანი მასალა, რომელიც საქართველო-ში ქრისტიანობის დაყყარებისა და განმტკიცების უძეელეს პერიოდთან არის დაკავშირებული.

შიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ მიზნად არ დაგვისახვას შეგვესწავლა საქართველოში აღმოჩენილი სტელები საზოგადოდ, და, როგორც ცნობილია, ჩვენი შესწავლის საგანს მხოლოდ დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ტეგლების შესწავლა შეადგენდა, მაცნც შეიძლება ზოგიერთი დასკვნის გამოტანა წარმოდგენილი მასალების საცუდევლზე.

ვერ კიდავ მიმდინარე საუკუნის ორმოცაანი წლების დასწყისში, როცა შეცნიერების განკარგულებაში არ მოიპოვებოდა ასეთი მრავალრიცხოვანი და მნიშვნელოვანი მასალა, ლ. მუსხელიშვილი იღნიშვნავდა, რომ სტელების ორნა-მენტი უძველესი ქართული კულტურის ნაკვალევს წარმოადგენს და რომ „ეს ორნამენტი ქართული ხელოვნების ნაწარმოებია“²⁵¹. ასეთი დასკვნის საფუძ-ველს იძლეოდა დიდი სხვაობა ბოლოურ მედალიონებსა და V—VI სს. სირიულ შედალიონებს შორის როგორც ორნამენტის, ისე ტექნიკის მხრივ²⁵². ეს მოსაზ-რება ვრცელდება აგრეთვე სომხურ მედალიონებზედაც²⁵³.

²⁴⁸ Н. Чубинашвили, төлөөлбөр бүлэг, 1998, 5.

249 օման, կողմ., 79.

254 0129

²⁵³ Յազարյան Լ. Ա զ ա ր յ ա ն, Արմենական քաղաքացիության պատմության համար պատճենավորությունները. Երևան, 1975. Խմբ. 9—13; 23—30; 35, 39, 68, 78, 80, 84, 85, 86.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ბოლნური მედალიონი სავსებით ჩამოყალიბებული, დასრულებული მხატვრული ნაწარმოებია და ამ მხრივ ძალიან იშვიათად უკონფიგურება მას ანალოგიები სხვა ქვეყნების ძეგლებს შორის.

— საინტერესო და მნიშვნელოვანი ფაქტია, რომ საქართველოში ამ ორნაციონის გავრცელების არე ძირითადად მდ. მაშავრის სისტემას არ სცილდება²⁵⁴.

რაც „შეეხება საკუთრივ დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოშოულ ძეგლებს, მათ შესახებ შეიძლება ითქვას შემდეგი.

1. დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მიყვალეული ეკლესიებიან ორი ე. წ. „ორკარიანი ეკლესია“ ს. უკანვორში და მცირე ეკლესია მღ. ჯამბლუტისწყლის ხეობაში, წარმოადგენს აღრექრისტიანული ხანის ძეგლს. მათი გეგმები, არქიტექტურული თავისებურებანი, არაკარინიკური ორიენტაცია, აშენების ტექნიკა, ფასადების შეუმობლად დატოვება, კაპიტალების არასაული მოტივები და სხვა, საფუძველს გვაძლევს ს. უკანვორის „ორკარიანი ეკლესია“ (ლ. მუსხელიშვილი) და დამბლუტისწყლის მცირე ეკლესია დაფათარილოთ V საუკ. აღნიშნულ დათარილებას მხარს უჭირს აგრეთვე ამ ეკლესიებში და მათ სიახლოვეს აღმოჩენილი მრავალი ფრაგმენტი უძველესი სტელებია.

2. განსაკუთრებით საყურადღებოა საქართველოში ქრისტიანობის დამკვიდრებასა და განმტკიცებასთან დაკავშირებული სტელები, რომელთა ნაწილები მასისი, საკუთრივ ქვის სვეტი კაპიტელით და შესაძლებელია დამაგვირგვინებული ჯვარიც), ჩვეულებრივ, შემცულია რელიეფური, დახვეწილი მხატვრული ნოტივებით (ზოლნური შედალიონები, გეომეტრიული და მცენარეული მოტივები, ცხოველებისა და ფრინველების გამოსახულებანი, იყონოგრაფიული განსახულებანი, მათ შორის საერთო პირთა რელიეფები და სხვა). ეს ძეგლები, ამავე დროს წარმოადგენს იშვიათ ნიმუშებს ხელოვნებისას, რომელსაც ფესვები პორტულ წარსულში უნდა ჰქონდეს. სტელების მნიშვნელობა საგრძნობლად ისრდება თუ გავითვალისწინებთ, რომ მათ შემოვევინახეს უძველესი ასომთავრული წარწერები V—VI საუკ. დასწყისის (თავთარაზის წარწერა — სოფ. უკანაგორიდან და წარწერები სტელების პაჩეპხე მდ. დამბლუტისწყლის მცირე ეკლესიიდან და სხვ.).

3. ქვის სტელების ორნამენტული მოტივები, მათი მსგავსება კარგად შესწავლილ დათარილებულ ძეგლებთან, უბირველესად ბოლნისის სიონის მხატვრულ მოტივებთან, V საუკ. სომხური არქიტექტორის ზოგადო ძეგლის მედალიონებთან, აგრეთვე საქართველოს სხვა ძეგლებთან, მთელ რიც შემთხვევებში ქრისტიანობის სიმბოლოს — ჯვარის და მაზდებიშის სიმბოლოს — წმინდა თავსაკრავის (Kostli) გამოსახულების თანაარსებობა ერთსა და იმავე ძეგლზე, ქვაზე ქრისტიანული ტექნიკა, სტილისტიკური თავისებურებანი, უძველესი ასომთავრული წარწერები და ამ წარწერების ენობრივი და პალეოგრაფიული ნიშნები (ხანშეტობა, დაბალყელიანი „ღ“-ნის, „ვ“-ე, „შ“-ი), სრულ საფუძველს გვაძლევს დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ძეგლების უმთავრესი ნაწილი დაფათარილოთ V—VI საუკ. პირველი ნახევრით.

²⁵⁴ ლ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 77.

4. დაბანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ადრექტისტიანული მრავალრიცხვანი ქვის ძეგლები, აღმოჩენილი თანადროული ეკლესიებისა და მათ უშუალო სიახლოვეს, უნდა მიუთითებდეს იმ კავშირზე, რომელიც არსებობდა ქრისტიანულ ტაძრებსა თუ ეკლესიებსა და ქრისტიანულსავე საკულტო ძეგლებს — სტელებს შორის. მათი აღმოჩენა ადრექტისტიანული ტაძრებისა და ეკლესიების ტერიტორიაზე არ შეიძლება აიხსნას შემოხვევითა უაქტორებით (გაითვალისწინე: მრავლიდ აღმოჩენილი სტელების ფრაგმენტები ს. უკანგორისა და მდ. დამბლუტისწყლის ეკლესიების, აგრეთვე ბოლნისის სიონისა და ლამაზი გორის ეკლესიის ტერიტორიაზე).

5. სტელების მნიშვნელოვანი ნაწილის აღმოჩენა შერმინდელი — უმთავრესად შუასაუკუნეების ეკლესიებთან და მათ კედლებში, შესაძლებელია იმით აიხსნას, რომ დროთა ვითარებაში ადრექტისტიანული ეკლესიების ნაცვლად და მათ ნანგრევებზე აშენდა ახალი ეკლესიები, ხოლო სტელების ნაწილებსა და ფრაგმენტებს იყენებდნენ საშენ მასალად. ცხადია, ამ დროისათვის სტელებს დაკარგული ჰქონდათ თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობა. ადრინდელი სტელების ფრაგმენტების აღმოჩენა შერმინდელი ხანის ეკლესიების კედლებში და ეკლესიების სიახლოვეს, თავის მხრივ უნდა მიუთითებდეს ზემოხსენებულ კავშირზე ამ ძეგლებს შორის.

6. წარწერიანი სტელების მრავალრიცხვანი ფრაგმენტებიდან ჩენენამდე მოღწეულია განსაზღვრული რიცხვი ისეთი სტელებისა, რომლებზედაც წარწერები შერჩენილია მთლიანად ან თითქმის მთლიანად (უკანგორის, პანტიანის, ბუქეთის ჯვრის, დავით გარეჯის, წრომის, კატაულას, ბუჩქანაშენის სტელების წარწერები, აგრეთვე დამბლუტისწყლის ხეობის მცირე ეკლესიის ბაზისების წარწერების ფრაგმენტები და სხვა).

წარწერების მიხედვით ირკვევა, რომ ჯვარს აღმართავდა (ან აღმართავდნენ) კონკრეტული პირი (პირები) „სალოცველად ჩემდა და ცოლისა და შვილთა“ ან „ყოველისა სახლისა მცველად“. ამგვარად, როგორც ცნობილია, „ჯუარი“ აღმართებოდა ცოცხლების სალოცველად და მეოხად. ამ ფაქტს აღძატურებს დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული შესალებიც. ამიტომ, მართებულად უნდა მივიჩნიოთ მოსაზრება იმის შესახებ, რომ სტელები, წინააღმდეგ ტრადიციული შეხედულებისა, არ წარმოადგენდნენ საფლავების მემორიალურ ძეგლებს, ადრეული სტელები საკულტო ძეგლებია.

7. ქვემო ქართლის მრავალ პუნქტში აღმოჩენილი ქვის სტელების მნიშვნელოვანი რაოდენობა მივვითითებს ძველი ქართული დამწერლობისა და ხელოვნების ამ ორიგინალური ძეგლების ფართოდ გავრცელებაზე V—VI საუკუნეებში, უფრო ნაკლებად VII საუკუნე. პოლო მათი შეუდარებელი ორნამენტული მოტივები, მათი დიდი ნაირგვარობა, უძველესი ქართული წარწერები, რომელთაც ხშირად ვხვდებით ამ ძეგლებზე, წარმოადგენ უტყუარ საბუთს ადრეფეოდალური საქართველოს მაღალი კულტურისა.

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ИЗ ҚВЕМО ҚАРТЛИ

(По материалам Дманиской археологической экспедиции)

Резюме

В труде, помимо некоторых архитектурных памятников, рассматриваются преимущественно каменные памятники древнегрузинского искусства и эпиграфики, обнаруженные дманиской археологической экспедицией в разные годы, в одной части территории Қвемо Қартли (Районы Дмани и, отчасти, Болниси).

Этот богатый материал до сих пор не изучался полностью, публиковались только отдельные комплексы. В тоже время, эти памятники заслуживают самого пристального внимания и дают основание для некоторых выводов.

1. Из тех церквей, которые были впервые фиксированы дманиской археологической экспедицией в разное время, две церкви из ущелья р. Дамбутицахи — одна в с. Укангори и другая — малая церковь, представляют памятники раннехристианского времени. Планы этих церквей, архитектурные особенности, неточная ориентация, строительная техника, гладкие, не имеющие каких-либо орнаментальных мотивов, фасады, капители, украшенные архаичными орнаментальными мотивами и т. д., дают основание датировать церковь из с. Укангори V в. (Л. В. Мусхелишвили), а другую — малую церковь с этого же ущелья так же V веком. Такую датировку подкрепляют и многочисленные фрагменты древних стел, обнаруженных в этих церквях или в непосредственной близости от них.

2. Заслуживают особого внимания памятники периода установления и упрочения христианства в Грузии — каменные кресты-стелы, все части которых (базы, собственно, каменные столбы с капителями и завершающие кресты), обычно, украшены рельефными художественными мотивами, выполненными с большим мастерством («Болнисские медальоны»), геометрическими и растительными мотивами, изображениями животных и птиц, иконографическими изображениями, среди них — рельефы светских лиц и т. д.). Одновременно эти памятники представляют собой редкие образцы грузинского искусства, корни которого уходят в далекое прошлое.

Значение этих стел намного возрастает если принять во внимание, что они сохранили древнегрузинские надписи V—VI вв. (Надпись Татвараза из с. Укангори, надписи на базисах стел малой церкви из ущелья р. Дамбутицахи и др.).

3. Орнаментальные мотивы каменных стел, их сходство с хорошо изученными и датированными памятниками, прежде всего с орнамен-

тальными мотивами болниесского сиона, медальонами на некоторых армянских архитектурных памятниках V в., а также некоторыми другими памятниками Грузии, в ряде случаев — существование на одних и тех же памятниках изображения символа христианства — креста и символа маздеизма — священной повязки (*kosti*), архаичная техника резьбы по камню, стилистические особенности, древнегрузинские надписи, палеографические и языковые данные надписей, дают полное, основание датировать основную часть памятников, добытых дманиской археологической экспедиции, V в. — первой половиной VI века.

4. Многчисленные раннехристианские каменные памятники, добытые дманиской археологической экспедицией, обнаруженные в синхроничных церквях и в непосредственной близости от них, указывают на связь, существовавшую между церквями и христианскими памятниками культа — стелами. Обнаружение этих памятников на территории раннехристианских храмов и церквей, нельзя объяснить случайным фактором (следует учесть многочисленные фрагменты стел, обнаруженные в церквях и около церквей в с. Укангори и малой церкви в ущелье р. Дамбрутицкали, а также на территории болниесского сиона и церкви на горе «Ламази гора»).

5. Обнаружение значительного количества фрагментов стел около позднейших — преимущественно средневековых, церквей и в стенах этих церквей, возможно объясняется тем, что с течением времени на местах раннехристианских церквей и на их развалинах, были построены новые церкви, а фрагменты и части стел были использованы в качестве строительного материала. Очевидно, к этому времени стелы уже потеряли свое первоначальное значение. Обнаружение фрагментов стел раннего времени в стенах и около позднейших церквей, со своей стороны указывает на вышеупомянутую связь между этими памятниками.

6. Из многочисленных фрагментов стел с древнегрузинскими надписями до нас дошло ограниченное количество стел, которые сохранили полностью или почти полностью, древнегрузинские надписи (стелы из Укангори, Пантиана, Мицхета, Давид Гареджа, Цроми, Цкиси, Катаула, Бучурашени, а также фрагменты малой церкви из ущелья р. Дамблутискали и др.). По надписям выясняется, что крест воздвигал (или воздвигали) конкретное лицо (лица) «в молении себя, жены и детей» или же «в покровительство всего рода». Таким образом, как это известно, кресты были воздвигнуты в моление живых. Этот факт подтверждается и каменными памятниками, добытыми дманиской археологической экспедицией. Поэтому мы должны признать справедливым мнение, что стелы представляли собой не мемориальные памятники могильников, а памятники культа.

7. Значительное количество каменных стел, обнаруженных во многих пунктах Квемо Картли, указывает на широкое распространение этих оригинальных памятников древнегрузинской эпиграфики и искусства в V—VI—VII вв., а их неподражаемые орнаментальные мотивы, их большое разнообразие, древнегрузинские надписи, которые часто встречаются на этих памятниках, являются неоспоримым доказательством высокой культуры раннефеодальной Грузии.

ტაბულების აღმოჩენის

უკანგორის ეკლესია

- ტაბ. I, სურ. 1**—უკანგორის ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი, 1937 წ. ორქიტ. ც. გაბაშვილიდა
რ. მეფისაშვილი.
- ტაბ. 1, სურ. 2**—უკანგორის ეკლესია, დას. ფასადი.
- ტაბ. II, სურ. 1**—უკანგორის ეკლესია, სარქმელი აღმ. ფასადში.
- სურ. 2**—უკანგორის ეკლესია, სამხრ.-დას. კუთხე, ზევიდან მეორე ქვაზე, რომელიც მა-
ლესის სამხრ. კაბიტელის ფრაგმენტს ჭარმიაღებს, უემჩნევა ოთხფერის ვარ-
ლულების გამოსახულება.
- ტაბ. III, სურ. 1**—უკანგორის ეკლესია, სტელის ბაზის ფრაგმენტი ასომთავრული გამოქანდა-
კებული ჭარწერით (თავისებური ჭარწერა) ზომა. $0,7 \times 0,47 \times 0,35$.
- სურ. 2 და 3**—უკანგორის ეკლესია სწორკუთხოვანი ფილა ბოლნური მედალიონით და
ასომთავრული ჭარწერის ფრაგმენტით. ზომა $0,37 \times 0,325 \times 0,07$.
- იმის გამო, რომ ფილა დაყარგულია, ხოლო ნეგატივი წუნდებულია, გაკეთებულია ფოტოს
მიხედვით მისი გრაფიკული პირი (სურ. 3).
- ტაბ. IV, სურ. 1**—უკანგორის ეკლესია, დას. სტოას ჩრდ. კედლის ნაშთი.
- სურ. 2—უკანგორის ეკლესია, სტოას დას. კედლის ნაშთი.
- ტაბ. V, სურ. 1**—უკანგორის ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი 1974 წ. ჩატარებული გათხრის შემ-
დეგ (არქიტ. ც. გაბაშვილი), ნაზარზე მოჩანს ეკლესიის სტოას გეგმა.
- სურ. 2—უკანგორის ეკლესია, სამხრ. კაბიტელის ფრაგმენტი ოთხფერის ვარდულე-
ბის გამოსახულებით.

ეკლესია დამბლურის ტკის წყლის ხეობაში

- ტაბ. VI, სურ. 1**—მცირე ეკლესია მდ. დამბლურის წყლის ხეობაში, გეგმა და კრილი, 1968 წ.
(არქიტ. თ. გერსამია).
- სურ. 2—მცირე ეკლესია ნანგრევები, აღმ. ფასადი. ხედი ჩრდ.—აღმოსავლეთიდან.
- ტაბ. VII, სურ. 1**—მცირე ეკლესია, აღმ. ფასადი, ხედი სამხრ.-აღმ-დან.
- სურ. 2—მცირე ეკლესია, დას. კარის ჭრილი შიგნიდან.
- ტაბ. VIII, სურ. 1**—მცირე ეკლესია, საკურთხეველი გათხრის პროცესში; შინ მოჩანს სტელების,
მთა ბაზებისა და კაბიტელის ფრაგმენტები.
- სურ. 2—მცირე ეკლესია, ჭრილი ჩრდილოეთიდან—სამხრეთისაკენ (არქიტ. თ. გერსამია)
- ტაბ. IX, სურ. 1**—მცირე ეკლესია, საკურთხეველის სამხრ. ნახევარი, შინ მოჩანს სტელის ერთი
ფრაგმენტი და ორი ბაზის ფრაგმენტები.
- სურ. 2—მცირე ეკლესია, საკურთხევლის სამხრ. ნაწილი, ხედი ჩრდ.—დასავლეთიდან.
- ტაბ. X, სურ. 1**—მცირე ეკლესია, ხედი დასავლეთიდან.
- სურ. 2—მცირე ეკლესია, სამხრ. ფასადი კარის ჭრილით.
- ტაბ. XI, სურ. 1**—მცირე ეკლესია, წითელი ტუფის სტელის ბაზა ბოლნური მედალიონით და
კოსტი-ებით. ზომ. $0,75 \times 0,75 \times 0,67$. სტელის ბუღის ზომა $0,39 \times 0,39 \times 0$.
- სურ. 2—მცირე ეკლესია, იმავე ბაზის მეორე წინაგი ასომთავრული ჭარწერით და ვერძების გა-
მოსახულებით სიცოცხლის ხესთან.

- ტაბ. XIII.**, სურ. 1—მცირე ეკლესია, იმავე ბაზის მეორე ჭახნაგზე ასომთავრული ჭარშერია.
 სურ. 2—იმავე ბაზის ჭარგი ორი თორმეტფურპლოვანი ვარდულის გამოსახულებით
 ჩატარებულის ჭადა კუთხეებში.
- ტაბ. XIV.**, სურ. 1—მცირე ეკლესია, მეორე ბაზის ჭახნაგი ჭვრისა და ნახევარპალმეტების გამო-
 სახულებით, მომწვანი ტუფისა
 სურ. 2—იმავე ბაზის ჭახნაგი ასომთავრული ჭარშერის ფრაგმენტებით. ზომ.
 $0,49 \times 0,41X 0,41$.
- ტაბ. XV.**, სურ. 1—იმავე ბაზის მარჯვენა ფრაგმენტი ჭარშერით.
 სურ. 2—იმავე ბაზის მეორე ფრაგმენტი ჭარშერით.
- ტაბ. XVI.**, სურ. 1—მცირე ეკლესია, ქვა ბოლნური მედალიონით და ნახევარპალდულებით.
 ეგღო ეკლესიასთან ზედაპირულად (1964 წ.), ზომ. 1, 5 $\times 0,55 \times 0,4$ მ.
 სურ. 2, 3, 4—მცირე ეკლესია, სტელის სამი ფრაგმენტი, აღმოჩენილი ეკლესის ინტე-
 რიურში, საკურთხევლის ჭიშ.
- ზომა სურ. 2, h—1,37 მ., ჭახნაგები— $0,29 \times 0,29$ მ.
 სურ. 3, h—0,77 მ. ჭახნაგები— $0,29 \times 0,29$ მ.
- ტაბ. XVII.**, სურ. 1 და 2—მცირე ეკლესია, სტელის კაპიტელის პირველი და მეორე ჭახნაგი
 სამფურცელა სავარილების გამოსახულებით. კაპიტელის ზომ. h—0,57 მ. თავის ზო-
 მა $0,35 \times 0,35$ მ., ძირის $0,3 \times 0,31$ მ.
- ტაბ. XVIII.**, სურ. 1 და 2—იმავე კაპიტელის მესამე და მეორე ჭახნაგი.
- ტაბ. XI X.**, სურ. 1—მცირე ეკლესია, ქვა ბოლნური მედალიონით სამკუთხედების ქაჭვის ჩარჩო-
 ში. მედალიონის ორივე მხარეს ამოუყვება სტელიზებული მცენარეული მოტივები.
 ზომ. $0,3 \times 0,2 \times 0,12$ მ. შერჩენილი აქვთ 10 სმ. სიღრმის ხვრელი, d—4 სმ.
 სურ. 2—მცირე ეკლესია სტელის კაპიტელი (?) მშოლიარე ცხოველის (ვერდის?) გამოსა-
 ხულების ფრაგმენტით. მევეოთ სამკუთხედებისაგან შედგენილი ორი არჩევა. ზომ.
 $0,37 \times 0,4$ მ., ჩამოტებილი ჭახნაგის სიგანე—0,2 მ. კაპიტელს შერჩენილი აქვს ხვრელი
 —d—5 სმ, სიღრმე—15 სმ.
- ტაბ. XX.**, სურ. 1—მცირე ეკლესია, იმავე სტელის (ტაბ. XI X, სურ. 2) მეორე ჭახნაგი ქალის
 გამოსახულებით სიცოცხლის ხესთან (პალმა?) მარჯვ. ხელში სამფურცელა ყვავილით,
 მარჯვნივ. მოჩანს ბავშვის (?) გამოსახ. ნაშილი.
 სურ. 2—იმავე სტელის მესამე ჭახნაგი, ქალის (?) გამოსახულების ნაშილით (შერჩე-
 ნილია ჭელსკევმოთა ნაშილი)
- ტაბ. XXI.**, სურ. 1—მცირე ეკლესია, სტელის კაპიტელი საერთო პირთა (მამაკაცისა და ქალის)
 გამოსახულებით სიცოცხლის ხესთან. ზომ. $0,37 \times 0,25 \times 0,17$ სმ. ქალს მარჯვ. ხელში
 უჭირას სამფურცელა ყვავილი. ზევით ამოჭრილია ცერადკვეთილი სამკუთხედების
 არშია.
- სურ. 2—მცირე ეკლესია, კაპიტელის (?) ფრაგმენტი მამაკაცის გამოსახულებით, ქვემოთ ჩანს
 ცერადკვეთილი სამკუთხედების არშიას ნაშილი. ზომ. $21 \times 12 \times 11$ სმ. კაპიტელს სხვა ჭახ-
 ნაგებიც ქვითანის მოწუქურთმებული, რომლის მცირე ნაშილია შერჩენილი.
- ტაბ. XXII.**, სურ. I—ქა'იტელის (?) ფრაგმენტი მამაკაცის გამოსახულებით, კარგად ჩანს უინ
 ჩაქრილი ტანსაცმლის ჭედა ნაშილი. ზომ. $0,23 \times 0,25 \times 0,15$.
 სურ. 2—კაპიტელის ფრაგმენტი ქიხების (?) გამოსახულების ნაშილით. ზომ. $0,21 \times$
 $0,18 \times 0,09$ სმ.
- ტაბ. XXIII.**, სურ. 1—მცირე ეკლესია, ქვა ონივრად ამოჭრილი, მარაოსავით გაშლილი სამ-
 ფურცელა ყვავილებისა და მათ შორის თავშექცევით ამოჭრილი ჭიშვილი მოტივებით.
 სურ. 2—მცირე ეკლესია, სტელის ფრაგმენტი ვაზის რტოს მოტივით, ზომ. $0,47 \times 0,12 \times$
 $0,12$ მ. სურ. 3—იქვე, სტელის ფრაგმენტი ვაზის რტოს მოტივით, შერჩენილია
 რტოს გამოსახულების ნაშილი მტევნით, ორი ულვაშით და უოთლის ნაშილით.
 ზომ. $54 \times 14, 5 \times 15$ სმ.

ტაბ. XXIV, სურ. 1.—იმავე სტელის (ტაბ. XXIII, სურ. 3) მეორე ჭახნაგი, რომელზედაც შერჩევილია დონინიგრად ამოქრილი მოხდენილი ნახევარპალმეტები, შეუძინი მოჩანს ბუნი და მის თავზე ფრაგმენტი.

სურ. 2—იმავე სტელის მესამე ჭახნაგი, რომელზედაც გამოსახულია შევილდივით მოხრილი მცენარეული მოტივის ღრურებით თავში წილვავანი მცენარეული მოტივებით დასრულებული. მცენარეულ მოტივების შუაზე გატარებულია რელიფური ზოლი (ის. ტაბ. LXXXI, სურ. 1).

სურ. 3—იმავე სტელის მეორე ჭახნაგი, შერჩენილია აღამიანის გამოსახულების კონტურების კვალი შელში გამოყანილი ტანსცემლით. აღამიანის გამოსახულების თთქმის ხელები მაღლა აქვთ აუზული და უჭირავს მცენარის ტოტები ისეთივე, როგორიცაა ამავე სტელის ჭინა, მესამე ჭახნაგზე გამოხატული სტილიზებული მცენარეული მოტივები.

ტაბ. XXV, სურ. I—მცირე ეკლესია, სტელის ფრაგმენტი, მეორე ჭახნაგი (ტაბ. XXIII სურ. 2). შევილდივით მოხრილი მცენარეული მოტივების ღრურების მშრალებით, ღრურების ორივე თავი დასრულებულია პალმეტების გამოსახულებით. ორნამენტი თხლად არის ამოქრილი. ზომ. $0,47 \times 0,12$ მ.

სურ. 2—სტელის ფრაგმენტი, შერჩენილია ბოლნური მედალიონის გამოსახულება ბუნზე, ხოლო ბუნი დადგმულია ორსაფეხურიან კვარცხლბეჭები, ქვედა მედალიონის ზემოთ, ქვაზე ამოქრილი ყაფილია მეორე მედალიონი (შერჩენილია ბუნის ნაწილი და ორსაფეხურიანი კვარცხლბეჭები). ზომ. $0,73$ ჯ. 18 ჯ., 18 მ.

სურ. 3—სტელის ფრაგმენტი, მესამე ჭახნაგი (ის. ტაბ. XXIII, სურ. 2) შერჩენილია თხლად ამოქრილი ორი ბოლნური მედალიონი მოკლე ბუნებზე ორსაფე მხარეს ნახევარ-პალმეტებით.

ტაბ. XXVI, სურ. 1 და 2—მცირე ეკლესია, ჭვრის მკლავების ფრაგმენტები პარალელური ღრებით, ზომ. $21 \times 11 \times 8$ მმ. და $15 \times 10 \times 6$ მმ.

ტაბ. XXVII, სურ. 1—მცირე ეკლესია, ჭვრის მკლავის ფრაგმენტი სამცურცელა ყვავილის გამოსახულებით და პარალელური ღრებით. ზომ. 16 ჯ. 18 მ.

სურ. 2—მცირე ეკლესია, სფერული ფორმის ფეხებიანი პატარა ბაზისი (?), მცენარეული მოტივებით ჭუსლის ერთ ჭახნაგზე. ბაზისს აქვს ოთხი ღაბალი ფეხი. სფეროს თავი ჭავეთილია და ცენტრში აქვს ფოსო ზომ. $7,5$ ჯ. 5 სმ. სიღრმე— 7 სმ. გაზის სიმაღლე— 22 სმ.

ეკლესია კზილ-ქილისა

ტაბ. XXVIII, სურ. 1—პატარა ეკლესია კზილ-ქილისა ტყით დაბურულ ფერდობზე.

სურ. 2—კზილ-ქილისა, ხედი სამხრ. —ღასევე-ეთიდან.

ტაბ. XXIX, სურ. 1—კზილ-ქილისა, ხედი სამხრ. —აღმოსავლეთიდან სურ. 2—კზილ-ქილისა. გეგმა, ჭრილი და ორმ. ფასადი. (არქ. ტ. ც. გაბაშვილი).

ტაბ. XXX, სურ. 1—კზილ-ქილისა, ორმ. ფასადი
სურ. 2—კზილ-ქილისა, ორმ. ფასადის შეკბაში ჩაშენებული სტელისა და ბაზების ფრაგმენტები: а) მარცხნივ—პატარა ბაზა ($\text{ზომ. } 0,23 \times 0,28$) ტაპური ბოლნური მედალიონით; б) ბაზის მარჯვნივ—ღირდ ბაზის დაბაზარული ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონით და ვერტიკალური ფარცევანგვების გამოსახულებით ($\text{ზომ. } 0,65 \times 0,35$ მ) და გ) სტელის ფრაგმენტი ვაზის რტის სტილიზებული მოტივით ($\text{ზომ. } 0,23 \times 0,14$).

ტაბ. XXXI, სურ. 1—კზილ-ქილისა, ბაზის ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონით და ფარცევანგვების გამოსახულებით (ეკლესიის ორმ. ფასადის შეკბაში).

სურ. 2—კზილ-ქილისა, ზემოსხენებული ბაზის კომპოზიციური გამოსახულების კრაფტი კული ჩესტავრაცია. პირი. (შემსრ. არქიტ. ც. გაბაშვილი).

ტაბ. XXXII, სურ. 1—კზილ-ქილისა, საყურათხევლის სამხრ. კაპიტელი ($\text{ზომ. } 0,59 \times 0,41$ მ.).

სურ. 2—საყურათხევლის სამხრ. კაპიტელი ($\text{ზომ. } 0,53 \times 0,43$ მ.).

ტაბ. XXXIII, სურ. 1—კზილ-ქილისა, საყურათხევლის სამხრ. ჩაშენებული სტელის ფრაგმენტის ერთი ჭახნაგი ჭმინდანების გამოსახულებით ($\text{ზომ. } h=0,6$ მ., სიგანე— $0,25$ მ.).

- სურ. 2—იმავე სტელის მეორე წახნაგი ჯიხვის, ფასკუნჯის და ირმის გამოსახულებით.
 ტაბ. XXXIV, სურ. 1—ქზილ-ქილისა, სტელის ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონით ბუნე, ჩა-
 შენებული საკურთხევლის ჩრდ. ეკდელში (ზომ. h—0,55 მ. სიგანე—0,26 მ.)
 სურ. 2—ქზილ-ქილისა, ტრაპეზის ქვა აყვავებული ჭერის გამოსახულებით. (ზომ. 0,62X
 0,21 მ.)

აბულბუგის ეკლესია

- ტაბ. XXXV, სურ. 1—აბულბუგის ეკლესია, აღმ. ფასადი; ხედი სამხრ.—დასავლეთიდან.
 სურ. 2—აბულბუგის ეკლესია, გეგმა, ჭრილი და სამხრ. ფასადი (არქიტ. კ. მელითაშვილი)
 ტაბ. XXXVI, სურ. 1—აბულბუგის ეკლესია, ჩრდ. ფასადი-კარის ჭრილით.
 სურ. 2—ქვა ბოლნური მედალიონით და ბერძნული ალფათი და ომეგათი ეკლესის დას.
 ფასადის წყობაში (ზომ. 0,44, X 0,31 მ.).

ორსაყდრების ქვემო ეკლესია

- ტაბ. XXXVII, სურ. 1—ორსაყდრების ქვემო ეკლესია, ჩრდ. ფასადი კარის ჭრილით, ხედი ჩრ-
 დილოეთიდან.
 სურ. 2—ორსაყდრების ქვემო ეკლესია, ხედი ჩრდ.—აღმოსავლეთიდან.
 ტაბ. XXXVIII, სურ. 1—ორსაყდრების ქვემო ეკლესია, გეგმა, ჩრდ. ფასადი (არქიტ. კ. მელითა-
 შვილი).
 ტაბ. XXXIX, სურ. 1—ორსაყდრების ქვემო ეკლესია, ხედი სამხრ.—აღმოსავლეთიდან.
 სურ. 2—ორსაყდრების ქვემო ეკლესია, დას. ფასადის ჩრდ.—დასავლეთ კუთხეში, ზევით
 მოჩანს სტელის ბაზა ბოლნური მედალიონის სუსტი გამოსახულებით და kosti-ებით
 (ზომ. 0,3X0,35X0,35 მ.).
 ტაბ. XL, სურ. 1—ორსაყდრების ქვემო ეკლესია, აღმ. ფასადის ჩრდ.—აღმ. ქვედა კუთხეში
 ჩაშენებული სტელის ბაზა ოთხფურცელა ვარდულების გამოსახულებით. (ზომ. 0,63
 X 0, 8 X 0,77 მ.).
 სურ. 2—იმავე ბაზის ორნამენტირებული წახნაგის გრაფიკული რესტავრაცია. პირი.
 ტაბ. XL1, სურ. 1—ორსაყდრენების ქვემო ეკლესია, დას. ფასადის სამხრ.—დასავლეთ ქვედა
 კუთხეში ჩაშენებული სტელის ბაზა ბოლნური მედალიონით, რომლის ჩარჩო შემკულია
 სამფურცელა ვარდულებით. (ზომ. 0,4X0,43 მ.).
 სურ. 2—იმავე ბაზის მეორე წახნაგი, მოჩანს აყვავებული ჭერის რელიეფური გამოსახუ-
 ლება.
 ტაბ. XLII, სურ. 1—ორსაყდრენების ქვემო ეკლესია, ჩრდ. ფასადის წყობაში ჩაშენებული სტე-
 ლის ფრაგმენტი მშვილდივით მოხრილი სტილიზებული მცენარეული მოტივებით შემ-
 კული. (ზომ. 0,65 X 0,25 მ.).
 სურ. 2—იმავე ფასადის წყობაში ჩაშენებული სტელის მეორე ფრაგმენტი გაზის რტოს
 მოტივით (ზომ. 0,58X 0,19 X 0,19 მ.)

სოფ. ბალიჭის ეკლესია

- ტაბ. XLIII, სურ. 1—ეკლესის ნანგრევები სოფ. ბალიჭი, ხედი სამხრ.—დასავლეთიდან.
 სურ. 2—ეკლესის სამხრ. ფასადი, კარი ჭრილით.
 ტაბ. XLIV, სურ. 1—სოფ. ბალიჭის ეკლესის გეგმა, ჭრილი და სამხრ. ფასადი (არქიტ. კ. მელი-
 თაშვილი)
 სურ. 2—სოფ. ბალიჭის ეკლესის ნანგრევები; ქვა ბოლნური მედალიონით, დევს ეკლე-
 სის სამხრ. კედელში (ზომ. 0,62 X 0,48 X 36 მ.)
 ტაბ. XLV, სურ. 1—სოფ. ბალიჭის ეკლესის ნანგრევები, სტელის ფრაგმენტი ბოლნური მედა-
 ლიონით და ბაზა ბოლნური მედალიონით ჩაშენებული ეკლესის სამხრ. კდელში.
 სურ. 2—ს. ბალიჭის ეკლესია, სამხრ. კედელში ჩაშენებული სტელის ფრაგმენტი ბოლნუ-

რი მედალითნით (სტელის კაპიტელის ზომ. 0,17X 0,18 მ., სიგრძე—0,3 მ. ცენტის ნაში-
ლის ზომ. 0,15 X 0,16 მ.).

ტაბ. XLVI, სურ. 1—სოფ. ბალიჭის ეკლესია, სტელის ფრაგმენტის ჩაშენებული მაღა-
სის ჩრდ. უდილის ნიშაში შეინიდან.

სურ. 2—მარჯვენა სტელის ფრაგმენტი. ზომ. h—0,36 მ. სიგანე—0,15. ბოლნური მედა-
ლითნების გამოსახულებებით (ჩადგმულია თავდაყიდა)

ტაბ. XLVII, სურ. 1—სტელის იმავე ფრაგმენტის მეორე ჭახნაგი, მოჩანს სტილიზებული
მცენარეული ორნამენტი, ხოლო სტელის კაპიტელზე—სამფურცელა ყვავილი და გვერ-
დზე ჭახნაგარპალმეტები.

სურ. 2—იმავე სტელის ფრაგმენტი კედლის წყობიდან გამოლების შემდეგ ჭახნაგ-
ზე ჩანს ბოლნური მედალითნებით სტელის კაპიტელზე და კორპუსზე.

ტაბ. XLVIII, სურ. 1—იმავე სტელის მეორე ჭახნაგი; კაპიტელზე კარგად ჩანს სამცურცელა
ყვავილი, ხოლო მის ორსავე მხარეს ნახევარპალმეტები; კორპუსზე მშვილდივით მოხ-
რილი და ერთმანეთზე გადაბმული სტილიზებული მცენარეული მოტივი.

სურ. 2—იმავე სტელის მესამე ჭახნაგი. კაპიტელზე ქარაც გამოსახულია სამფურცელა ყვა-
ვილი გვერდებზე ნახევარპალმეტებით, ქვევთ, სტელის კორ. უსზე მოჩანს სიცოცხლის
ხის (?) ჭვერი.

ტაბ. XLIX, სურ. 1—სტელის მეორე ფრაგმენტი საერთო პირთა გამოსახულებით ჩაშენებული
სოფ. ბალიჭის ეკლესიის ნიშის მარცხნიან მხარეს. ზომ. 0,45 X 0,15 X 0,14 მ.

სურ. 2—იმავე სტელის მეორე ჭახნაგი კედლის წყობაში, მოჩანს ბურზე დაბგმული ბოლ-
ნური მედალითნი ნახევარპალმეტებით ბურზის ორსავე მხარეს.

ტაბ., L. 1 და 2—იმავე სტელის ფრაგმენტის ორი ჭახნაგი, კედლის წყობიდან გამოლების
შემდეგ.

ტაბ. L1, სურ. 1—ბალიჭის ეკლესია, ზემოხსენებული სტელის მესამე ჭახნაგი მშვილდა კოზ-
მოდის კიდევ ერთი ვარანტის გამოსახულებით.

სურ. 2—ბალიჭის ეკლესია, სტელის ფრაგმენტი ბურზე დაბგმული ბოლნური მედალი-
ონის გამოსახულებით და ნახევარპალმეტებით, ჩაშენებული ეკლესიის სამხარ. კედლიში
შეინიდან. ბურზი დაბგმული ორსავე ხერიან კვარცხლბეჭვე, რომლის ზედა საფეხურ-
ზე ამოჭრილია სამცურცელა ყვავილი. ზომ.—0,57 მ. ჭახნაგი 0,2 X 0,2 მ.

ტაბ. LII, სურ. 1—ბალიჭის ეკლესია, იმავე სტელის მეორე ჭახნაგი შემკული თავისებური ორ-
ნამერტული მოტივებით: ფონის ამოჭრილი და ცერადკვეთის ხერხით გამოსახულია მა-
რაოსავით გაშლილი პალმეტი, რომელიც მოწული ცორცებითის პარალელურად გა-
ტარებულ ღარების ნახევარწერში ისე კი, რომ ღარები, თავის მხირივ ორივე მხარეს ზევთ
მარაოსავით გაშლილია და ყვავილის ფურცლებივით დატოტული. მეორე მოტივი რამ-
დენადმე ჭახნაგის ზემოასრულილს, ორონდ ცენტრში მოჭცეულია სამკაუჭიანი ბრიალა
წრიულ ჩარჩოში, რომელიც შედგება პარალელური ღარების საში კონისგან, რომელიც
ერთმიმოროვეზე „აწყვია“. მა რო მოტივის შერის, უბრძო ამოჭრილია სამფურცელა ყვავილი.
ფრაგმენტის თავში ჩანს კიდევ ორი სამფურცელა ყვავილი დაყავშირებული ერთმანეთთან
ერთი საერთო ლერთოთ,

სურ. 2—ამავე სტელის ფრაგმენტის მესამე ჭახნაგი, რომელზედაც ამოჭრილია მშვილდა
კოზმიდის კიდევ ერთი ვარანტი. ფრაგმენტის თავში გამოსახულია გვარედინად განლა-
გებული ოთხი სამფურცელა ყვავილი ჩასმული რელიეფურ, წრიულ ჩარჩოში და
ჭარმოადგენს გარდულებისაგან შედგენილ მედალით.

სურ. 3—ბალიჭის ეკლესია, სტელის ფრაგმენტი ეაზის რტოს მოტივით. შერჩენილია მტე-
ვნის გამოსახულების ნაშელი, ლერთ და სპირალურად დახვეული ულვაშები. ზომ.
0,2 X 0,17 მ.

სათხის ეკლესიები

ტაბ. LIII, სურ. 1—სათხის მთავარი ეკლესია, აღმ. ფასადი.

სურ. 2—სათხის არქიტექტურული ანსამბლის გეგმა (არქიტ. ვ. დოლიძე).

ტაბ. LIV, სურ. 1—სათხი, ჩრდ. ეკვიერი რეაჭანაგიანი სტელის ფრაგმენტი (h—1,47 მ. ღიამ.—

0,45 მ.) ბოლნური მედალიონების გარიანტებით, ჩაშენებული ჩრდ. ეკვტერის საკურთხევლის სამხედროთ.

სურ. 2—იმავე სტელის მეორე ფრაგმენტი ჩაშენებული იმავე ეკლესიის საკურთხევლის ჩრდილოეთით (h=1,38 მ. ღიამ.—0,45 მ.).

ტაბ. LV, სურ. 1—სათხე, ჩრდ. ეკვტერი, სტელის ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონებით. ზომ. 1,47 მ. ღიამ.—0,45 მ.

სურ. 2—სტელის ჭახნავზე ამოცრილი მედალიონების გრაფიული სურათი (პირი). შემსრ. ატეტ. ც. გაბაშვილი.

ტაბ. LVI, სურ. 1 და 2—სათხე, ჩრდ. ეკვტერი, ეკვტერის საკურთხევლის ჩრდილოეთით ჩაშენებული სტელის ფრაგმენტი მ-შით დაფარული ნაწილის გამოხინის შემდეგ, ჩანს სტელის კაპიტელი ბოლნური მედალიონით (ზომ. გათხრის შემდეგ—1,81 მ).

ტაბ. LVII, სურ. 1 და 2—სათხე, ჩრდ. ეკვტერი, სტელის ფრაგმენტი ვაზის რტოს მოტივთ ჩაშენებული სათხის ეკლესიის ჩრდ. ეკვტერის სამხრ. კედელში (ზომ. 1 ფრაგმენტი 0,75×0,31 მ.; II ფრაგმენტის —0,69×0,32 მ).

ტაბ. LVIII, სურ. 1—სათხე, ჩრდ. ეკვტერი, მუქი შითელი ტუფის ბაზა ბოლნური მედალიონით და ფარშევანგების გამოსახულებით ჩაშენებული ეკვტერის იღმ. კედელში, ფანჯრის ჭრილში. (ზომ. 0,53X 0,41 მ. მედალიონის ღიამ.—0,3 მ).

სურ. 2—სათხე, ჩრდ. ეკვტერი, სტელის კაპიტელი ბოლნური მედალიონით და ნახევარპალმეტებით, ჩაშენებული ეკვტერის სამხრ. კედელში, გარედან (ზომ. 0,31×0,25 მ.)

ტაბ. LIX, სტელის ზემოსხენებული კაპიტელის ოთხი ჭახნავი (კედლიდან გამოღების შემდეგ) შემკული სხვადასხვა მოტივებით და კაპიტელის ზედაპირზე ამოცრილი ჭარშერის ფრაგმენტით (შერჩენილია სამი ასომთავრული ასო „ბ“ თავშეკრული, „რ“ და „ა“).

ტაბ. LX, სურ. 1—სათხის მთავრის ეკლესია, სტელის ფრაგმენტი (ზომ. 1,0×0,3 მ). ჩაშენებული ეკლესიის ჩრდ. კედელში შიგნიდნ. კარგად ჩანს ბრწყინვა დაღმტელი ბოლნური მედალიონი, ბუნის ორივე მხარეს სტილიზებული პალმეტები. ბუნი, თავის მხრივ, დადგმულია ორსაფეხურიან კვარცკლებეჭე, რომლის საფეხურები შემკულია სამფურცელა ყვავილებით და ჭიშკრებით სურ. 2—სტელის ზემოსხენებული ფრაგმენტის გვერდით კედელში ჩაშენებული ბაზის ფრაგმენტი ბოლნური ჭვრის გამოსახულების ნაწილით (ზომ. 0,49×0,3 მ).

ტაბ. LXI, სურ. 1—სათხის მთავრის ეკლესია, ჩრდ. კედელი შიგნიდნ, კედელში ჩაშენებული სტელის ფრაგმენტი ვაზის რტოს მოტივით (ზომ. 0,66×0,14 მ).

სურ. 2—სტელის ბაზა ბოლნური მედალიონით, ჩაშენებული იმავე კედელში.

გ უ ჩ უ რ ა შ ე ნ ი ს ზ ე მ ი ე კ ლ ე ს ი ა

ტაბ. LXII, სურ. 1—ბუჩქურაშენის ზემო ეკლესიის ნაგრევები მაღნეულის სამთოგამიაღიდრებელი კომპინატის ძარიერების ზონაში (სურ. გადაღებულია 1964 წ.), ხედი სამხრ-დასაცლეთიდან.

სურ. 2—ბუჩქურაშენის ზემო ეკლესიის გეგმა და განაკვეთი (არქიტ. ს. ბოლქვაძე).

ტაბ. LXIII, სურ. 1—ბუჩქურაშენის ეკლესია, მოჩანს საკურთხევლის კედელი შიგნიდნ სარქმლის ჭრილით.

სურ. 2—საკურთხევლის აღმ. კედლის დეტალი, სარქმლის ჭრილის ჭვემოთ. კედელში ჩაშენებულია ბაზა ბოლნური მედალიონით.

ტაბ. LXIV, სურ. 1—ბუჩქურაშენის ეკლესია, სტელის ორ ნაწილად გატეხილი ბაზის ჭახნავი ბერძნული ჭარშერით და ჭვრის გამოსახულებით ნახევარჭრულად გამოყვანილი თაღის ჭვეშ. თაოთ გადაყვანილია ორ სკეტზე, რომელთა ზედაპირი შემკულია ბაზისებრი მოტივით (მიგრით განლაგებული პაზია სურაეუთხედები გაღამევეთა დააგნოლებით). ზომ. 0,62×0,62 მ. ბოლნური ჭვრის ჭახნავის სიახლე — 0,58 მ.

სურ. 2—იმავე ბაზის მეორე ჭახნავის თარად გატეხილი ბაზის ნატეხები მიღმებულია ერთმანეთთან, ამ ჭახნავზედაც შერჩენილია ბერძნული ჭარშერის ფრაგმენტები, ბაზის პირველი ჭახნავის ანალოგიური ჭვარი და, საერთოდ, კომპოზიცია.

ტაბ. LXV, სურ. 1—ბუჩქურაშენის ეკლესია, იმავე ბაზის მესამე ჭახნავი ბოლნური მედალიონით (ცერადკეთილი სამკუთხედებისაგან შედგენილ ჩარჩოში). გამოსახულება ძლიერ გადახერილია.

სურ. 2—იმავე ბაზის მეორე წახნაგი შრიულ ჩარჩოში ჩასმული ბოლნური ჯვრით.

ტ. XVI, სურ. 1—ბუჩქრაშენის ეკლესია, სტელის კაპიტელის ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონით და მცენარეული სამროთოლა მოტივით მედალიონის ორივე მხარეს. მედალიონს ზეგით, კაპიტელს გასდევს ფართო არშია ორფურცელი, ნახევარვარდულების გამოსახულებით. ზომ. 0,35×0,28 მ.

სურ. 2—ბუჩქრაშენის ეკლესია, სტელის მეორე კაპიტელის ფრაგმენტი ბოლნური მედალიონით, მედალიონს ზეგით კაპიტელს გასდევს ფართო არშია, შეღევნილი სამფურცელი ყვავილებისა და შიშვილი მოტივების გამოსახულებით. ზომ. 0,25×0,19 მ.

ტ. LXVII, სურ. 1—ბუჩქრაშენის ეკლესია, სტელის პარველი კაპიტელის მეორე წახნაგი ეჭვის ფრაცელი ვარდულის გამოსახულებით სამქუთხედების წაჭვისაგან შედგენილი წრიულ ჩარჩოში მედალიონის ორსავ მხარეს, ორგანმენტის ამომპერელს უცდა ამოეჭრა მცენარეული მოტივით თავში სამროთოლა მოტივით, როგორადც ამის ვხედავთ LXVI. ტაბ. სურ. 1 მოთავსებულ კაპიტელზე. თუ მედალიონის მარჯვნივ ეს მოტივი როგორაც მოუთავსებია, მარცხნა მხარეს მხოლოდ საწყისი ღარები ამოუქრია და მცენარეული მოტივის ღეროვების მაღლა ამოსაჭრელად ადგილი აღარ დარჩენია.

სურ. 2—ბუჩქრაშენის ეკლესია, მეორე კაპიტელის ფრაგმენტის ერთი წახნაგი ნახევარპალმეტების გამოსახულებით. ზომ. 0,25×0,19 მ. სხვა წახნაგები ჩამოტეხოლი.

ტ. XVIII, სურ. 1—ბუჩქრაშენის ეკლესია, სტელის პარველი კაპიტელის მესამე წახნაგი. შერჩენილია ოთხფურცელი ტრაძილი ვარდულების ორ-ორი ზედა ფურცელი (ნახევარვარდულები), ხოლო მის ზევით—არშია შედგენილი ფარედინად განლაგებული პატარა სამქუთხედებისაგან ოთხუთხა ჩარჩოში. კაპიტელის ამ ფრაგმენტს კარგად ეტყობა ვწრო ხერელი ($d=2,8$ სმ.) რომლითაც, უნდა ვიყიქროთ, ჩამოცმეოდა ლითონის ღერძე. ღერძის მეორე ბოლო თვით სტელის ხვრელში იყო ჩასმული.

სურ. 2—იმავე კაპიტელის მეორე წახნაგი (ზურგი) სწორყუთხედებისაგან შედგენილი რელიეფური ბაზის გამოსახულებით.

ტ. XI X, სურ. 1—ბუჩქრაშენის ეკლესიის ნანგრევები (აფეთქების შედეგად). გაღალებულია 1970 წ.

სურ. 2—ბუჩქრაშენის ეკლესიის ნანგრევების მეორე გრძვა.

ტ. XX, სურ. 1—ბუჩქრაშენის ეკლესია, ეკლესიის ნანგრევებს შორის აღმოჩენილი სტელის ფრაგმენტი ვაზის მოტივისა, ფრინველის და მელას (?) გამოსახულებით, რომელიც ჭამენ ყურქენს. ზომ. 0,49×0,2 მ.

სურ. 2—ბუჩქრაშენის ეკლესია, ეკლესიის ნანგრევებს შორის აღმოჩენილი ქვის ჭვრის მკლავების ნატეხები (ერთი ნატეხი შემკული პარალელური ღარებით, მეორე სტილზე ბული მცენარეული მოტივებით). ზომ. 0,2×0,1 მ; 0,21×0,1 მ.

ტ. XXI, სურ. 1—ბუჩქრაშენის ეკლესია, ეკლესიის ნანგრევებს შორის აღმოჩენილი ქვრის მკლავის ნატეხი სტილზებული მცნარეული მოტივით.

სურ. 2—ბუჩქრაშენის ეკლესია, ეკლესიის ნანგრევებს შორის აღმოჩენილი ქვის ნატეხი არქაული ორნამეტული მოტივებით შემკული. ზომ. 0,22×0,1 მ.

ტ. XXII, სურ. 1—ბუჩქრაშენის ქვემო ეკლესია, გათხრის დაწყებამდე ზედაპირულად მოჩანს სტელის ბაზის კონტურები და ოთხუთხა ფოსტ ნანგრევებს შორის (გადაღებულა 1970 წ.).

სურ. 2—ბუჩქრაშენის ქვემო ეკლესია, გათხრის დაწყებამდე ზედაპირულად მოჩანს მეორე ბაზის კონტურები და ოთხუთხა ფოსტ.

ტ. XXIII, სურ. 1 და 2—ბუჩქრაშენის ქვემო ეკლესიის ნანგრევები გათხრამდე და სტელების ბაზები ნანგრევებს შორის.

ნაკალაქარი დმანისი

ტ. XXIV, სურ. 1—ნაკალაქარი დმანისი, სტელის კაპიტელის ერთი წახნაგი ორი საერო პირის გამოსახულებით, რომელთაც მარჯვენა ხელებში სამფურცელი ყვავილები უჭირავთ, ხოლო ორ ფიგურას შორის აღმართულია ბუნე დაღგმული ტოლმქლავებიანი ჭვარი. ზომ. 0,32×0,25 მ.

სურ. 2—ნაკალაქარი დმანისი, იმავე კაპიტელის მეორე წახნაგი.

ტ. XXV, სურ. 1—4—ნაკალაქარი დმანისი, გარეუბნის სასაფლაოზე აღმოჩენილი სტელის (ზომ. h=0,55 მ., წახნაგების—0,18×0,18 მ. ოთხი წახნაგი: 1—შერჩენილია

მედალიონის ბუნის ნაწილი გვერდზე ნახევარპალმეტებით, სამსაფეხურიანი კვარცლ-ბეკი სამფურილა ყვავილებისა და წიწვოვანი მოტივების გამოსახულებით. ქვევათ ირმის (?) რელიეფური გამოსახულება. ჭახნაგი II—საერთო პირების გამოსახულება ვერტიკალურ სიბრტყეში; ჭახნაგი III—ვაზის რტოს მოტივი; ჭახნაგი IV—მშვილდღვით მოხრილი სტილიზებული მცენარეული მოტივი.

ბოლნისის სიონის მედალიონები

ტაბ. LXXVI.—ბოლნისის სიონის ფასადებზე გამოსახული მედალიონების ვარიანტები (არქიტ. ც. გაბაშვილი)

სურ. 1.—დავით ეპისკოპოსის ჭარწერის (აღმ. ფასადი) ცენტრში ჩასმული ბოლნური მედალიონი;

სურ. 2.—მედალიონი ბოლნისის სიონის აბსიდისშინა ჩრდ. პილასტრზე.

სურ. 3.—ბოლნისის სიონის აღმ. ფასადზე გაეკეთებული დავით ეპისკოპოსის ჭარწერა ცენტრში ბოლნური მედალიონით;

სურ. 4.—ბოლნური მედალიონი ამოჭრილი სააღმშენებლო ჭარწერის თავზე, სამხრ. კარის ქვაზე.

სურ. 5.—ბოლნისის სიონის შუა ნავის ბოძების ჩრდ. ჩიგის მესამე ბორზე გამოსახული ბოლნური მედალიონი ვარდანის ჭარწერით

ტაბ. LXXVII—ბოლნური მედალიონი მედალიონის ვარიანტები. (არქიტ. ც. გაბაშვილი)

სურ. 1.—ბოლნური მედალიონი ფარშევანგების მოტივით სათხის ჩრდ. ეკვტერიდან.

სურ. 2.—ბოლნური მედალიონი სამფურცელა ყვავილების ჩარჩოში და მაზდებიშის სიმბოლოს kost—ების გამოსახულებით მდ. დამბლუტისწყლის მცირე ეკლესიიდან.

სურ. 3.—ბოლნური მედალიონი ექვსფურცელა ვარდულის გვირგვიში. სათხის. ჩრდ. ეკვტერიდან. მედალიონის გარეთ, ამ ქვაზე ამოჭრილია მთავრული ასოები „ა“, „რ“. „ო“ და „ჰ“;

სურ. 4.—ბოლნური მედალიონი ნახევარპალმატებთ სტელის კაბიტელზე, სათხის ჩრდ. ეკლესიის ჩრდ. ეკლესიის შუბაში ჩაშენებული. ამჟამად ჩამოტანილია და ინახება არქეოლოგ. ეკლესის ცენტრში.

სურ. 5.—ბოლნური მედალიონი ჩასმული ჯვარედინად განლაგებულ ნახევარ ჯვრებს შორის, რომლებიც, თავის მხრივ ნახევარჭრებებშია ჩასმული. სოფ. უკანგორიდან.

ტაბ. LXXVIII ბოლნური მედალიონი სათხის მთავარი ეკლესიიდან.

სურ. 1.—ბოლნური მედალიონი სათხის მთავარი ეკლესიიდან.

სურ. 2.—ბოლნური მედალიონი სოფ. ზემო ორზომანიდან

სურ. 3.—ბოლნური მედალიონი ბეჩერაშენის ზემო ეკლესიიდან

სურ. 4.—ბოლნური მედალიონი ორსაყდრების ქვემო ეკლესიიდან.

სურ. 5.—ბოლნური მედალიონი სამფონოლა მცენარეული მოტივებით ეკრდებზე, ბეჩერაშენის ზემო ეკლესიიდან.

სურ. 6.—ბოლნური მედალიონი მდ. დამბლუტისწყლის ხეობის მცირე ეკლესიიდან.

ტაბ. LXXIX, სურ. 1.—ბოლნური მედალიონი ნახევარპალმეტებით მცენარის ჯვარის სამხრ. პორტალზე.

სურ. 2 და 3.—ჯვრის გამოსახულებანი ჭრობის ტაბარზე (626—634 წწ.).

ტაბ. LXXX ვაზის რტოს მოტივის ვარიანტები. სტელებზე (არქიტ. ც. გაბაშვილი)

სურ. 1.—სტელის ფრაგმენტი სათხის მთავარი ეკლესიის ჩრდ. ეკდელში.

სურ. 2.—სტელის ფრაგმენტი მდ. დამბლუტისწყლის ხეობის მცირე ეკლესიიდან.

სურ. 3.—სტელის ფრაგმენტი დმანისის ნაქალაქარის გარეუბნის სამაროვანიდან.

სურ. 4.—სტელის ფრაგმენტი სათხის ჩრდ. ეკტერიდან

სურ. 5.—სტელის ფრაგმენტი ორსაყდრებიდან.

სურ. 6.—სტელის ფრაგმენტი ბოლნისიდან.

ტაბ. LXXXI მშვიდივით მოხსეილი სტილიზებული მცენარეული მოტივის ვარიანტები (არქიტექტ. ც. გაბაშვილი)

სურ. 1.—სტელის ფრაგმენტი მდ. დამბლუტისწყლის ხეობის მცირე ეკლესიიდან.

სურ. 2.—სტელის ფრაგმენტი ორსაყდრებიდან

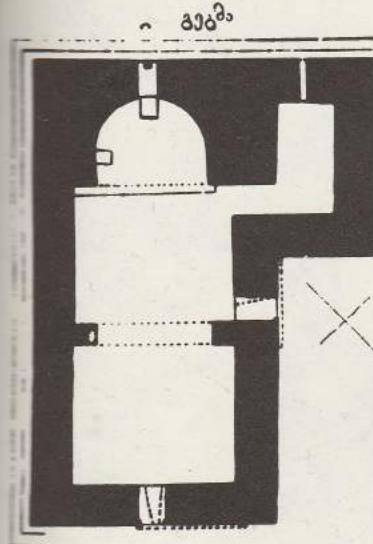
სურ. 3.—სტელის ფრაგმენტი ნაქალაქარ დმონისის გარეუბნის სამაროვანიდან.

სურ. 4.—სტელის ფრაგმენტი მდ. დამბლუტისწყლის მცირე ეკლესიიდან.

სურ. 5.—სტელის ფრაგმენტი სოფ. ბალიჭის ეკლესიიდან.

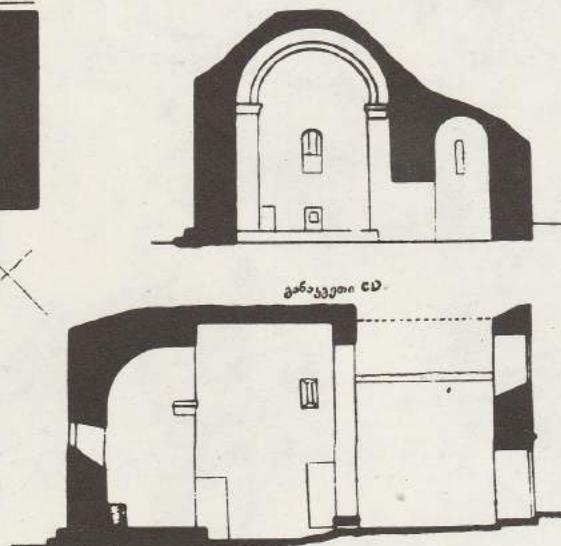
ଓ ৰ ৱ ৰ ৰ ৰ ৰ

უკანგორი.

0 1 5a.

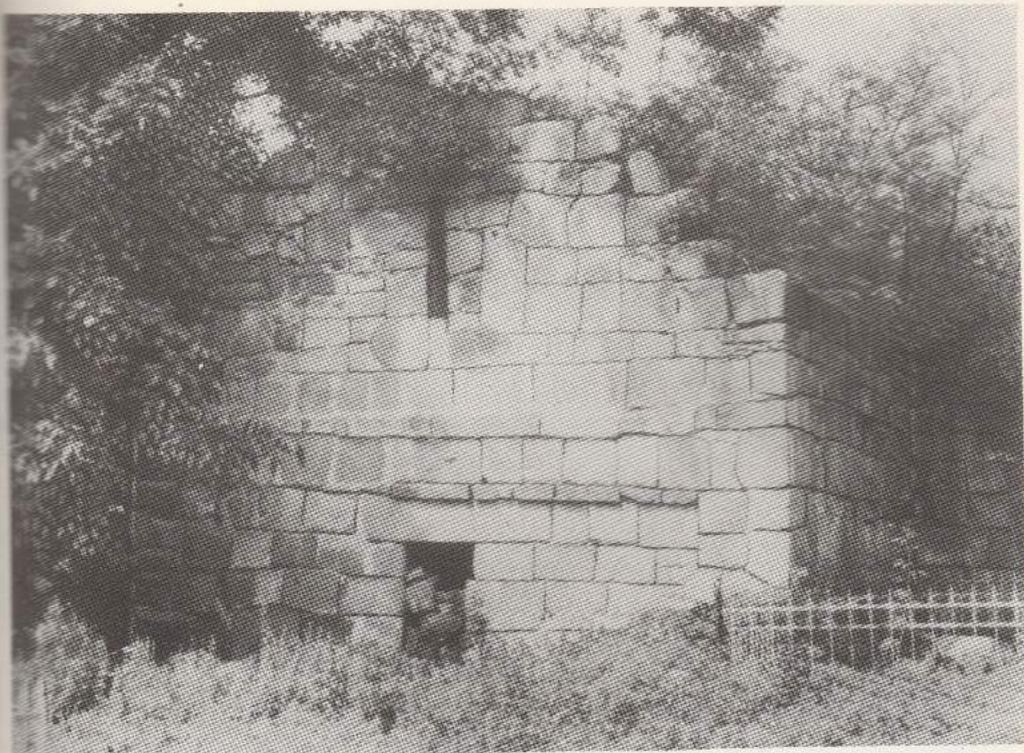
განკვეთი AB

განკვეთი CD

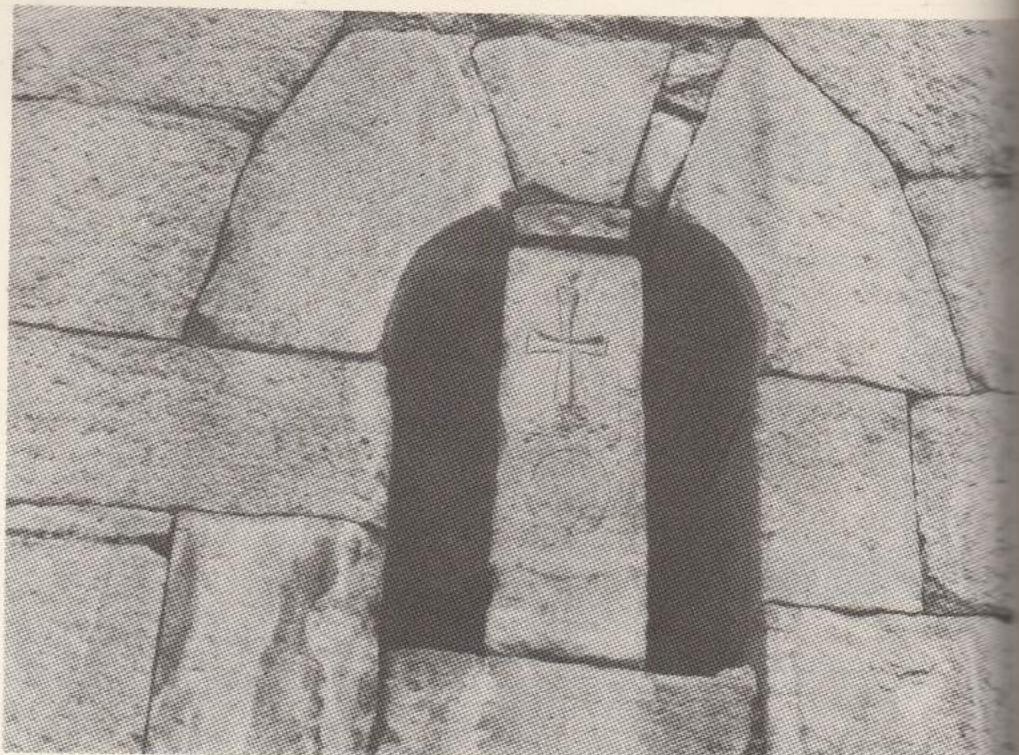
კუმშეცლი და 6 მეტრს გვილო. 1937

1

2

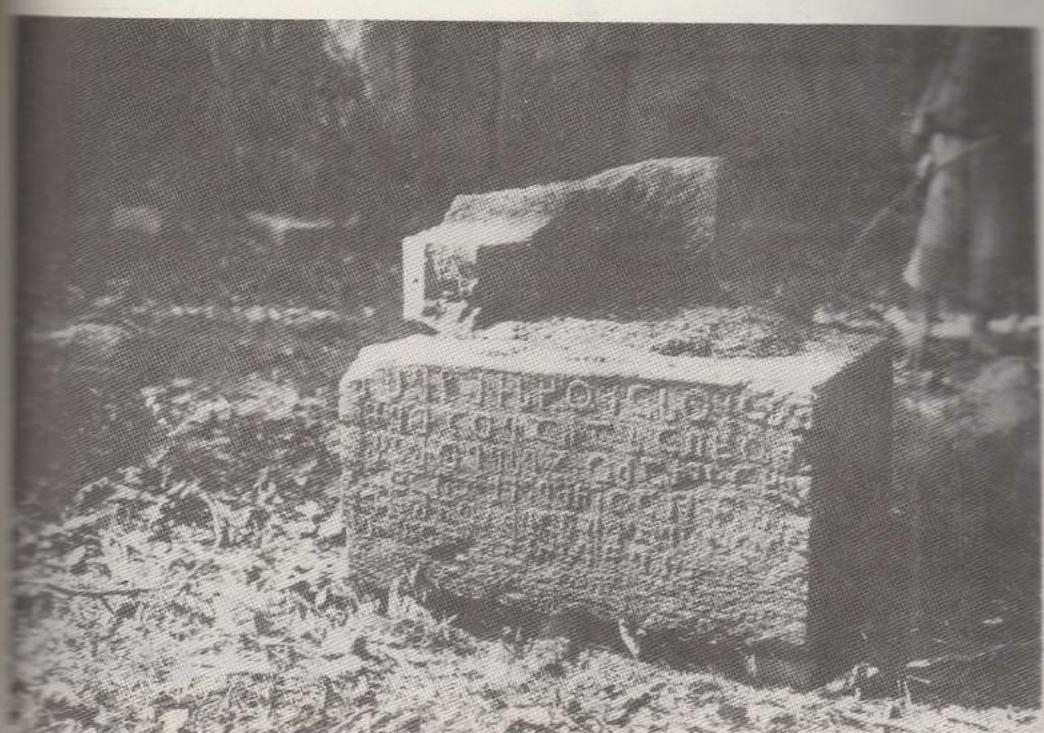
11

1

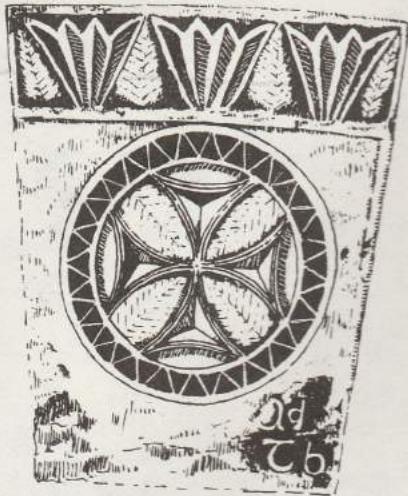
2

1

2

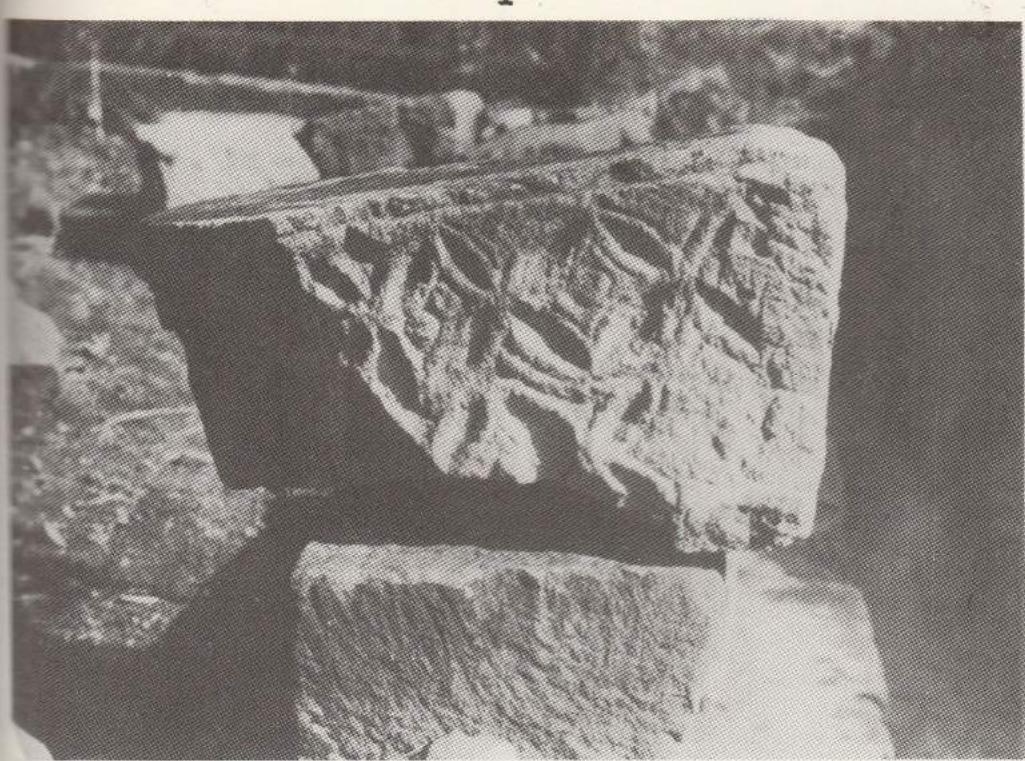
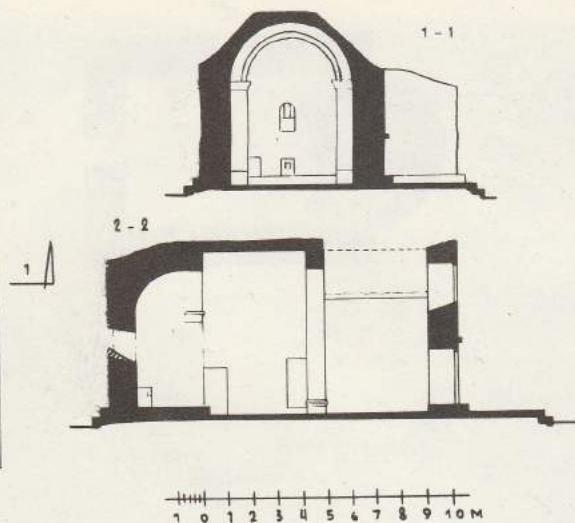
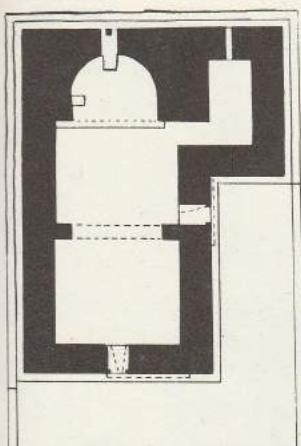
3

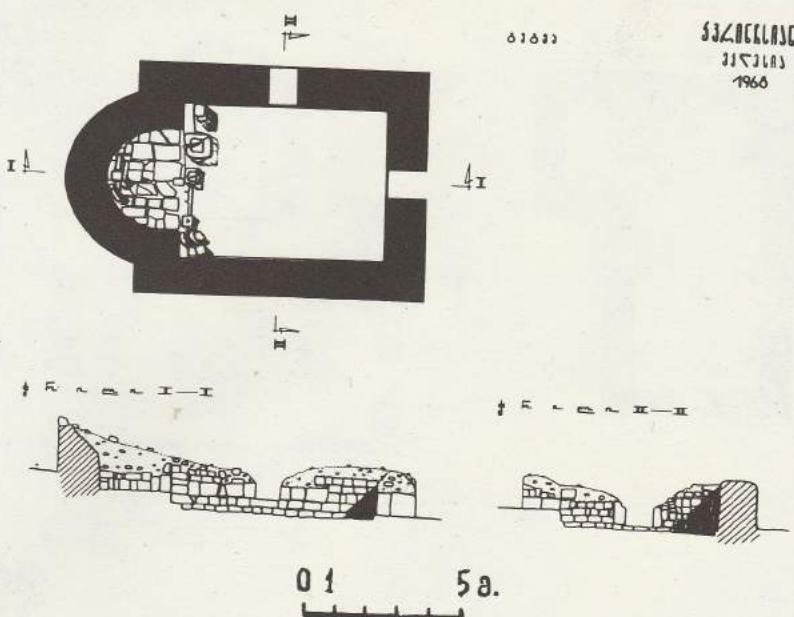
1

2

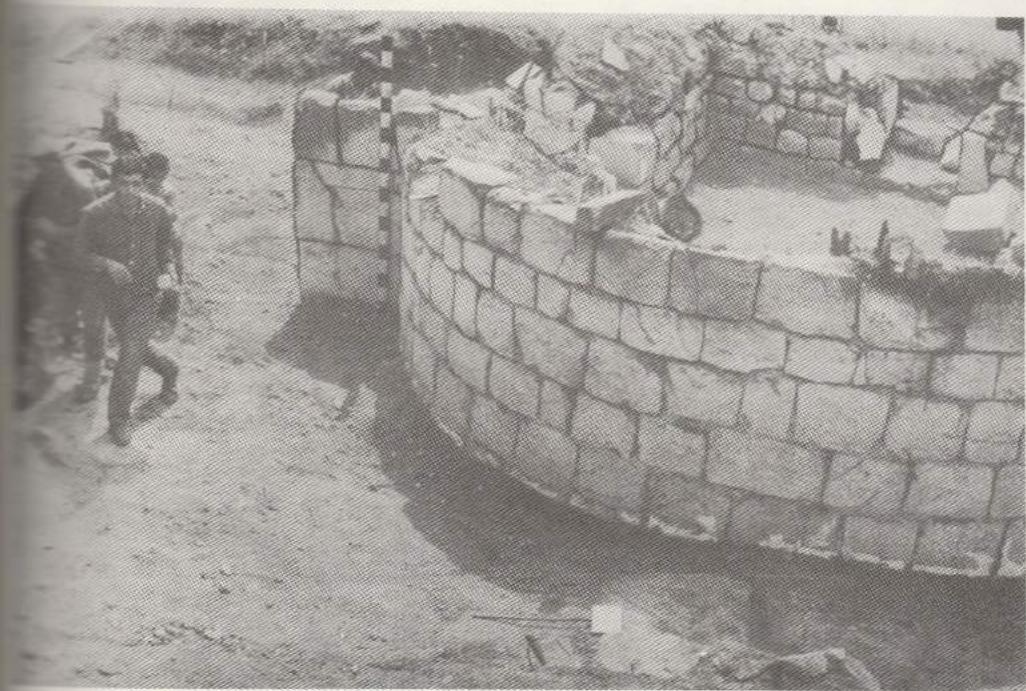
2

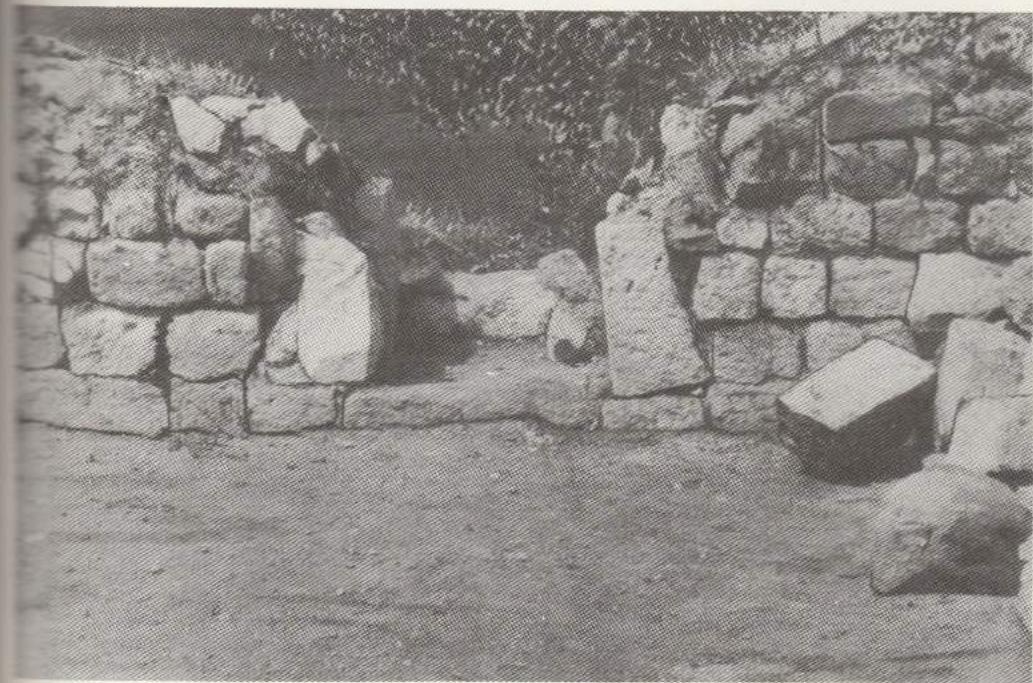
1

2

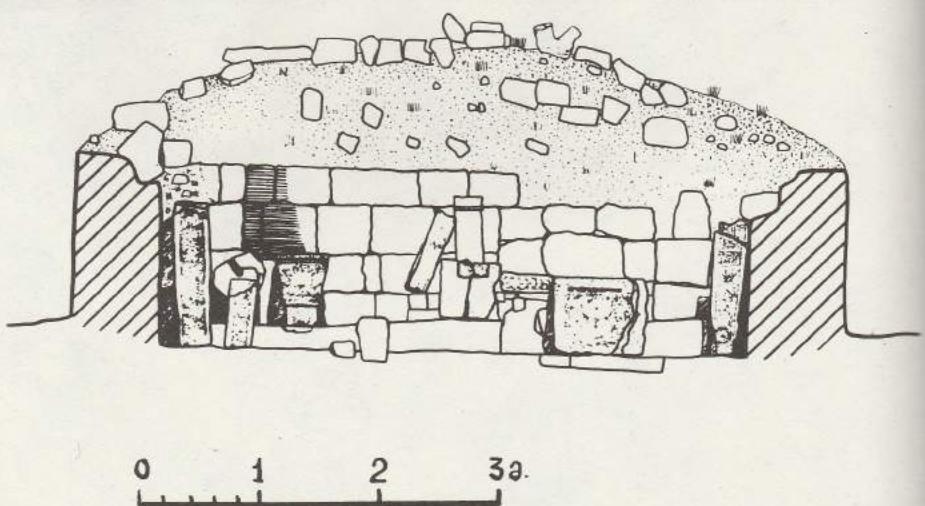
1

2

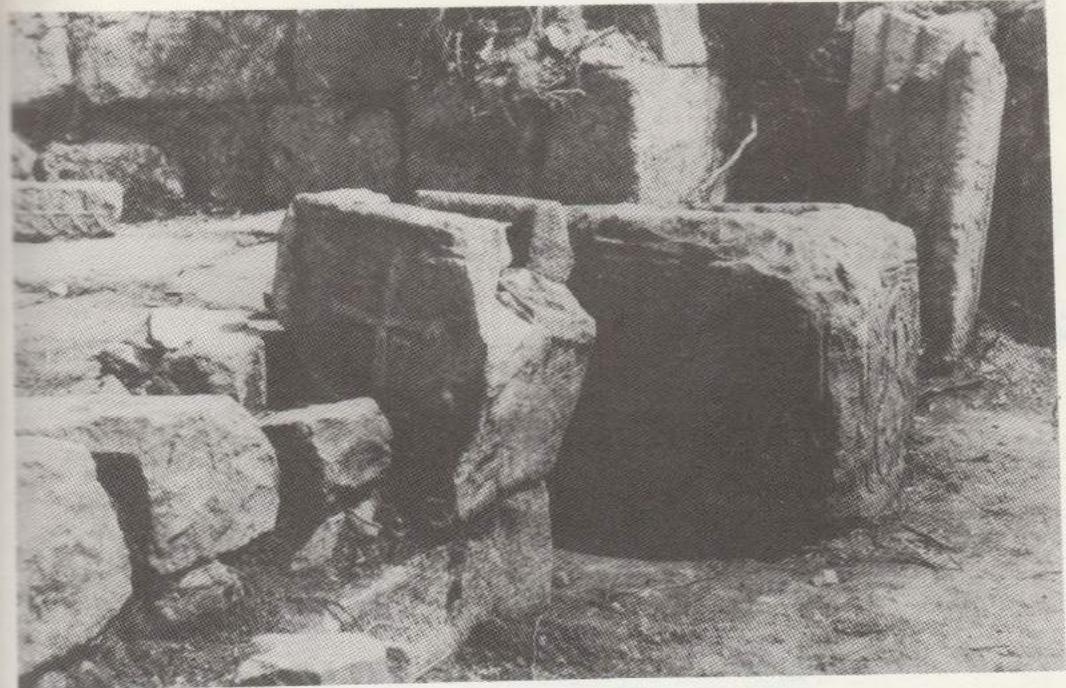
1

2

1

2

X

1

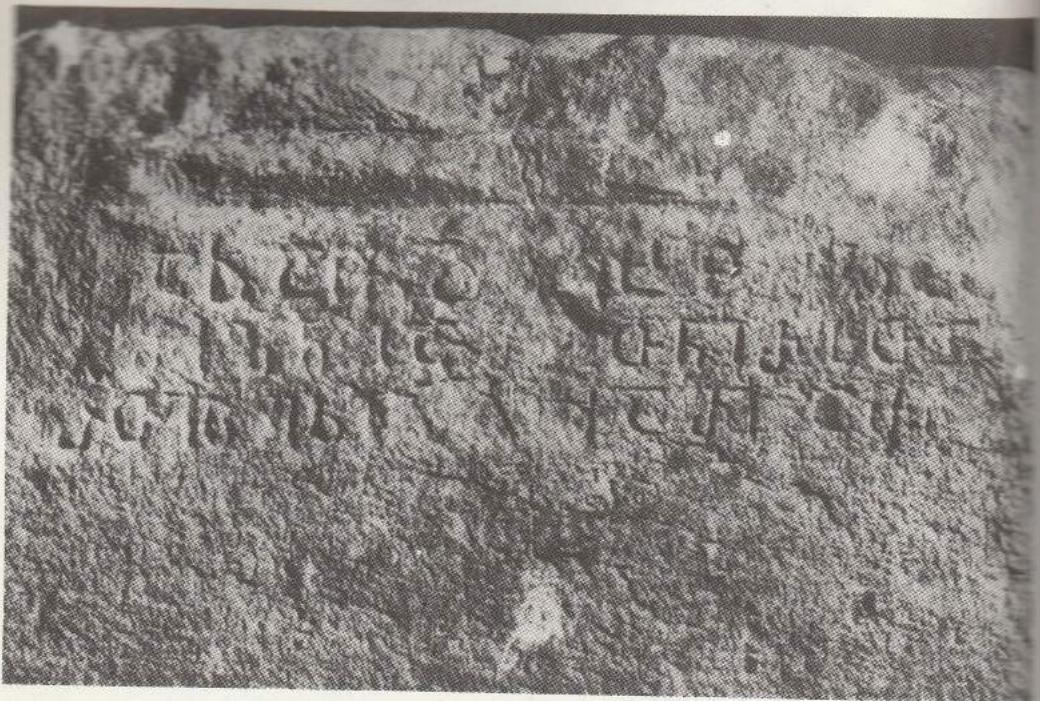
2

1

2

1

2

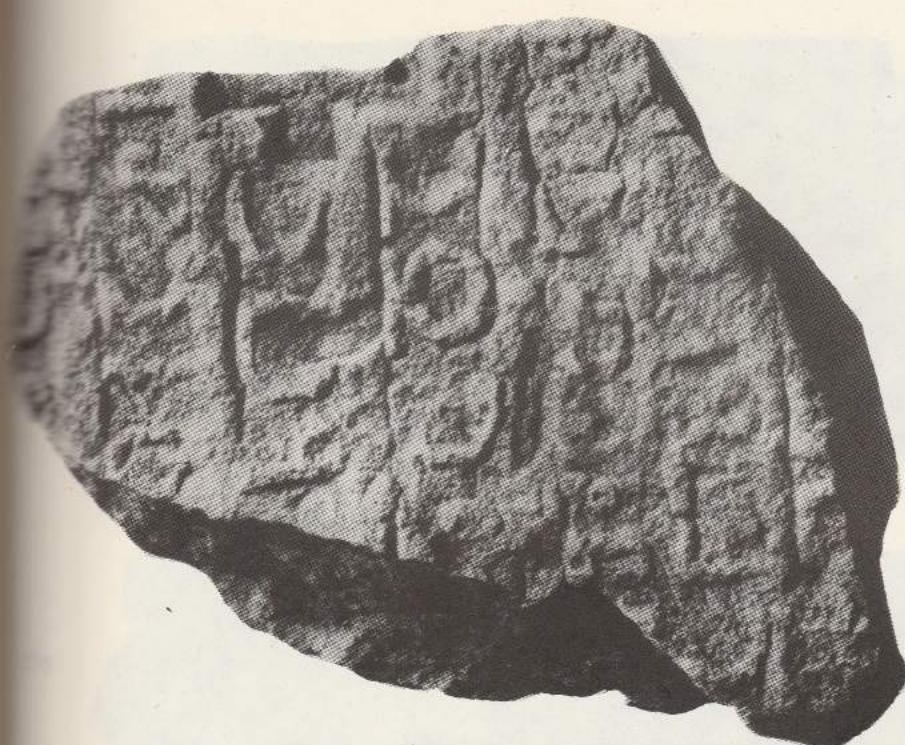

2

1

2

1

4

3

2

1

2

1

2

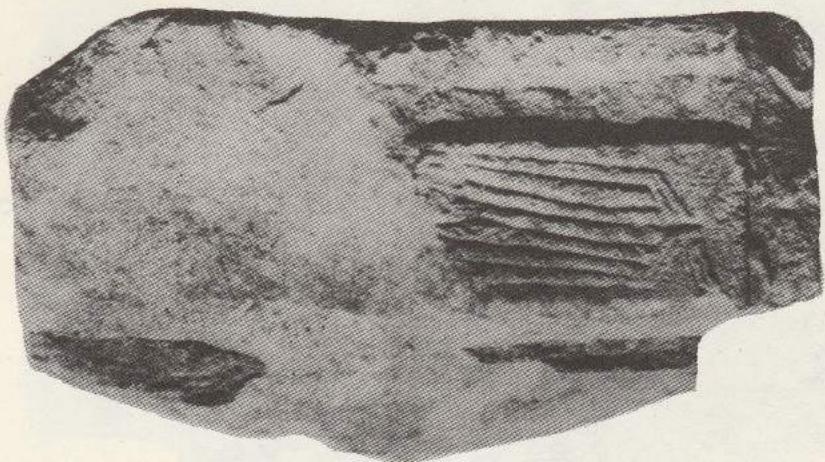
1

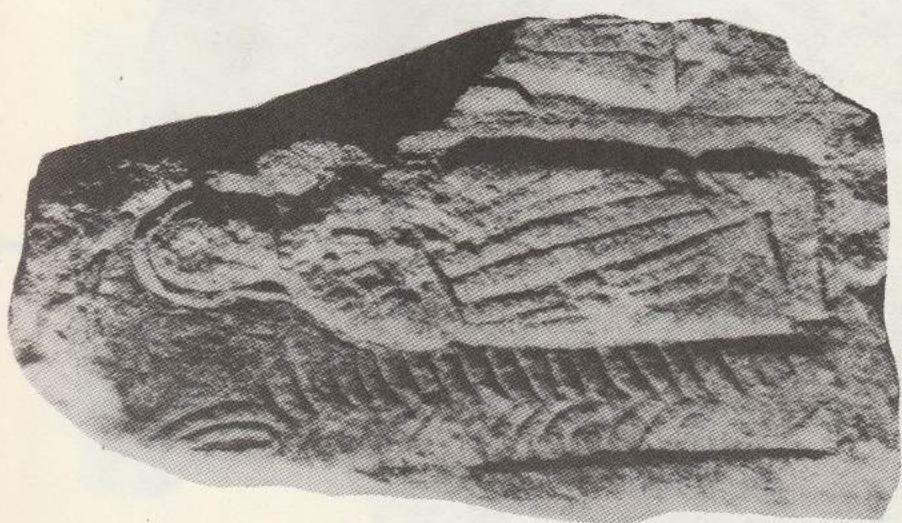
2

1

2

1

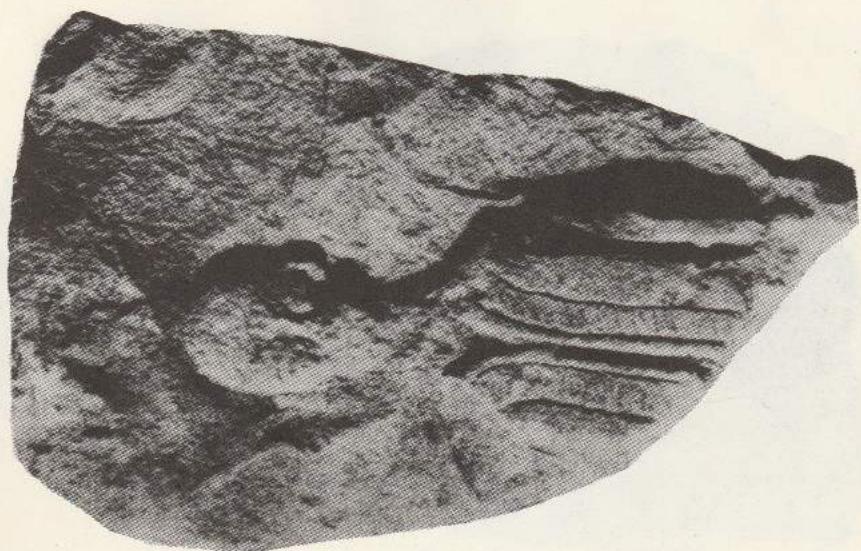
1

2

2

1

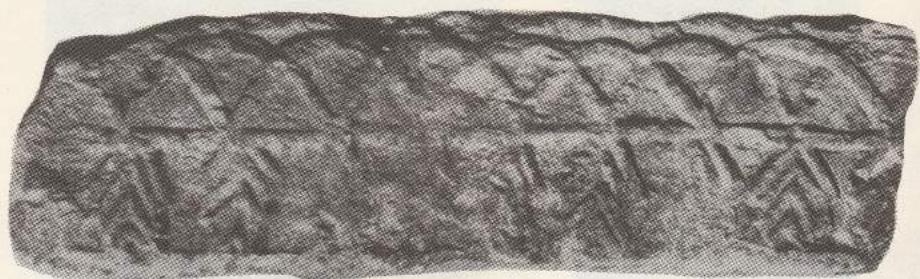
1

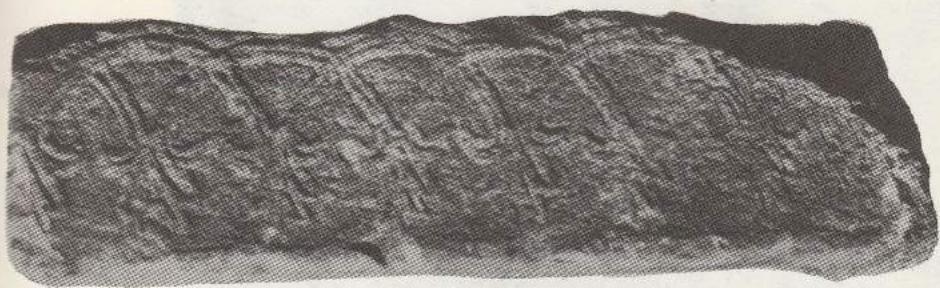
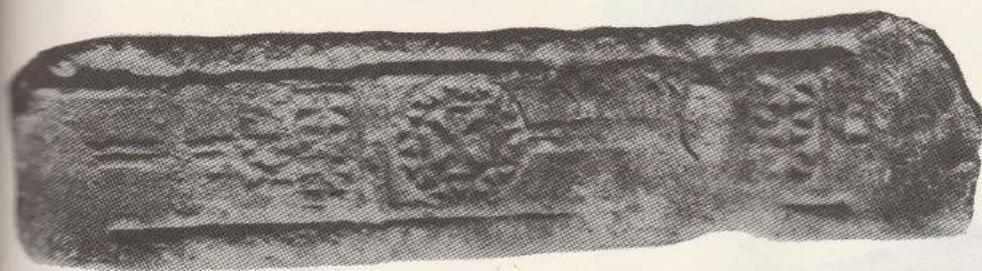
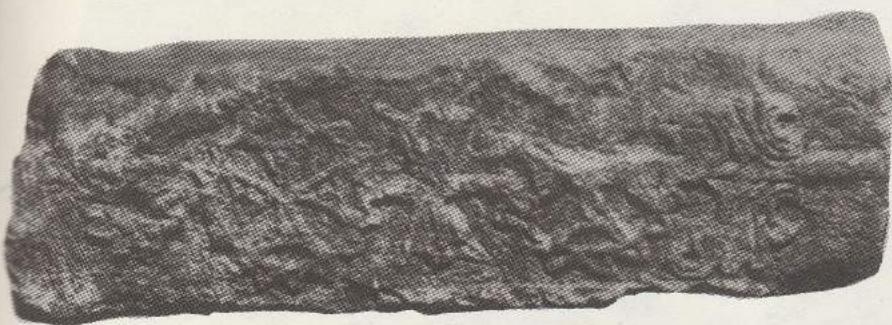

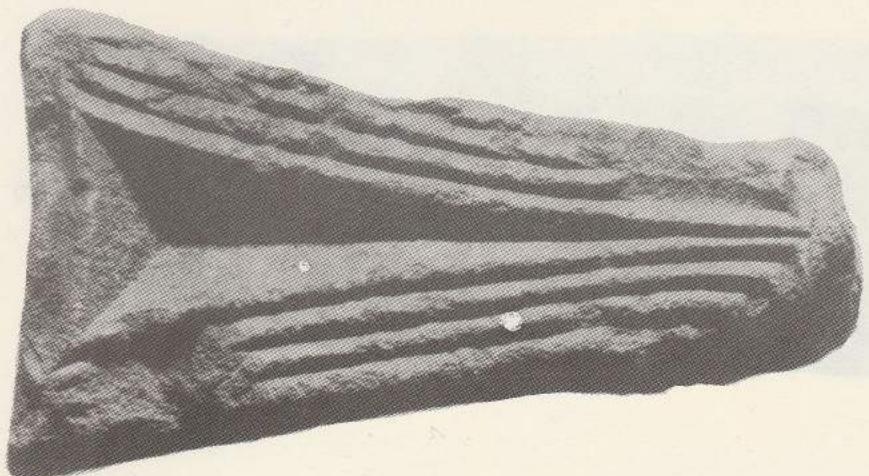
2

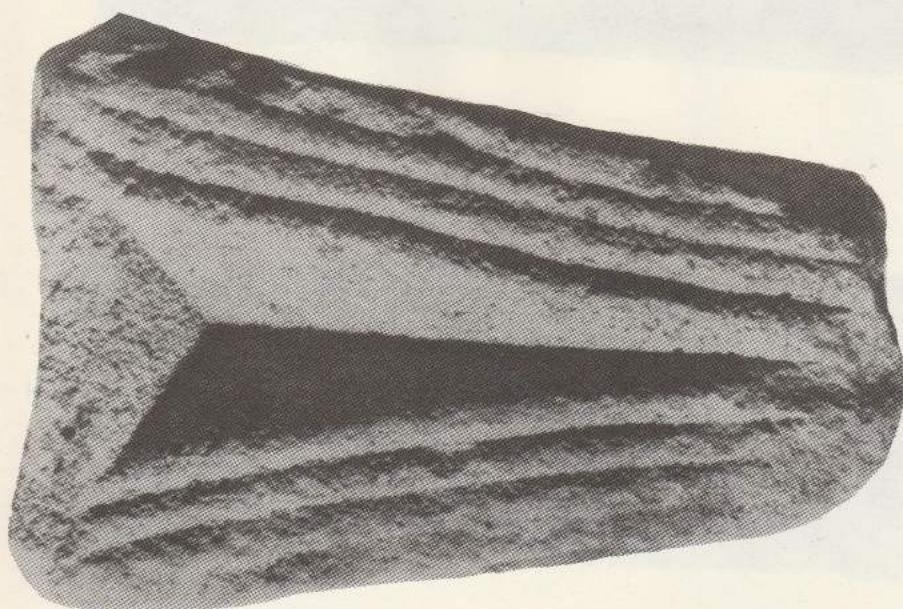
3

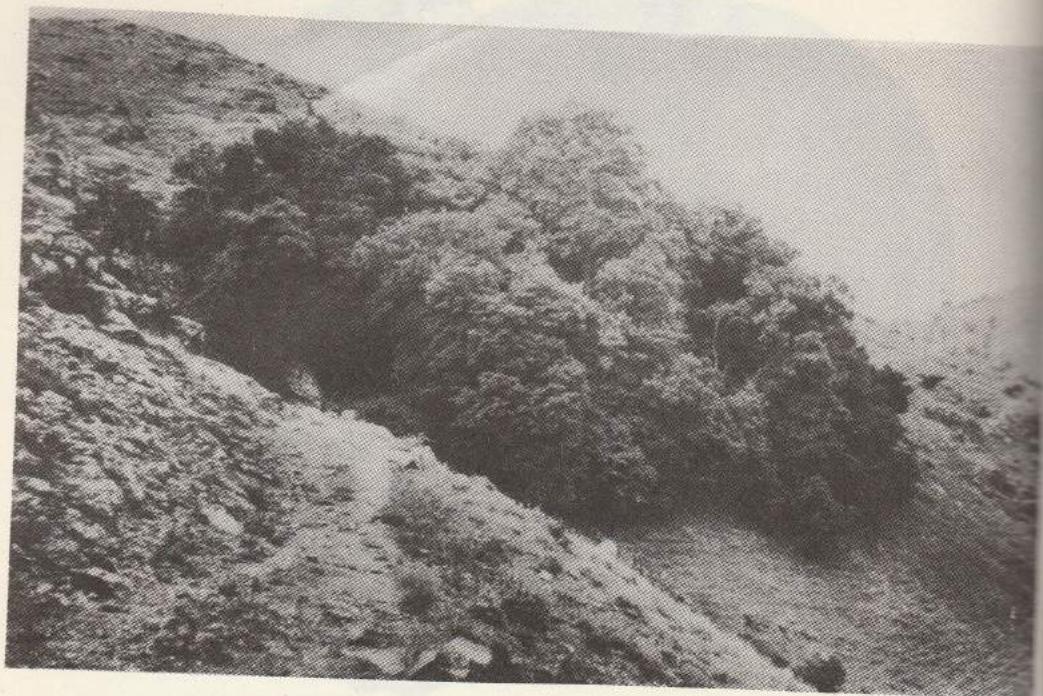

2

1

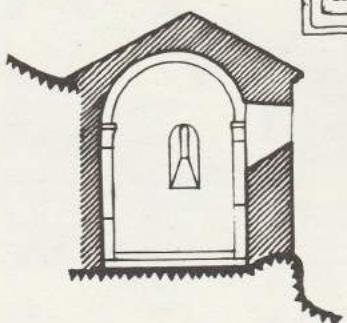
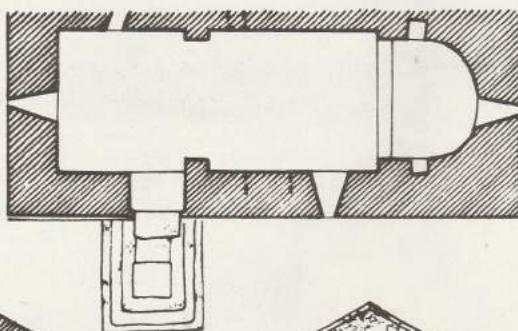
1

2

1

— 1 0 1 2 3 4 5 m.

2

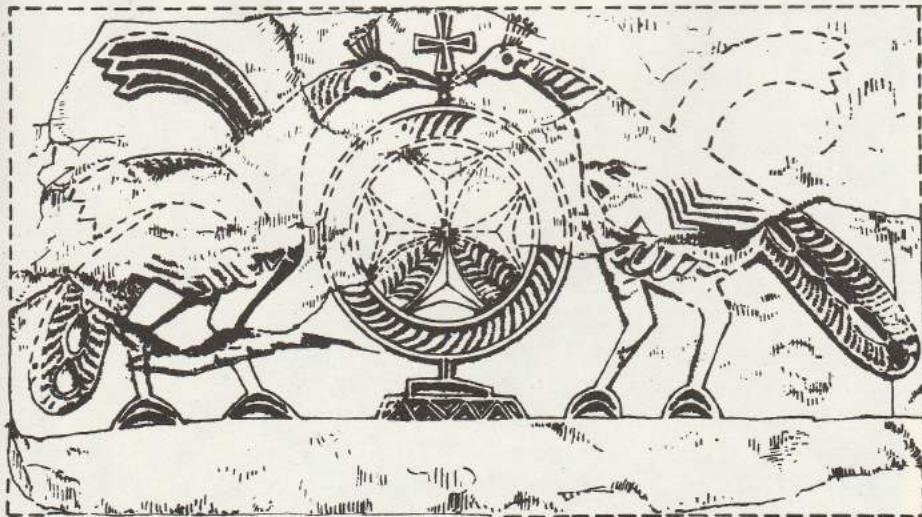
1

2

1

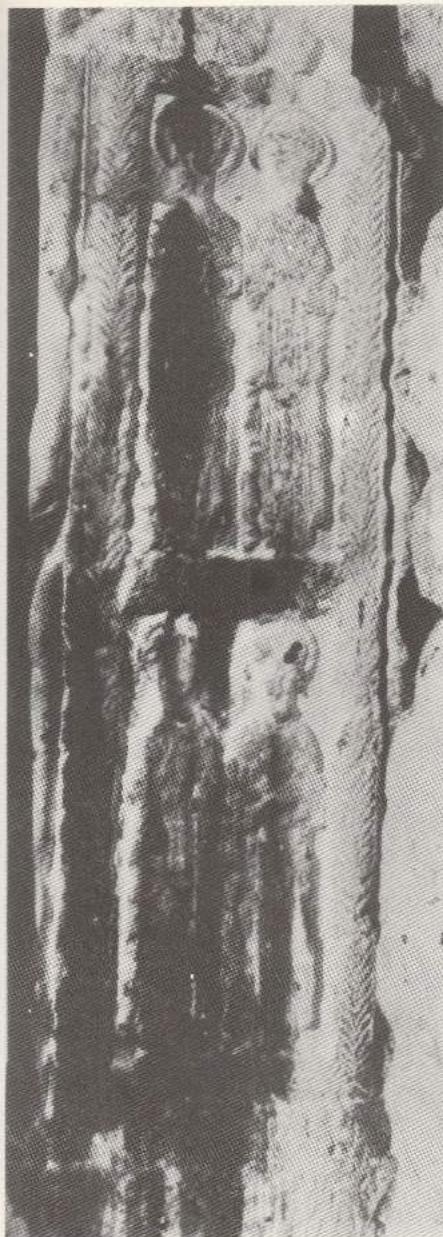
2

1

2

1

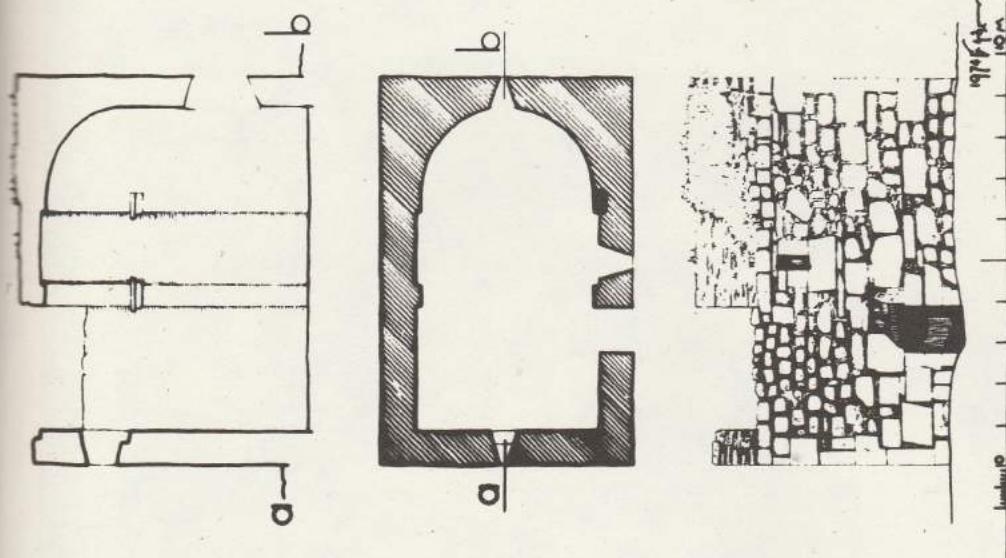
2

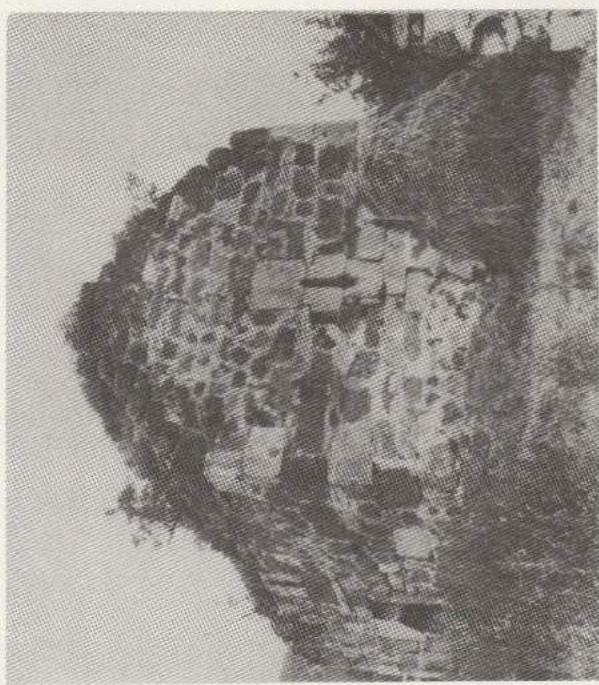
1

2

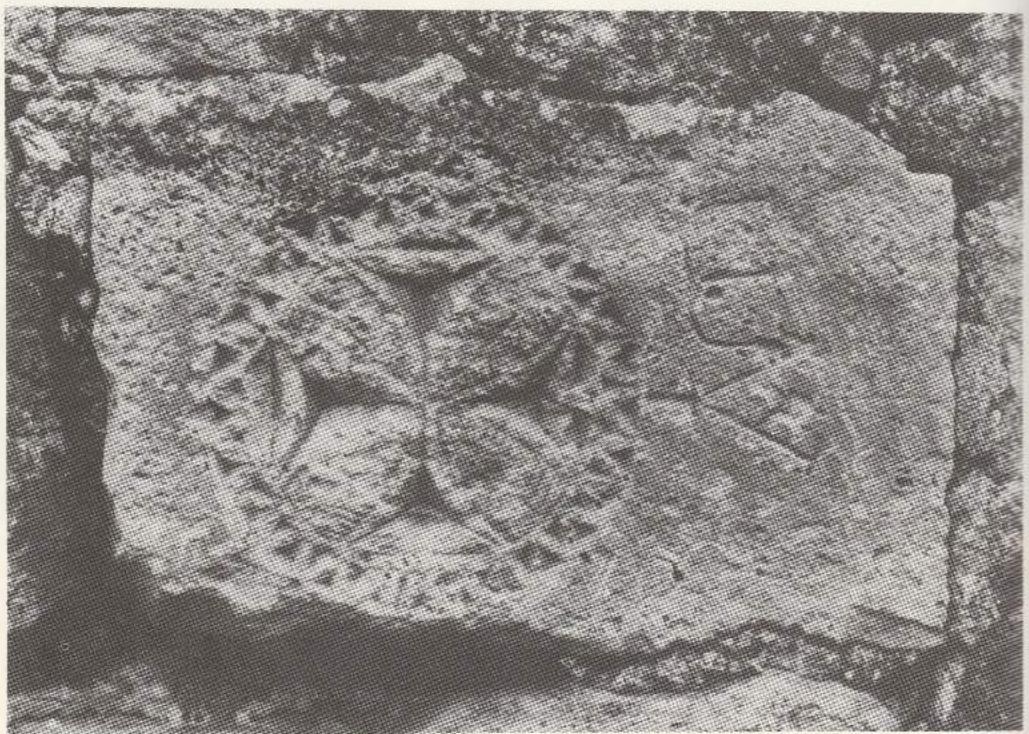
2

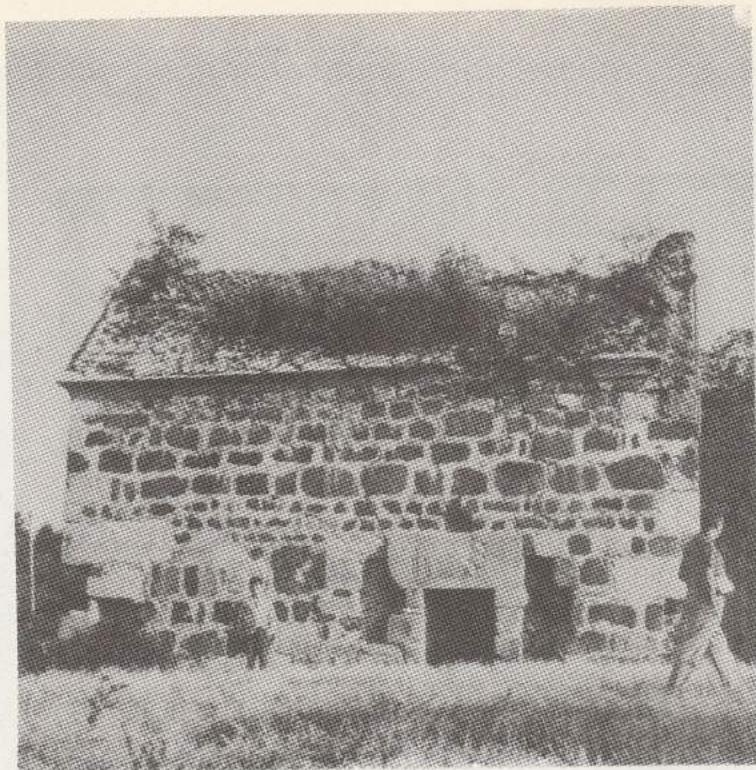
4

1

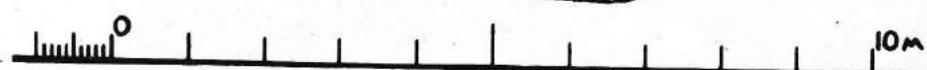
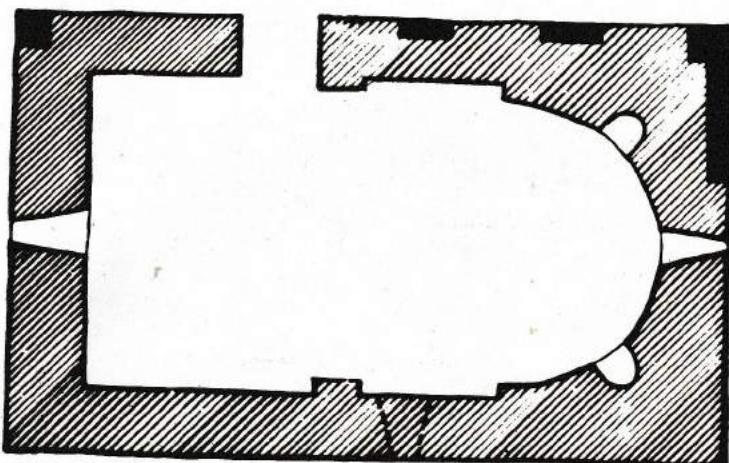
2

1

2

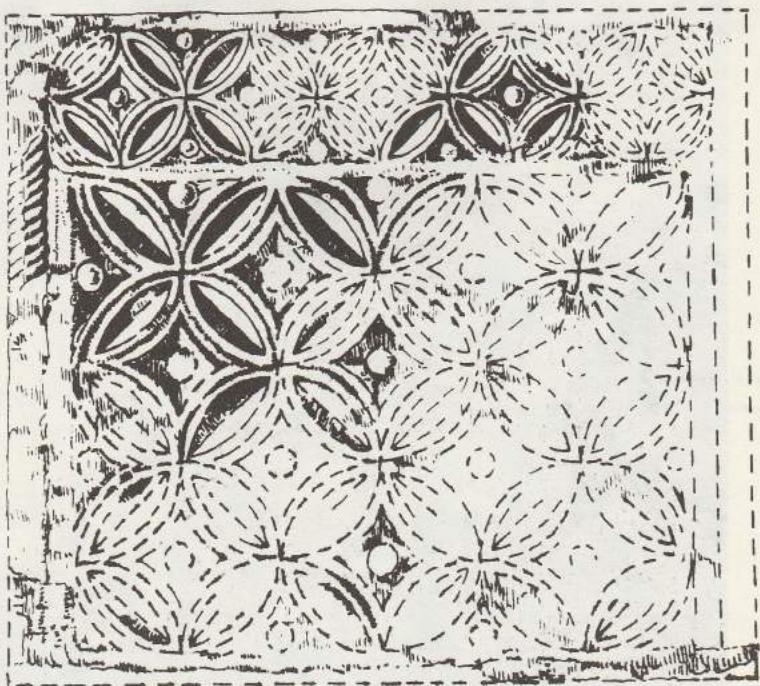
1

2

1

2

1

2

1

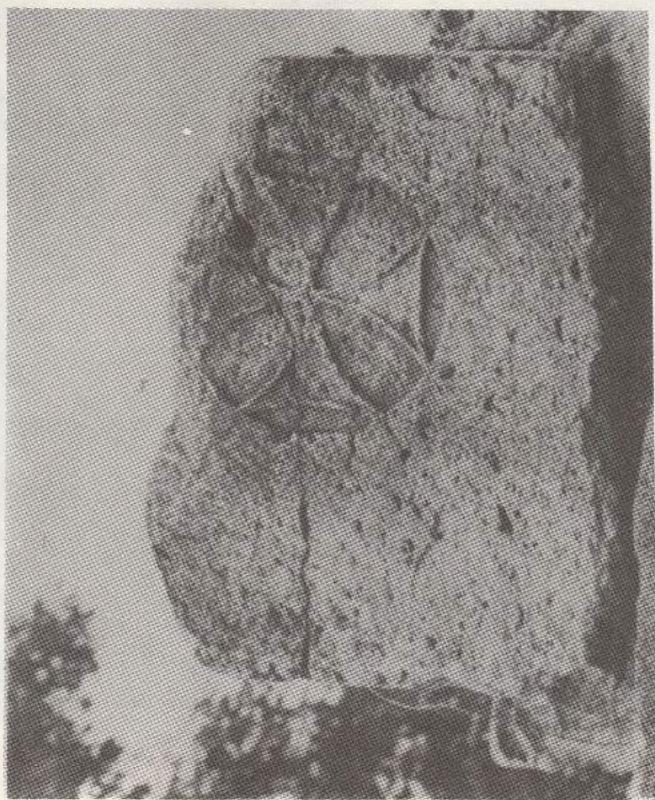
2

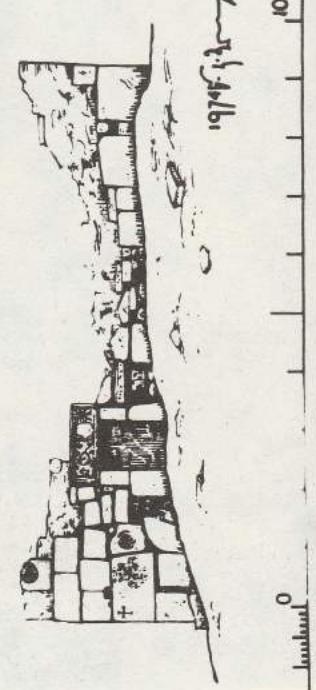
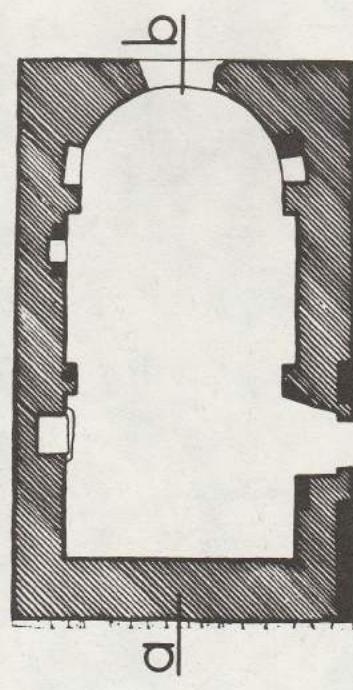
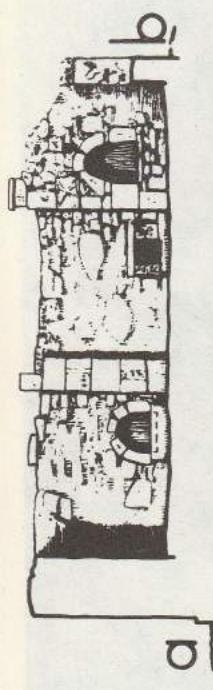
1

2

2

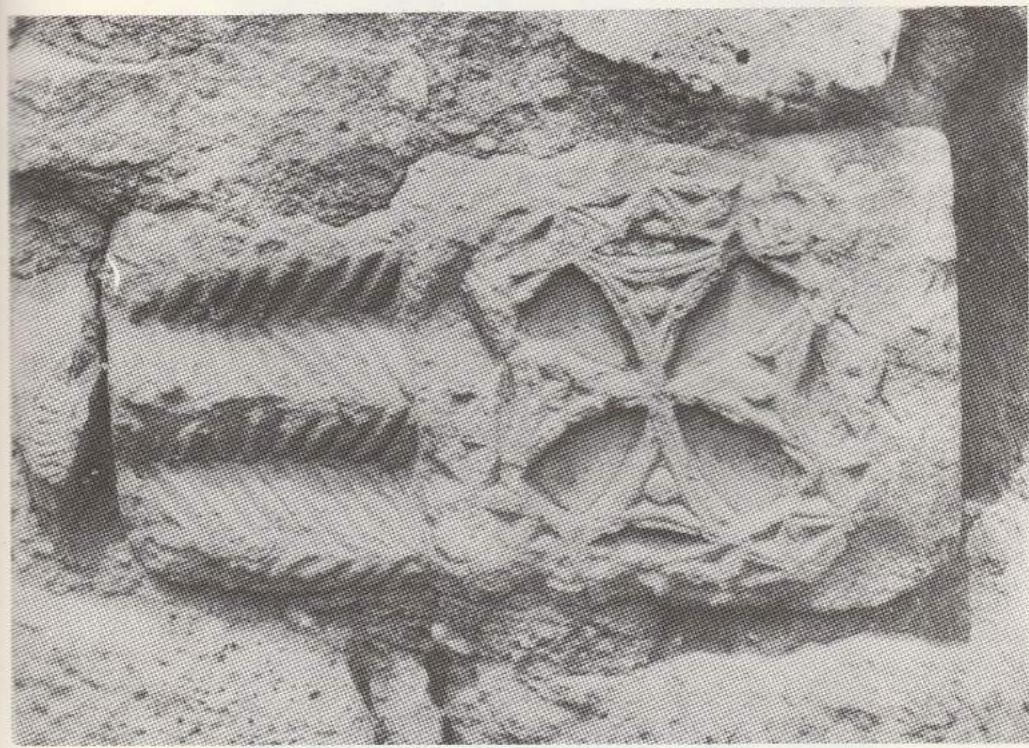

1914 F. A. M. - 2

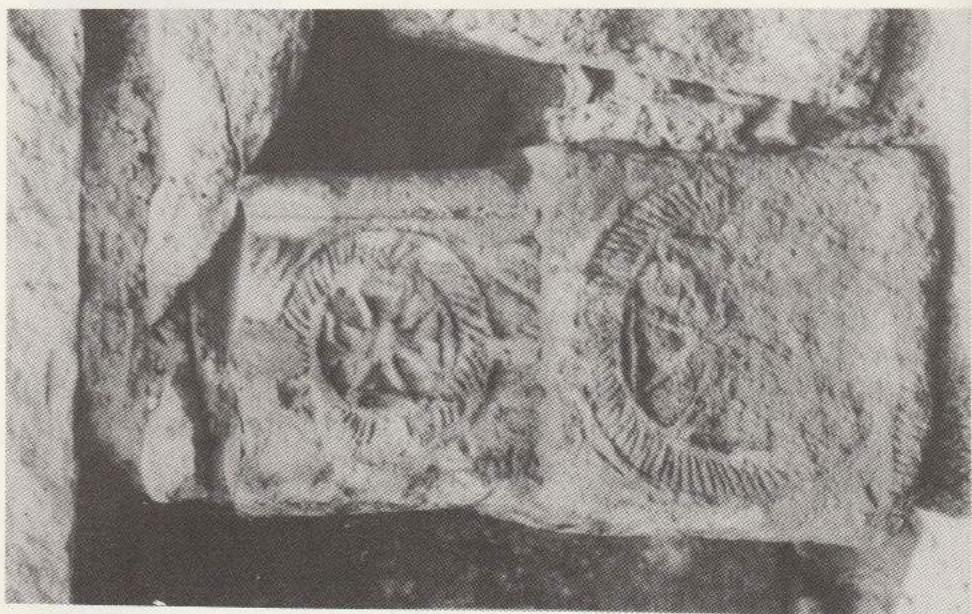
10
0

1

2

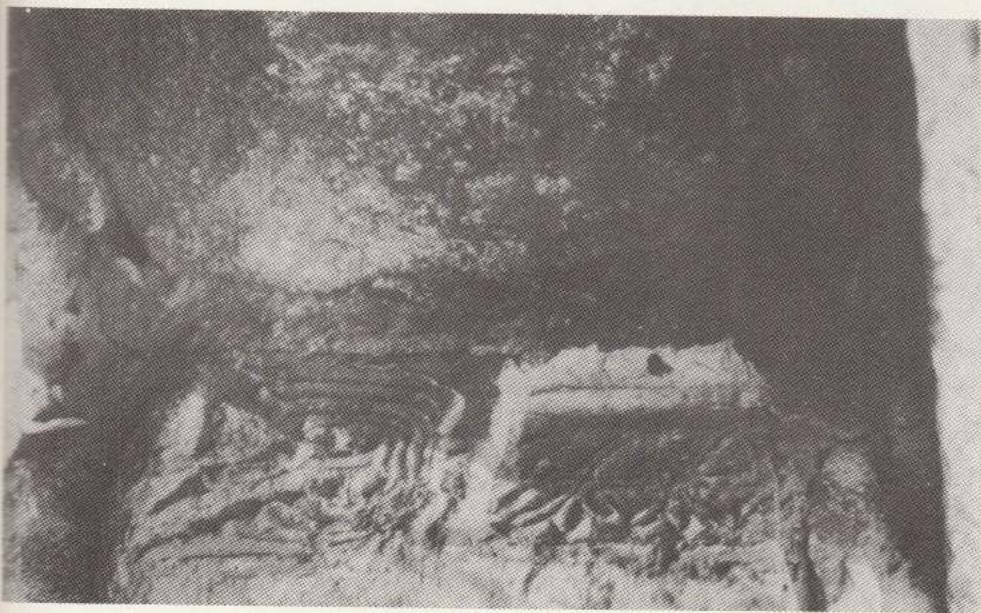

2

1

2

1

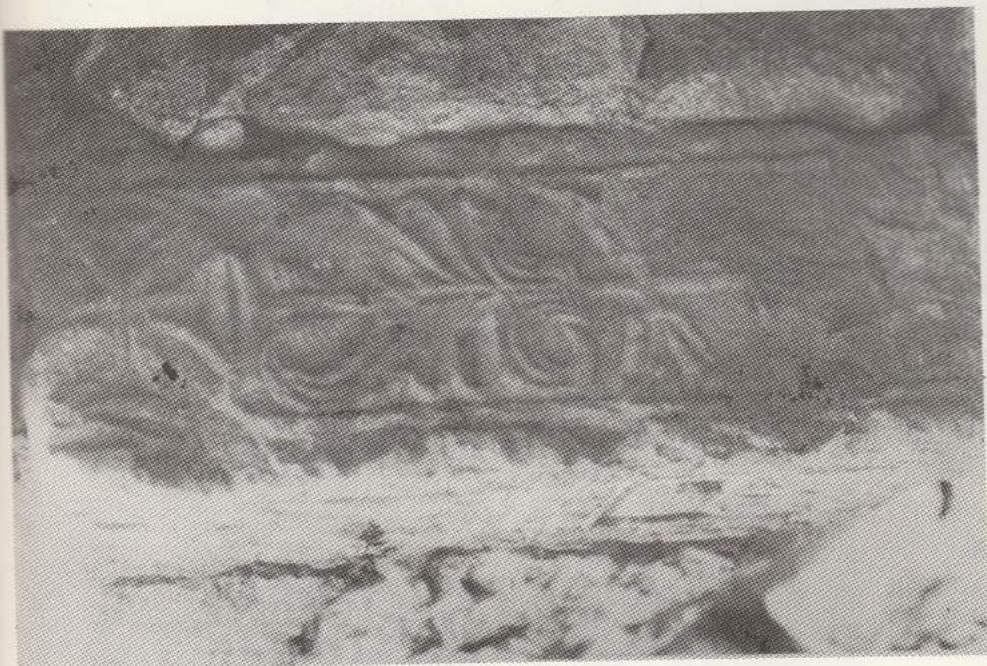
XLVIII

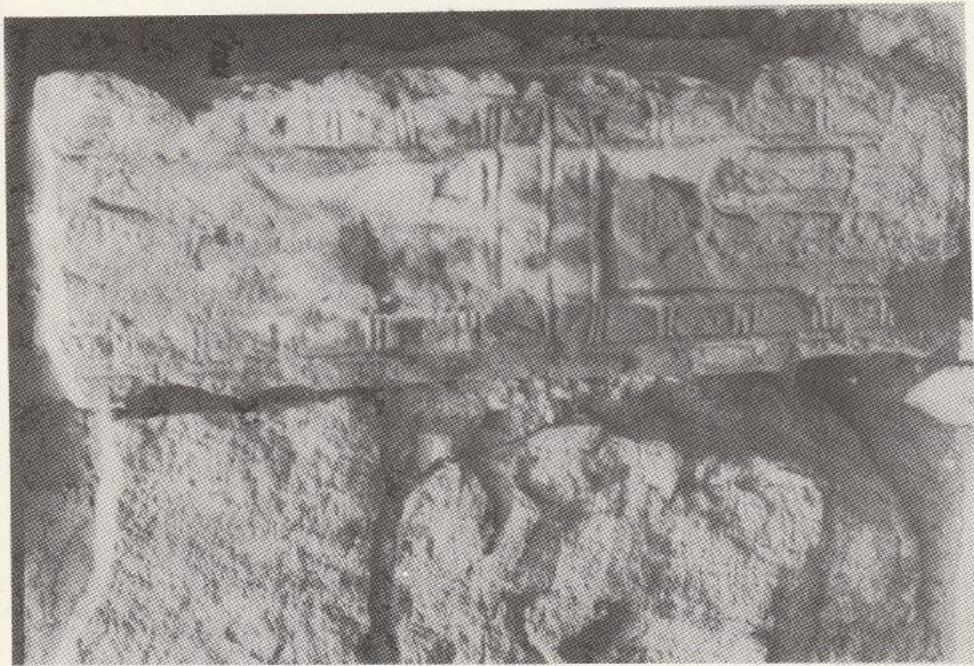
2

1

2

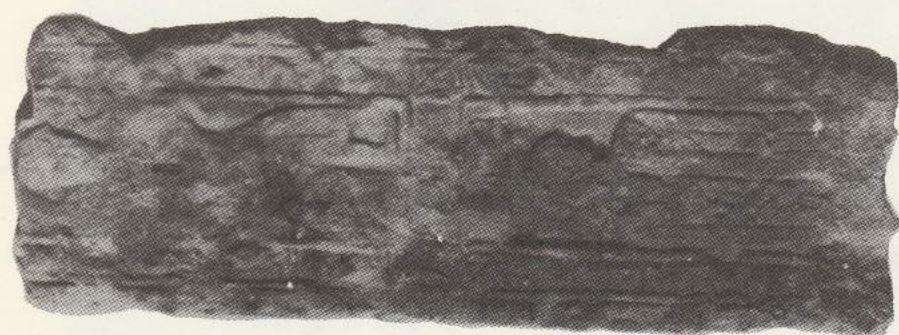

4

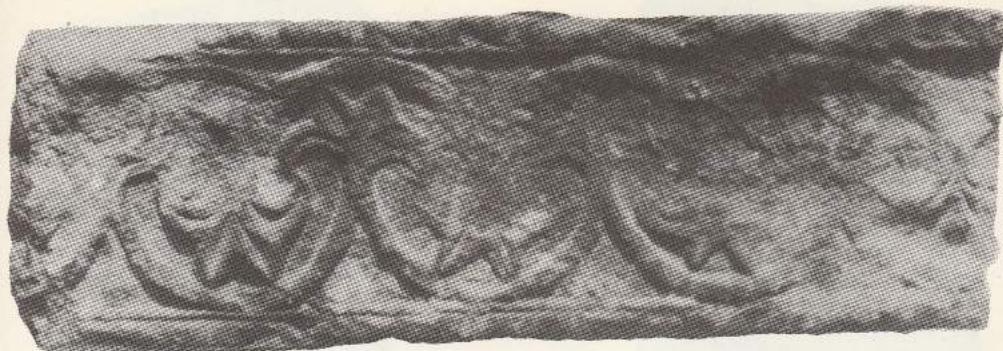
L

2

1

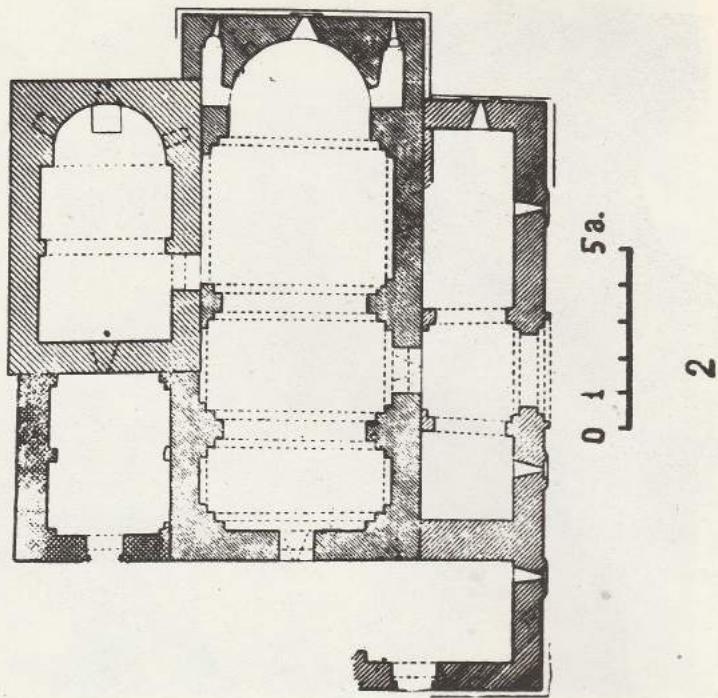
1

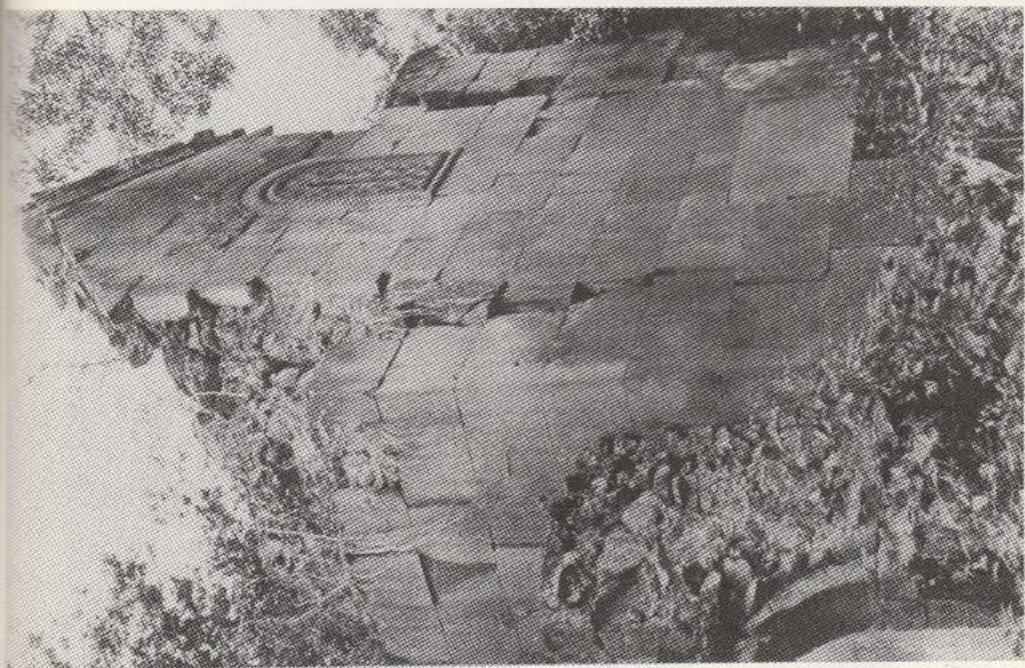
2

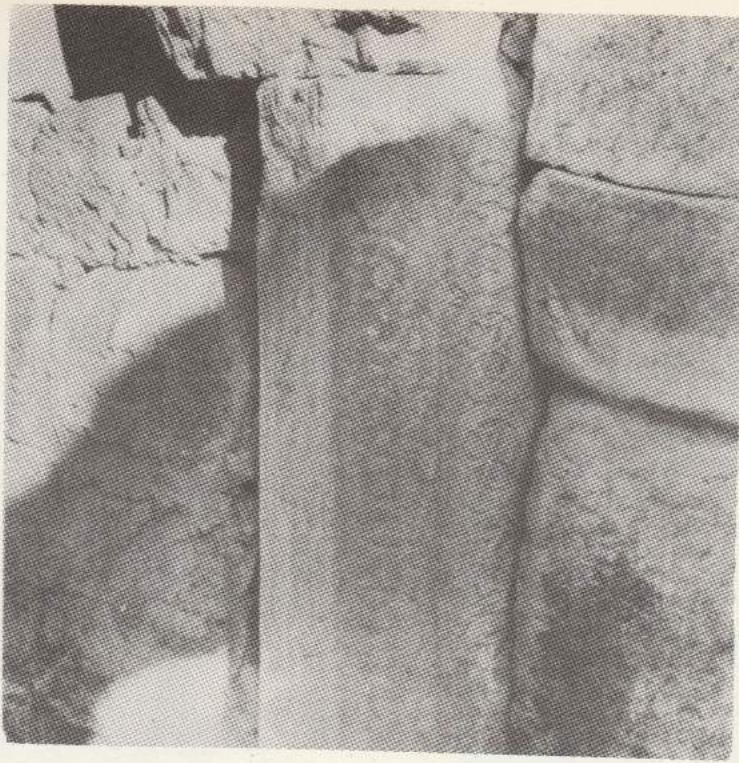

3

1

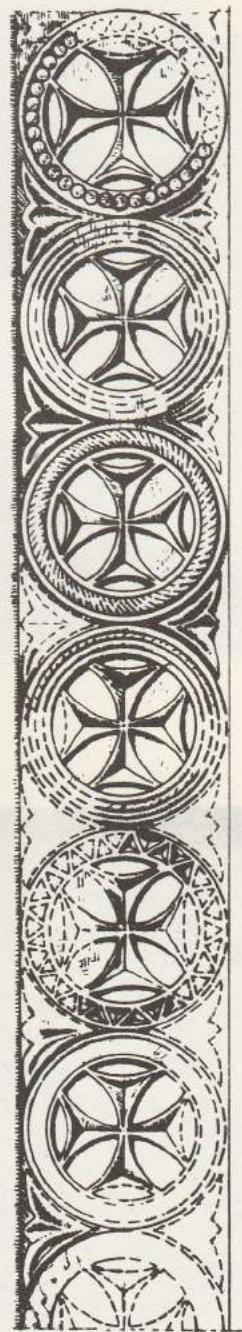
1

2

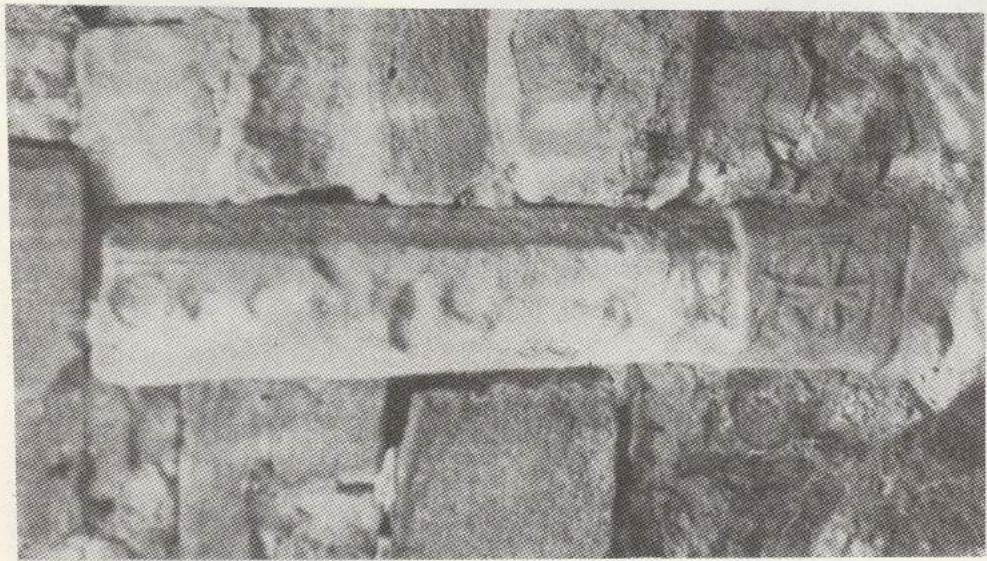
1

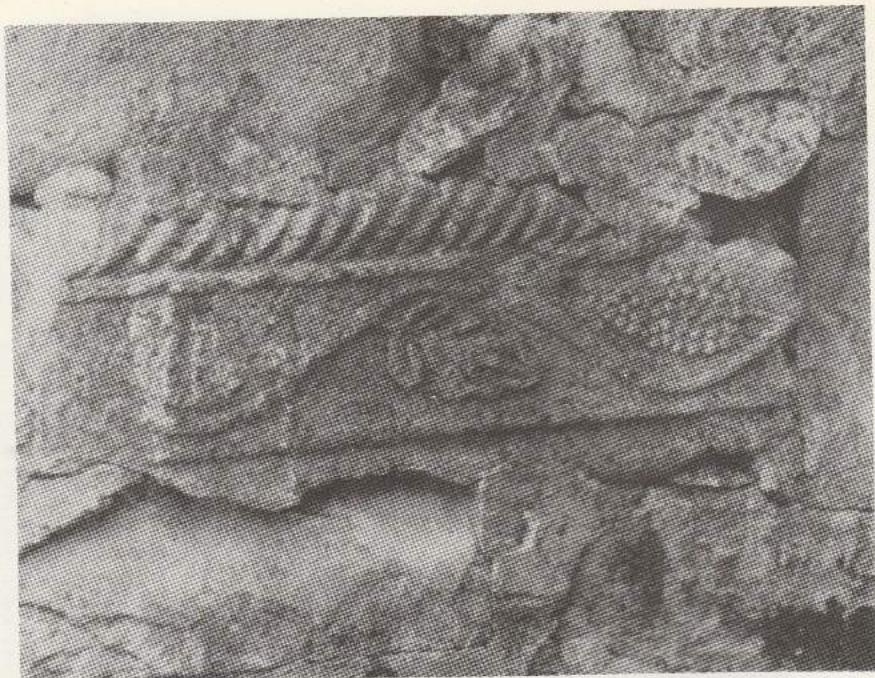
2

2

1

1

2

1

2

1

2

1

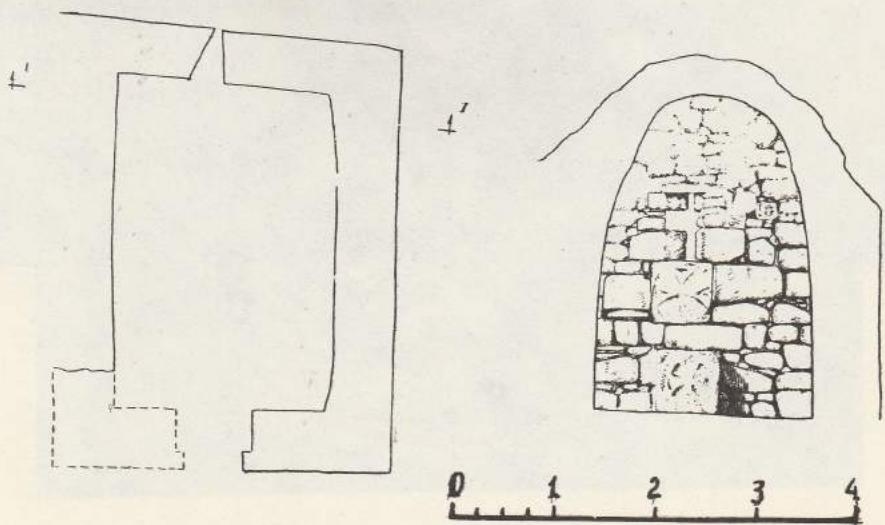
2

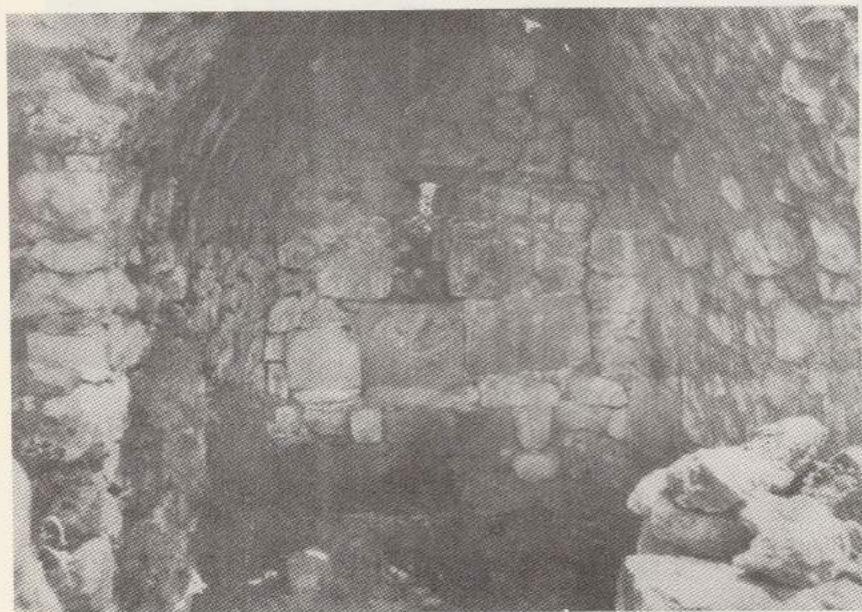
1

Յ Ե Ւ Խ Շ Յ Ե Ա
Յ Ե Ւ Խ Շ Յ Ե Ա
Յ Ե Ւ Խ Շ Յ Ե Ա

Յ Ե Ւ Խ Շ Յ Ե Ա

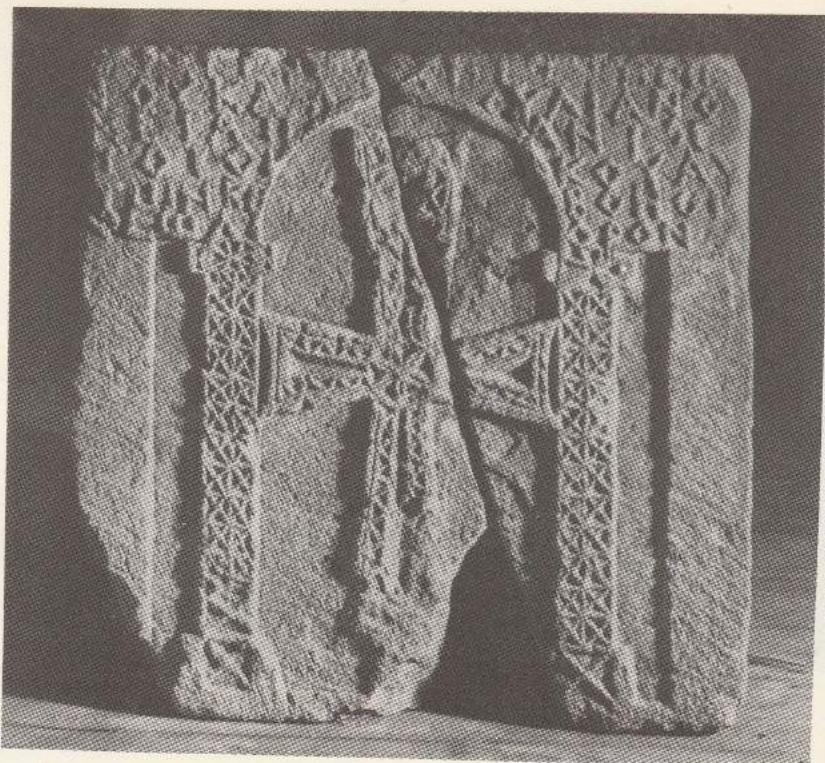
2

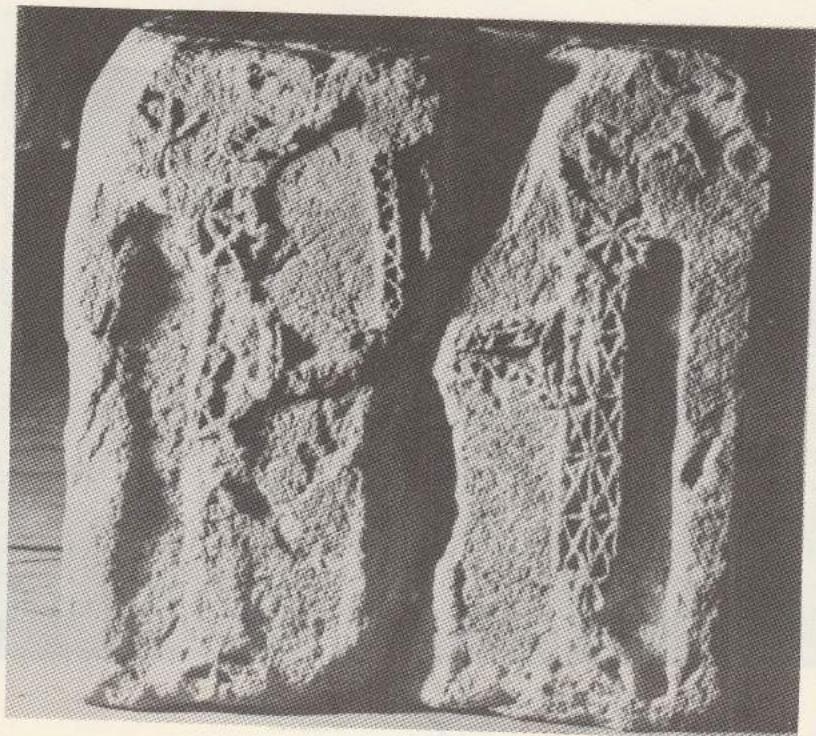
1

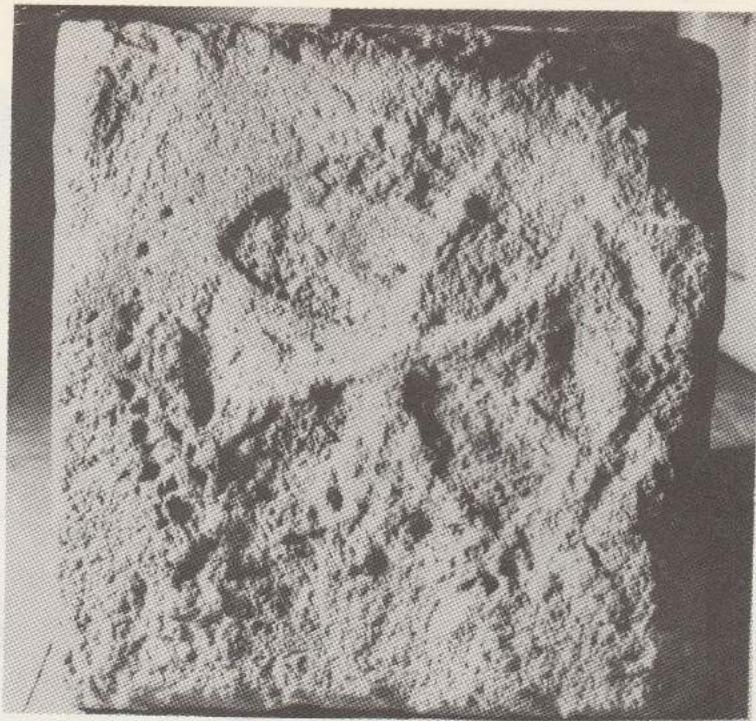
2

1

2

1

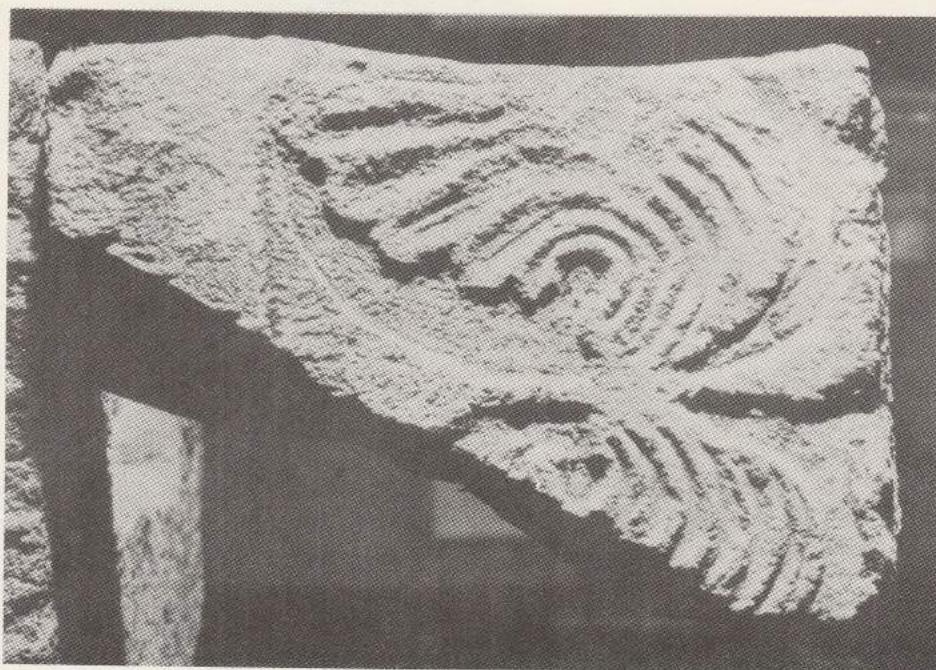
2

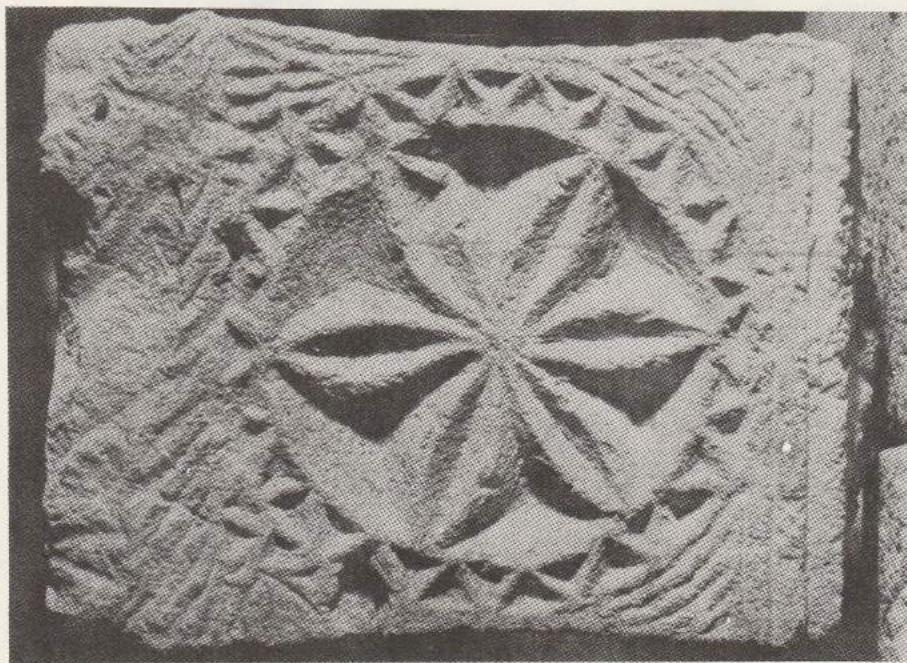
2

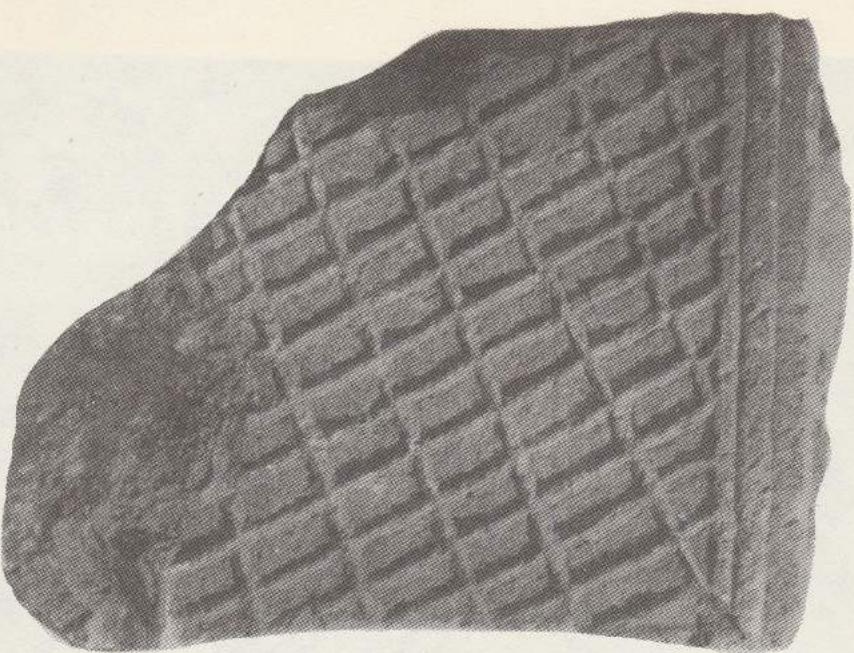
1

2

1

2

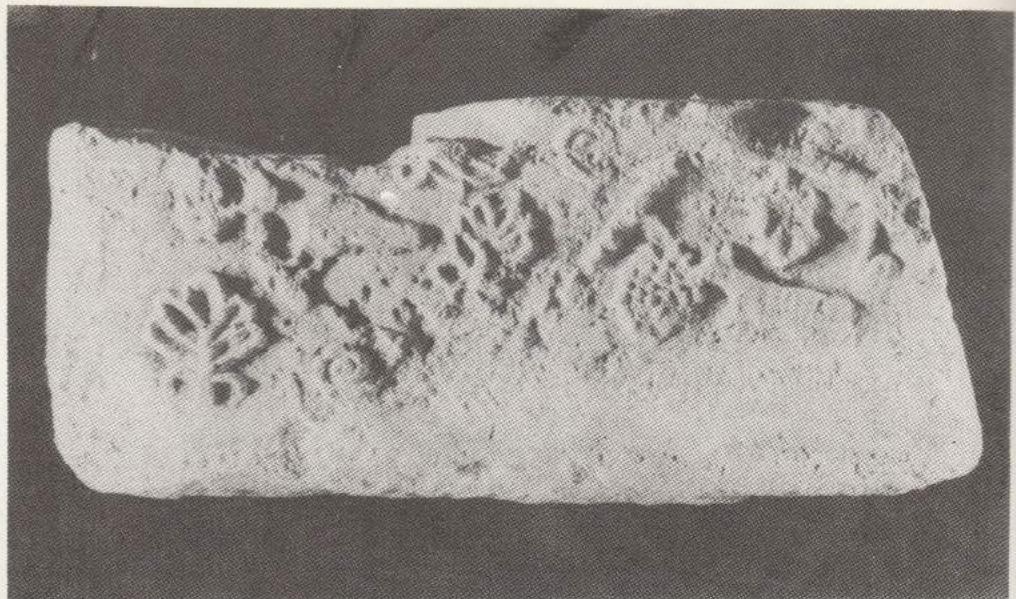
1

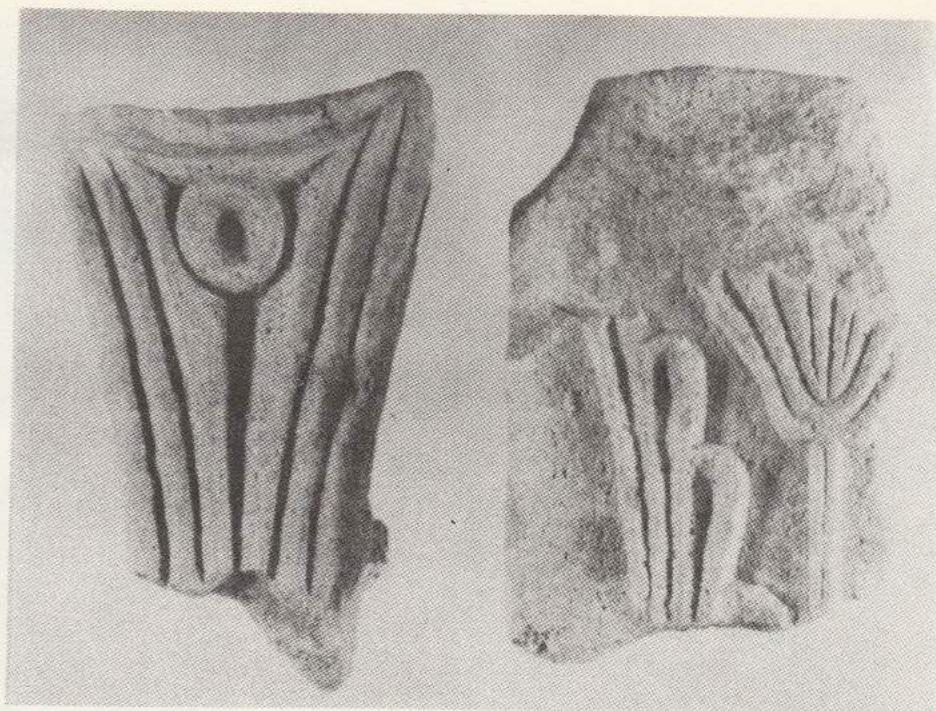
1

2

1

2

1

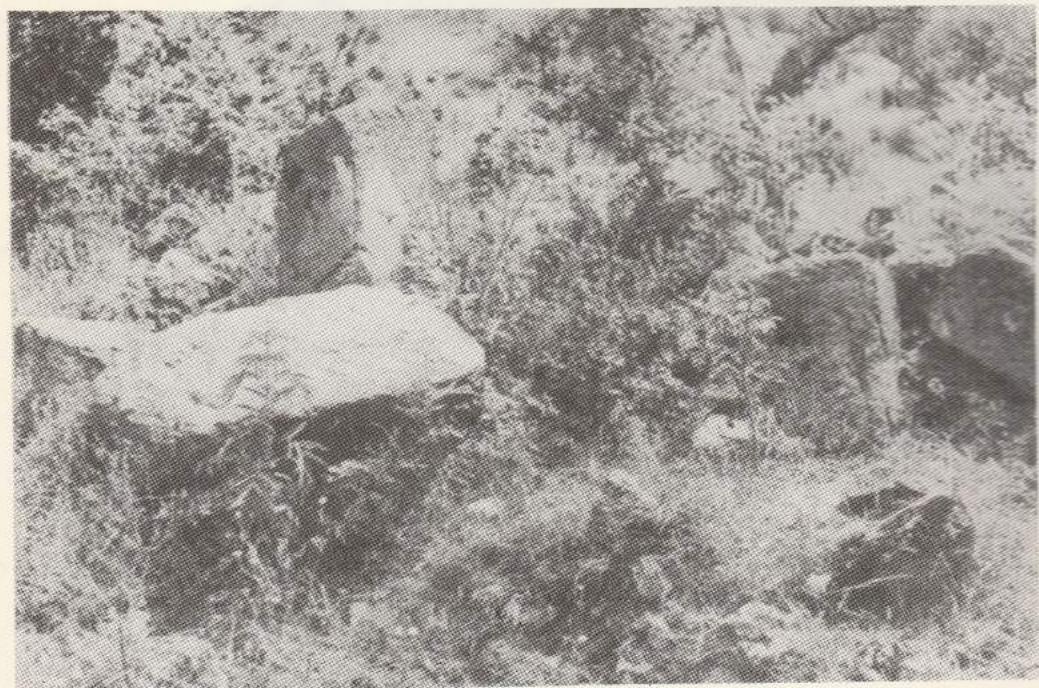
2

1

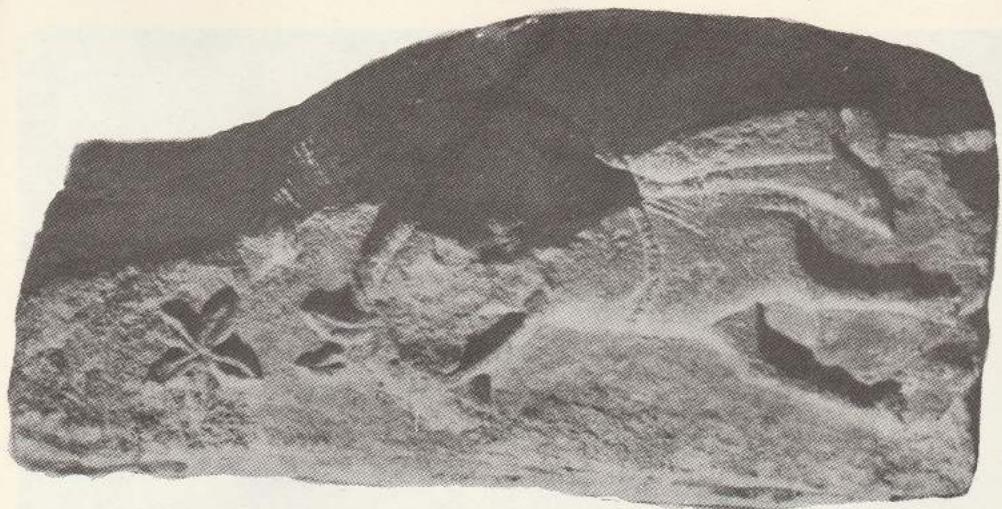
2

1

2

2

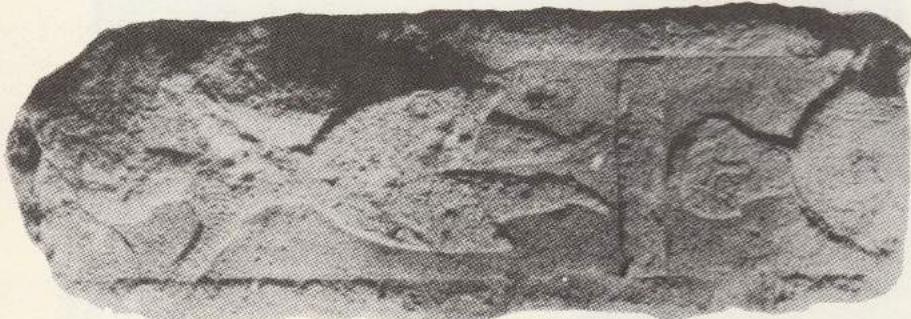
1

4

3

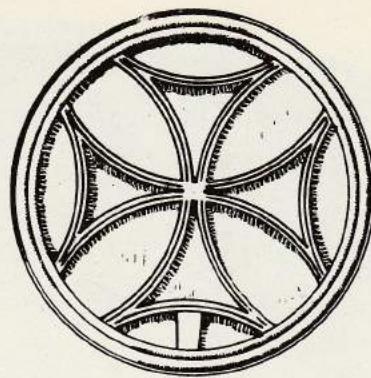
2

1

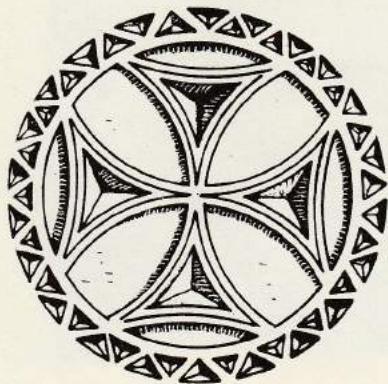
1

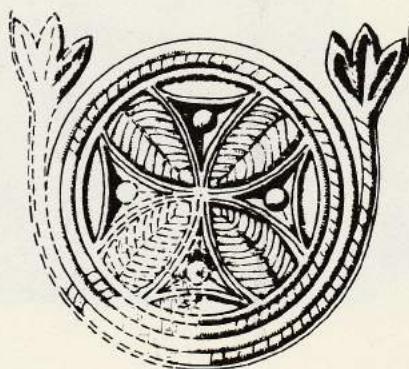
2

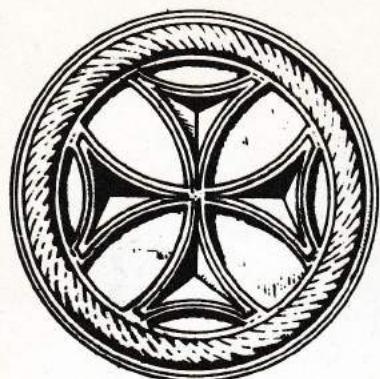
3

4

5

1

2

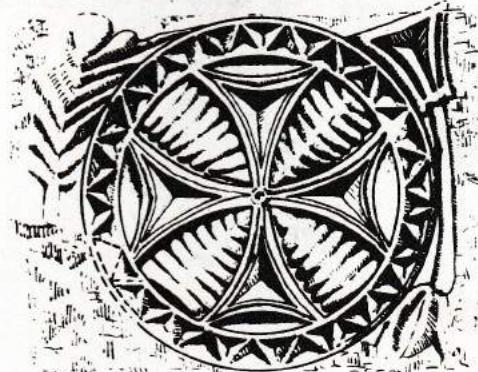
3

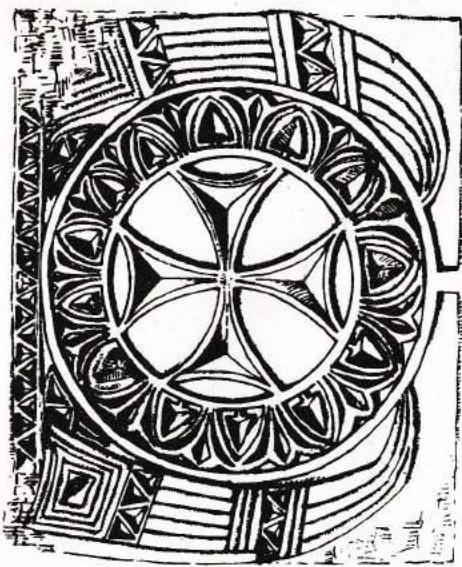
4

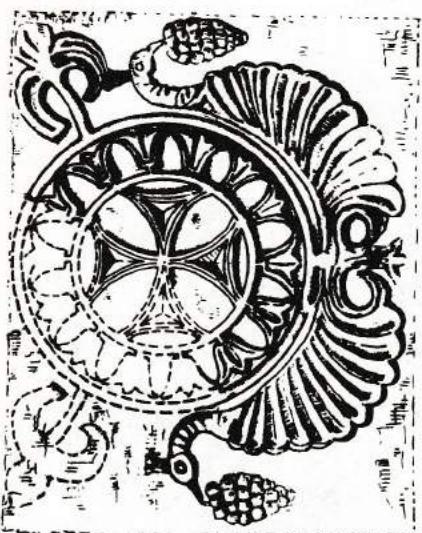
5

6

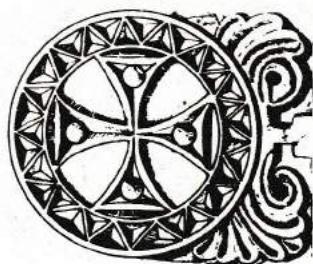
1

2

5

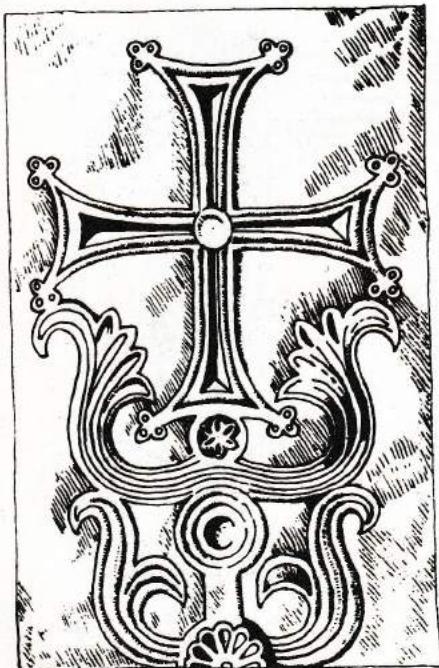
4

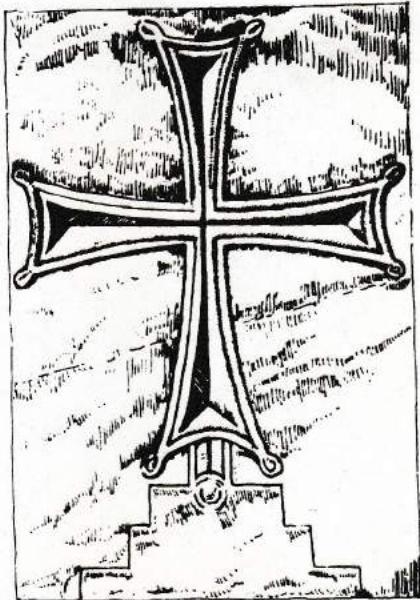
3

1

2

3

1

2

3

4

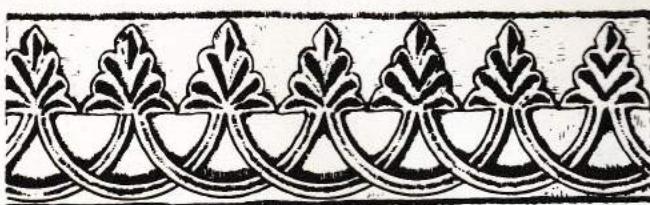

5

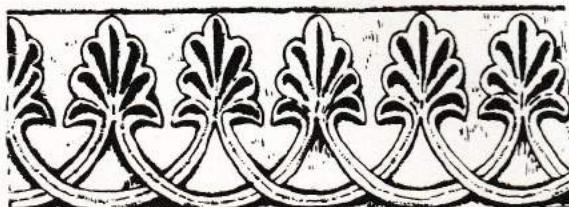

6

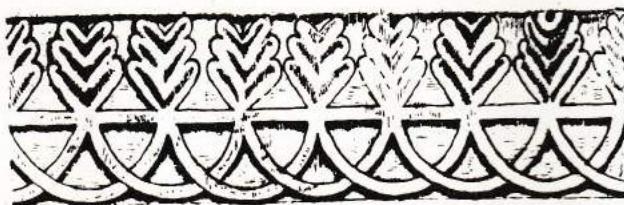
1

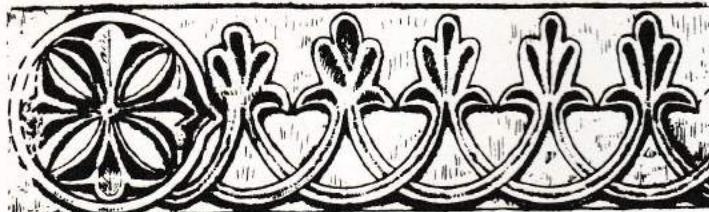
2

3

4

5

მ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

წინასიტყვაობა	3
შესავალი	5
ძეგლების მოკლე მიმოხილვა	21
სტელებისა და ჯვრების ზოგადი დახასიათება	50
აღზექრისტიანული სტელებისა და ჯვრების დანიშნულების შესახებ	53
ძეგლების განსაზღვრა და დათარიღება	61
Археологические памятники раннесредневекового времени из Квемо Картли (резюме).	97
ტაბულების აღწერილობა	99
ტაბულები	107

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

ИБ 1616

რეცენზიერები — ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატები:
ა. ჩამიშვილი, გ. ამირანაშვილი

*

რედაქტორი ნ. უგრელიძე

გამომცემლობის რედაქტორი დ. ბაქრაძე
ტექნიკური ც. ქამუშაძე
კორექტორი ც. ქირიაშვილი

გადაეცა წარმოებას 12.3.1981 წ.; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 1.2.1982 წ.;
ქაღალდის ზომა $70 \times 108^1/16$; ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბაზი 16.8;
საალბიცენზო-საგამომცემლო თაბაზი 14.1

შე 00723; ტირაჟი 1000; შეკვეთა № 953;

ფასი 1 მან. 70 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецнериба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19